О. Реєнт, О. Малій

Історія України

Рівень стандарту,
академічний рівень

10 клас

Історія України

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Рівень стандарту, академічний рівень

Підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів

10 клас

Київ «ГЕНЕЗА» 2010

Юні друзі!

У цьому навчальному році ви вивчатимете історичний матеріал, присвячений подіям початку XX ст. (1900–1921 рр.) Цей період в історії українських земель характеризується переходом від аграрно-ремісничого до індустріального суспільства. Процеси модернізації охопили всі сторони життя української людності: економічну, політичну, соціальну, культурну та релігійну.

Важливою подією в розвитку суспільно-політичних рухів став початок *політичного етапу національного відродження* – відображення в українській політичній думці проблеми націотворення як елементу модернізації тогочасного суспільства.

Зміст шкільного курсу структурно розкрито в таких темах: «Україна на початку XX ст.»; «Україна під час Першої світової війни»; «Українська революція (березень 1917 – початок 1918 рр.)»; «Українська держава (початок 1918 – початок 1921 рр.)»; «Культура і духовне життя України в 1917–1921 рр.»; «Наш край у 1900–1921 рр.».

Для успішного опанування вами змісту курсу історії України ми пропонуємо таку структуру підручника: *визначення теми, план, запитання перед текстом параграфа, навчальний текст, запитання і завдання*. Додаткову інформацію ви зможете отримати, використовуючи подані в підручнику *мапи, ілюстрації, хронологічну таблицю, словник історичних термінів і понять*.

Запитання перед текстом параграфа покликані активізувати та актуалізувати вашу пізнавальну діяльність. Рубрика «Документи і матеріали» дозволяє конкретизувати, доповнити, ілюструвати навчальний текст параграфа, знайомить вас із різними інтерпретаціями історичних процесів в українських землях на початку XX ст., сприяє розвитку ваших умінь проблемно-пошукового та творчого характеру, надає можливості для організації самостійної навчальної роботи. Рубрика «Персоналії» містить біографічний матеріал, призначення якого – викликати інтерес до історичних діячів, життя та діяльність яких були пов'язані з Україною. Ми хочемо допомогти вам зрозуміти, що історію творили люди з різними характерами, почуттями, емоціями, складним шляхом пошуку істини. Рубрика «Запитання і завдання» дозволяє закріпити навчальний матеріал, сформувати базові знання та необхідні предметні компетенції з курсу історії України, розвинути вміння аналізувати, порівнювати, систематизувати, узагальнювати історичну інформацію, робити висновки. Система запитань і завдань сприяє формуванню критичного ставлення до історичних подій, явищ і процесів, виробленню самостійних суджень та вмінь аргументувати й оцінювати ту чи іншу історичну реалію, виховувати в собі почуття впевненості у власних силах.

Світ не стоїть на місці, а постійно розвивається. Сьогодні неможливо уявити спілкування людей та обмін інформацією без глобальної світової мережі Інтернет. Тому і вам, шановні учні, ми пропонуємо для пошуку необхідної інформації з історії України звернутися до деяких інтернет-ресурсів (http://www.history.org.ua/; http://ukrhist.at.ua/; http://www.uahistory.cjb.net/; http://www.uarmy.com.ua/; http://history.franko.lviv.ua/) та додаткової літератури, список якої ви знайдете наприкінці підручника.

Ми сподіваємося, що цей підручник допоможе вам збагатити свої знання з одного з найцікавіших періодів історії України.

Автори

Тема 1

УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

… На XX ст. розвиток України характеризувався перш за все бурхливим зростанням економіки. Завдяки новим європейським технологіям вона перетворилася на один із найбільш економічно розвинутих регіонів Російської імперії. Суспільно-політичне життя України характеризувалось посиленням ролі інтелігенції, її діяльності в напрямі здійснення національного відродження, піднесення національної самосвідомості мас, їх політичної активності. Її активність значною мірою сприяла широкому розвитку української культури…

Білоцерківський В. Історія України. – К., 2007. – С. 305.

§1 Україна у складі Російської та Австро-Угорської імперій

1. *Україна перед історичними викликами XX ст.*
2. *Особливості модернізації України.*

***В**икористовуючи мапу, **позначте** українські землі, що входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій.*

① На межі XIX–XX ст. Україна була розділена як географічно, так і політично між двома імперіями – Російською та Австро-Угорською. *Перша володіла Слобожанщиною, Лівобережжям, Правобережжям, Донбасом* і *Півднем*, що становило близько 85 % земель, заселених українцями. До складу другої входили *Східна Галичина, Північна Буковина* та *Закарпаття*. Території, що перебували під владою Російської імперії в цей період, зазвичай називають *Наддніпрянською Україною*, ті, що входили до складу Австро-Угорської, – *західноукраїнськими землями*.

Документи і матеріали

На переламі XIX і XX ст. у житті українців Галичини і Буковини сталися великі зміни. Тут проходить прискорений розвиток суспільних і національних сил. «Інтенсивність, ширина і глибокість того розвоєного[1] руху в тім часі, – писав Іван Франко, – були більші, ніж коли-небудь перед тим… Ніколи досі на ниві нашого слова не було такого оживлення, такої маси конфліктів, суперечливих течій, полеміки, різнорідних думок і змагань, тихих, але глибоких переворотів…».

Рушієм цього процесу була інтелігенція, передусім адвокати – вихованці народовських громад. Поруч з ними діяла нова генерація духовенства.

Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 53.

***Як** ви вважаєте, чому на початку XX ст. саме інтелігенція, як у Наддніпрянській Україні, так і в західноукраїнських землях, стає рушійною силою суспільних і національно-визвольних рухів?*

Спільним для всіх українських земель було те, що український народ послідовно боровся за свої соціальні і національні права. В українському національному русі на початку XX ст. простежуються дві тенденції – посилення земсько-ліберальної опозиції царизмові та переростання українського культурно-просвітницького руху в політичний. Ліберальна опозиція – представники інтелігенції (службовці, лікарі, вчителі та ін.) усе частіше висувала вимоги щодо надання політичних свобод, скликання Установчих зборів для розробки конституції. В українській політичній думці обґрунтовується необхідність досягнення української національної незалежності й повної державної самостійності. Але панівною впродовж перших двох десятиліть XX ст., як і раніше, залишалась ідея політичної автономії України у складі чи то конституційної Російської

[1] Розвоєний (від *розвій* – розвиток) – розвинутий.

імперії, чи то федеративної Російської демократичної республіки, побудованої на новітніх конституційних засадах.

Документи і матеріали

XX ст. почалося для галицьких українців боротьбою за відділення Східної, української Галичини від Західної – польської і створення з неї окремого коронного краю. Ця боротьба мала небагато шансів на успіх, поки існувала Австро-Угорська імперія, котра в своїй політиці в Галичині спиралася на великих землевласників, які, за малим винятком, були поляками. Водночас почалася енергійна боротьба за рівноправність української мови з польською в урядах, а також за українське шкільництво...

Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – С. 56.

Початок XX ст. характеризується розвитком *політичного етапу визвольного руху* в українських землях. Головною вадою становлення української партійної системи було те, що українці не мали можливості реально впливати на перебіг економічного і соціально-політичного розвитку в Україні. До складу українських партій входили переважно представники інтелігенції, яка часто репрезентувала сама себе, а їхні політичні дискусії більше нагадували кухонні суперечки. І все ж, незважаючи на ці «хвороби зростання», українські діячі поступово починали відчувати себе самостійною силою, яка прагне здійснити власні цілі та завдання, відстоює інтереси українського народу і має своєю матеріальною базою створену ним, нехай ще недосконалу, фінансово-економічну структуру.

На початку XX ст. особливістю суспільно-політичних рухів в українських землях стало поширення комуністичних ідей.

Документи і матеріали

Виникнення націонал-комунізму на українському ґрунті зумовлене тогочасними суспільно-політичними реаліями, а також слабкістю, незрілістю та розколом українського демократичного руху. Багато представників української демократії вбачали вихід із катастрофічного становища у співпраці з більшовиками. Віддані комуністичній утопії і перейнявши притаманний її апологетам (від грец. – *захисний*; захисник тих чи інших учень, теорій або течій) спосіб мислення, вони, самі того не усвідомлюючи, зруйнували єдиний фронт боротьби за самостійність України, зіграли на руку більшовицькій верхівці, з її централізаторсько-шовіністичною політикою, прирікши себе на загибель...

Політологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К., 2001. – С. 104.

2 На початку XX ст. Наддніпрянщина була одним із економічно найрозвиненіших регіонів Російської імперії.

Документи і матеріали

Рубіж XIX і XX ст. характеризується в Наддніпрянській Україні завершенням промислового перевороту, суть якого полягала в розбудові великої машинної індустрії, якісній зміні структури господарства (промисловість мала пере-

важати над сільським господарством, а важка промисловість над легкою). Ці широкомасштабні суттєві зміни відбувалися в надзвичайно складних умовах, адже Російська імперія, як і більшість країн світу, у 1900–1903 рр. пережила економічну кризу. 1904–1908 рр. позначені депресією, і лише в 1909–1913 рр. почалося промислове піднесення.

Бойко О. Історія України. – К., 2008. – С. 281.

Промисловому розвитку Наддніпрянської України на початку XX ст. були притаманні концентрація виробництва, утворення монополій, спеціалізація районів, значний вплив іноземного капіталу, нерівномірний розвиток українських регіонів, вищі темпи розвитку у порівнянні з середніми показниками по країні, перетворення України на один з головних промислових районів Російської імперії.

Особливістю розвитку української промисловості була її підпорядкованість імперському центру, який вбачав в Україні насамперед потужну сировинну базу. Тому закономірно, що 1913 р. на українську промисловість припадало майже 70 % видобутку сировини та виготовлення напівфабрикатів Російської імперії. Така державна політика суттєво деформувала структуру економіки України. Незважаючи на те, що на її території був зосереджений величезний промисловий потенціал, вона залишалася сільськогосподарським районом імперії, у якому в селах проживало 80 % населення.

В аграрному секторі Наддніпрянської України зберігали позиції великі поміщицькі латифундії. Перетворення землі на товар спричинило посилення майнової диференціації селянства, зросла експлуатація народних мас. На початку XX ст. назріла проблема аграрного перенаселення. Усі ці чинники призвели до значної напруженості в суспільстві, загострення соціальних протиріч.

Документи і матеріали

1917 р. частка заможних господарств (понад 15 десятин) становила 5,1 %, а відсоток безземельних та малоземельних селян в Україні сягнув 80,5 %. Якщо врахувати, що селянин сплачував викупні платежі, численні податки та виконував натуральні повинності, то цілком зрозуміло, що на початку XX ст. соціальне напруження зросло в аграрному секторі. Не кращими були справи і в робітників України, адже робочий день офіційно тривав майже 11 год. на добу (часто перевищуючи цю норму). 1904 р. майже 32 % робітників Російської імперії було оштрафовано. Низька заробітна плата, жахливі умови праці, погане медичне обслуговування, відсутність політичних прав і свобод поглиблювали катастрофічне становище трудящих мас в Україні. Вибух народного гніву назрівав.

Бойко О. Історія України. – С. 283–284.

***Що** вирізняло селян з-поміж інших соціальних верств?*

Відповідні зрушення у промисловості відбувалися і в українських землях Австро-Угорської імперії, хоча темпи її зростання були невисокі. На початку XX ст. в західноукраїнських землях відбувається поступовий перехід до капіталістичних форм господарювання. Зростає товарність сільського господарства, ширше використовується вільнонаймана

праця, частіше застосовується техніка. Проте панівні позиції зберігає поміщицьке землеволодіння. Завдяки перебуванню сервітутів (від лат. *servitus* – повинність) під поміщицьким контролем юридично вільні селяни фактично потрапляють в економічне кріпацтво, загострюється проблема аграрного перенаселення.

Наслідками колоніальних форм господарювання в промисловій сфері були експлуатація природних багатств західноукраїнських земель; перетворення західноукраїнського краю на ринок збуту; орієнтація фабричного виробництва на видобування та первинну переробку сировини; консервація кустарно-ремісничого характеру західноукраїнської промисловості; залежність промислового розвитку від іноземного капіталу тощо.

Протиріччя соціально-економічного розвитку супроводжувалися активними виступами робітників і селян.

Запитання і завдання

1. ***Назвіть*** головні ознаки поняття «модернізація». Спираючись на текст підручника, ***доберіть*** історичні приклади до поняття «модернізація».
2. ***Які*** тенденції простежуються в українському національному русі на початку XX ст.? ***Схарактеризуйте*** ці тенденції.
3. ***Поясніть*** модель державного устрою, яка стала пріоритетною в політичній думці представників Наддніпрянської України.
4. Використовуючи тексти підручника і документів, ***схарактеризуйте*** особливості національного руху в західноукраїнських землях на початку XX ст.
5. «Головною вадою становлення української партійної системи було...» ***Продовжте*** розповідь. ***Висловіть*** своє судження щодо цього процесу.
6. ***Порівняйте*** особливості промислового розвитку східноукраїнських і західноукраїнських земель на початку XX ст. ***З'ясуйте*** спільні й відмінні риси.
7. Спираючись на тексти документів, ***поміркуйте***, який існує зв'язок між загостренням соціальних протиріч і розвитком комуністичних ідей в українських землях на початку XX ст.

§2 Економічне становище України на початку XX ст. (1900–1904 рр.)

1. *Стан сільського господарства.*
2. *Структурні особливості промислового виробництва. Монополії.*
3. *Зміни в соціальному складі суспільства.*
4. *Селянський і робітничий рухи.*

Назвіть *особливості економічного становища українських земель на початку XX ст.*

1 У сільському господарстві пореформеної доби зростала питома вага товарно-грошових відносин. Поміщики продавали або здавали землю в оренду заможним селянам, які організовували виробництво, орієнтоване

на ринок. 1877–1905 рр. дворяни Південної України продали більше половини своїх маєтностей, Лівобережжя – 39,5 %, Правобережжя – 16,9 %. У руках заможних селян перебувало 40 % орендованих земель.

Землевласники переходили на ефективніші методи господарювання. Господарства, утворені у володіннях *Кочубеїв*, *Терещенків*, *Харитоненків*, стали зразком ринково орієнтованої організації сільськогосподарського виробництва.

Основні залишки кріпосництва

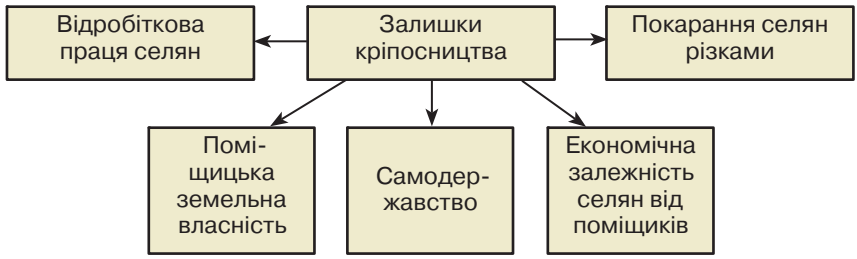

Розподіл земельної власності в Україні на 1905 р.

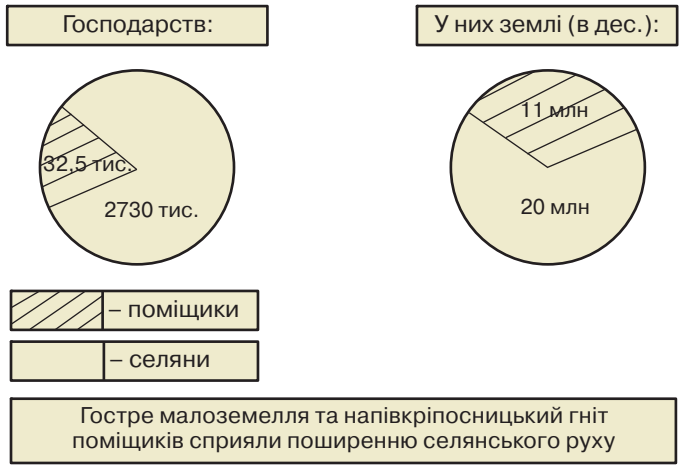

***Які** пережитки кріпосницьких відносин на селі зберігалися на початок XX ст.?*

Незважаючи на зміни, що відбувалися в сільському господарстві, аграрний сектор залишався носієм соціальної напруги. 30 тис. поміщицьких маєтків (16 % усіх приватних володінь) охоплювали 64,5 % приватної землі. Дворяни залишалися панівним станом на селі. Водночас зростала кількість малоземельних і безземельних селян, які для підтримки власного господарства продавали свою робочу силу на сезонних польових роботах (таких було 60 %).

Крім того, на початку XX ст. в Україні налічувалося близько 1,9 млн сільськогосподарських робітників. Зростання орендної плати спричинило концентрацію землі в руках заможних селян. Реформа 1861 р. не змогла розв'язати аграрне питання, що і вилилося в селянські виступи під час революції 1905 р.

Хутір Глоди Полтавської губернії. Початок XX ст. Поштівка

Селянська родина. Київщина. Початок XX ст.

***Які** специфічні риси були притаманні побуту українських селян, на відміну від інших верств тогочасного українського суспільства?*

2 Завдяки своєму географічному положенню та природним багатствам Україна на початку XX ст. була одним із промислово найрозвиненіших регіонів Російської імперії. Особливістю процесу її промислового зростання був нерівномірний розвиток регіонів. Якщо Південь України досить швидко перейшов в індустріальну стадію розвитку, то південно-західний район орієнтувався здебільшого на аграрний сектор. Лівобережжя, де зберігалися залишки кріпацтва, помітно відставало від інших регіонів України.

Поступово в українських землях склалася певна спеціалізація промислових районів. Донбас став центром вугільної промисловості, Нікопольський басейн – марганцевої, Кривий Ріг – залізорудної, Правобережжя і частково Лівобережжя – цукрової. Ці центри промислового виробництва з часом набули загальноросійського значення.

Характерною особливістю розвитку машинобудування в Україні було переважання виробництва сільськогосподарської техніки над випуском промислового обладнання.

1895 р. розпочалося будівництво Харківського паровозобудівного, а в 1896 р. – Луганського машинобудівного заводів. У 1900 р. ці підприємства випустили 233 паровози, що становило 23,3 % загальноімперського виробництва. Великим центром машинобудування став Харків. Першими машинобудівними заводами, що випускали спеціальні машини для гірничозаводської промисловості, були Краматорський, Горлівський і Катеринославський. Про рівень розвитку українського суднобудування свідчить потужність миколаївського заводу «Наваль». Заснований у 1895 р., він на 1900 р. мав 2250 робітників, а загальна вартість випущеної продукції становила 4200 тис. руб.

Швидкими темпами розвивалися й інші галузі промисловості. Важливим стимулом промислового розвитку Наддніпрянщини стало бурхливе будівництво залізниць наприкінці XIX ст. Вони створили необхідні умови для швидкого зростання металургії на Півдні України, забезпечили широкий збут вугілля Донбасу.

Наддніпрянська Україна на початку XX ст.

- Територія Російської імперії
- Українські міста з населенням понад 50 тис. мешканців (1910)
- «Межа осілості» євреїв
- Промисловий район Донбасу
- Район розміщення підприємств синдикату «Продвугілля» (1904)
- Б — Центри банківської справи
- X — Збройні повстання у грудні 1905 р.
- Харків — Міста, у яких під час російської революції 1905–1907 рр. діяли ради робітничих депутатів
- Сучасні кордони України

Однак на початку XX ст. фаза стихійного розвитку капіталістичних відносин завершилася. Зовнішній і внутрішній ринки не могли поглинути надмірної кількості сировини, напівфабрикатів і готової продукції. Ціни на них почали падати, і підприємці змушені були вдаватися до скорочення обсягів виробництва і звільнятися від надлишкових робочих рук. Близько 100 тис. робітників стали безробітними.

Економічна криза 1900–1903 рр. негативно вплинула на дрібне виробництво, але не оминула й великі підприємства. За цей час кількість діючих металургійних заводів на Півдні зменшилася з 29 до 23. На початку 1901 р. з 10 доменних печей Луганського гірничого району працювало 3, Катеринославського – з 14 тільки 8. Упродовж перших двох років кризи видобуток залізної руди скоротився на 35 %. Ціни на цукор упали настільки, що цукрозаводчики продавали його за кордон за збитковими цінами.

Малі й середні підприємства не витримували конкуренції, їх поглинали великі й потужніші виробництва. Цей процес був характерним для країн, охоплених економічною кризою, і дістав назву *концентрація виробництва*. На початку XX ст. Україна за рівнем концентрації промислового виробництва в основних галузях посідала одне з перших місць.

На Дніпровському металургійному заводі. Початок XX ст.

П'ять найбільших металургійних заводів (Юзівський, Дніпровський, Олександрівський, Петровський, Донецько-Юр'ївський) виробляли близько 25 % загальноросійського чавуну. Заводи Бродського, Терещенка, Харитоненка, Ярошинського та Бобринського виготовляли близько 60 % цукру-рафінаду в Російській імперії. На великих підприємствах (понад 500 осіб) в Україні працювало 44 % усіх робітників, тимчасом як у США – 33 %.

Поряд з концентрацією виробництва відбувалася *монополізація*. Утворення монополій почалося саме в найбільших галузях – металургійній, кам'яновугільній, залізорудній. Монополії як об'єднання підприємств у певній галузі створювалися з метою подолання економічної кризи. Такі об'єднання встановлювали єдині ціни на продукцію, перерозподіляли ринки збуту. В Україні формою монополістичних об'єднань були *синдикати*[1]: «Продамет» (1902) – торгівля металопродукцією; «Продаруд» (1903) – торгівля залізною рудою; вугільний синдикат «Продвугілля»; цукрові та інші синдикати. Російські синдикати були тісно пов'язані не тільки з вітчизняною буржуазією, а й з іноземним капіталом. Понад 25 % іноземних інвестицій, вкладених у промисловість Російської імперії, припадало саме на Україну.

Одночасно з промисловим формувався фінансовий капітал. Відбувався процес зрощування промислового капіталу з банківським, унаслідок чого утворювалася *фінансова олігархія*. У результаті створювалися банківські об'єднання, які фінансували будівництво підприємств, виробництво продукції та її збут.

Монополізація і концентрація були об'єктивними явищами промислового розвитку України на початку XX ст. Завдяки монопольним об'єднанням в Україні Російська імперія не відставала від економічно розвинутих на той час країн світу. Лише згодом монополії ставали гальмом для швидкого розвитку окремих галузей, унеможливлюючи здорову конкуренцію.

[1] Синдикат – союз виробників для спільного збуту вироблених товарів.

③ На початку XX ст. у зв'язку з розвитком промисловості відбувалося швидке збільшення чисельності *пролетаріату*. Основними джерелами його поповнення були робітники з внутрішніх російських губерній, кустарі, малоземельні та безземельні селяни.

Наслідком високого рівня концентрації промислового виробництва була й значна концентрація пролетаріату. Так, у металургійному виробництві 100 % робітників були задіяні на великих заводах, у залізорудній промисловості – 84,4 %, у вугільній – 84 %, цукровій – 64,4 %, машинобудівній і металообробній – 54,2 %. Найбільшими центрами зосередження робітників були Харків, Катеринослав, Київ, Миколаїв, Одеса, Юзівка й Маріуполь. На Лівобережжі найбільше промислових робітників працювало в Харківській губернії – 104 тис., а на Правобережжі – у Київській – 101 тис.

За етнічним походженням робітничий клас України вирізнявся строкатістю: українці, росіяни, поляки, татари та представники багатьох інших національностей. В аграрно-промислових районах переважали робітники українського походження. У цілому серед робітничого класу українці становили близько 70 %.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в українських містах активно розвивався дрібний і середній бізнес. У Російській імперії підприємці українського походження змогли посісти чільне місце в отриманні та розподілі прибутків від підприємництва. Однак переважна більшість

Садиба Харитоненків на Сумщині. 1890 р.

українських капіталів зосереджувалася в сільськогосподарському виробництві. Купецькі та промислові капітали здебільшого вкладалися в менш значні для економіки галузі: миловарну, спиртоочисну, кахельну тощо. Проте окремі українські підприємці змогли своєю працею прокласти шлях у великий бізнес. Так, магнатами капіталу стали Харитоненки й Терещенки, які були членами правлінь російських банків і монополістичних об'єднань.

Важливою рисою соціальних змін на межі століть стало формування *інтелігенції*. Промисловий розвиток та зміни в суспільному устрої викликали гостру потребу в освічених кадрах. Змінилося й соціальне походження інтелігенції. У 1900 р. лише 25 % її становили дворяни, решта були дітьми міщан, священиків і різночинців.

До інтелігенції також належали представники так званого середнього класу – чиновники, професори вищих навчальних закладів, викладачі гімназій, учителі, лікарі, інженери, юристи, люди творчих професій (журналісти, літератори, художники тощо). Цей прошарок населення набував усе більшої ваги в суспільстві.

Українська інтелігенція була нечисленною. За переписом 1897 р. тільки 16 % юристів, 25 % учителів і близько 10 % письменників і художників визнавали себе українцями. Проте саме ця невелика група взяла на себе місію творення нової культури й стала провідником національної ідеї. Її представники брали активну участь у громадсько-політичних, культурних і просвітницьких організаціях, ставали членами українських партій.

У цілому ж на початку XX ст. в Україні пожвавився суспільно-політичний рух. На прогресивні зміни в соціально-економічній сфері, системі політичних відносин, загальну демократизацію життя спрямовувалися робітничий, селянський і національно-визвольний рухи.

4 Погіршення економічної ситуації в країні на початку XX ст. призвело до посилення соціальних рухів.

Антипоміщицькі виступи на початку XX ст. продемонстрували готовність селян іти до кінця в боротьбі за власні права. 1900–1901 рр. відбулося понад 80 селянських виступів, що супроводжувалися потравами[1] поміщицьких посівів та порубками приватних і казенних лісів, підпалами поміщицьких маєтків.

Неврожай 1901 р. загострив становище селян Лівобережжя. Навесні мешканці містечка Карлівка на Полтавщині захопили 2 тис. десятин поміщицької землі і засіяли її. Голод змусив селян брати харчові запаси в поміщицькому господарстві. З вимогами видачі хліба виступили селяни кількох повітів Харківської губернії. Почалися погроми економій, у яких брали участь тисячі селян та сільськогосподарських робітників. 105 садиб і маєтків було розгромлено, доки війська не розправилися із заворушниками. 1903–1904 рр. сталося 400 виступів, які охопили 440 сіл. Усе це свідчило про невирішеність аграрного питання і зростання соціальної напруги на селі.

[1] Потрава – псування, знищення посівів, трав тваринами.

Селянський рух 1900 –1904 рр.

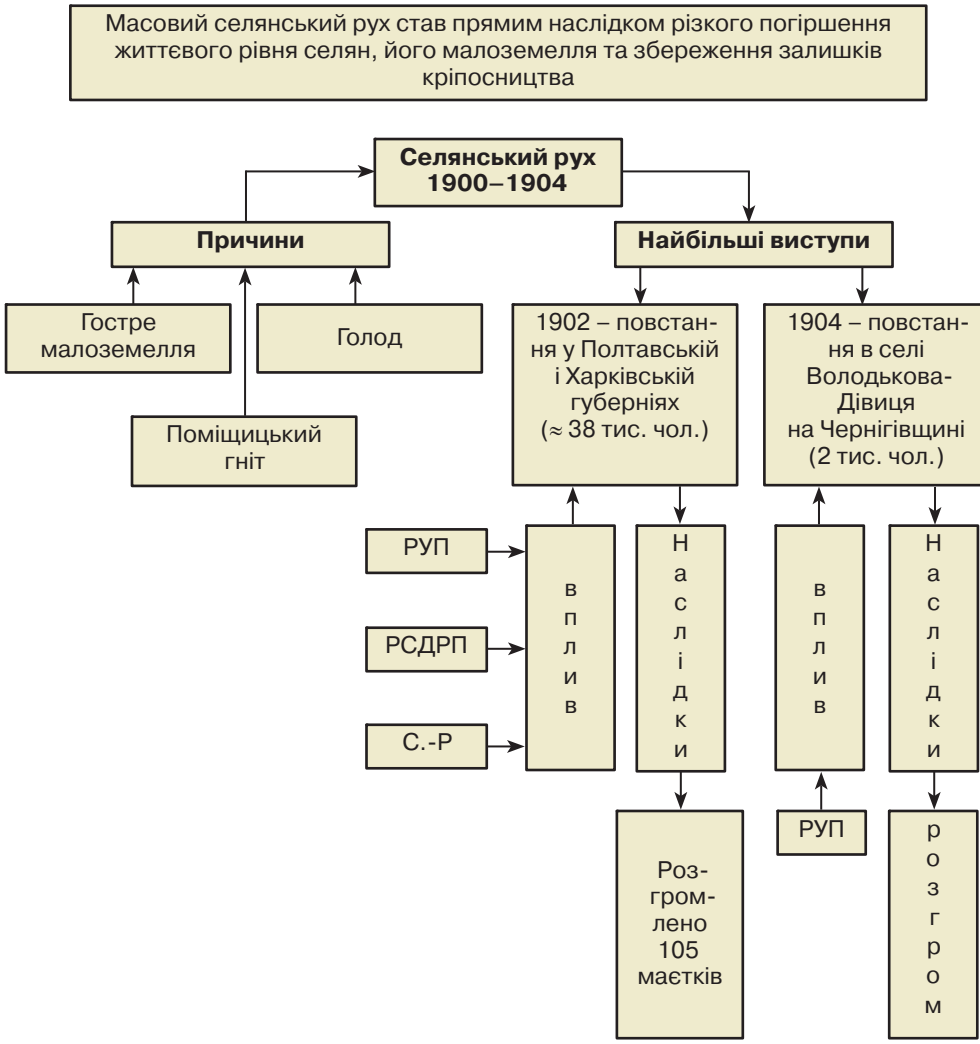

На початку XX ст. відбулися зміни в робітничому русі. Криза 1900–1903 рр. відчутно погіршила становище пролетаріату, що сприяло поширенню в його середовищі ідей соціальної справедливості та зростання популярності партій, які їх висували.

Під проводом марксистів відбулася перша маївка у Харкові (1900). Першотравневі страйки провели робітники Києва, Луганська, Катеринослава, Миколаєва. Найбільші виступи робітників відбулися на заводі Гретера і Криванека у Києві, на шахтах Горлівки. Поряд з економічними робітники висували політичні вимоги. 1903 р. відбулося 35 політичних та економічних страйків, 12 політичних демонстрацій, у яких узяли участь 29 тис. робітників. У липні загальний політичний страйк охопив південь імперії. Поряд з економічними вимогами робітники висунули гасло «Геть самодержавство!».

Робітничий рух 1900–1904 рр.

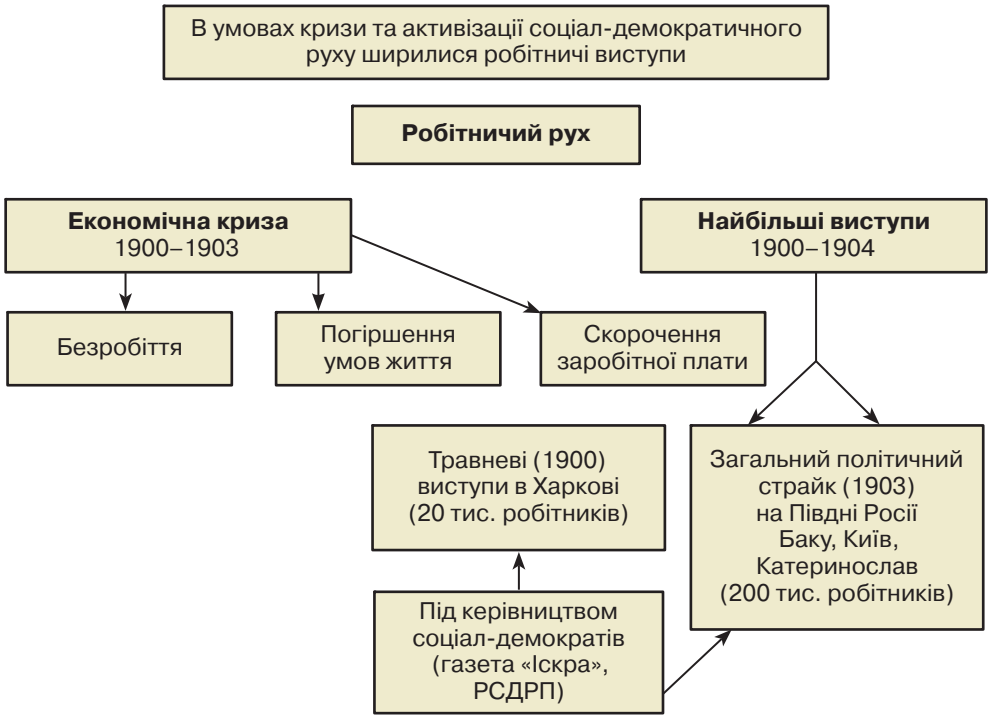

***Порівняйте** причини селянських і робітничих рухів. **З'ясуйте** спільні й відмінні риси.*

Селянські й робітничі виступи вказували на загострення суперечностей у місті й на селі, неспроможність уряду врегулювати відносини між капіталістами й поміщиками та тими, хто тяжкою працею забезпечував їхній добробут.

Запитання і завдання

1. ***Схарактеризуйте*** стан сільського господарства в Наддніпрянській Україні на початку XX ст.
2. Використовуючи мапу на с. 12, ***проаналізуйте*** особливості промислового розвитку східноукраїнських земель на початку XX ст.
3. Економічна криза 1900–1903 рр. ***Які*** вона мала наслідки для Наддніпрянщини?
4. ***Поясніть*** особливості процесу монополізації в українських землях.
5. Інтелігенція. ***Назвіть*** головні ознаки цієї суспільної верстви. ***Які*** зміни відбулися в соціальній структурі українського суспільства на початку XX ст.?
6. ***Уявіть***, що ви – науковці. Використовуючи текст підручника та схеми, ***складіть*** тези доповіді «Селянський і робітничий рух в українських землях на початку XX ст.».
7. Кочубеї, Терещенки, Харитоненки. ***Що*** вам відомо про ці родини? ***Які*** події в історії України пов'язані з їхніми іменами? Спираючись на додаткову літературу, використовуючи інтернет-ресурси, ***підготуйте*** повідомлення про найвідоміших представників цих родів.

§3 Початок політичного етапу визвольного руху

1. *Створення та діяльність національних партій.*
2. *Неукраїнські партії й рухи.*

***Пригадайте** етапи визвольного руху в українських землях.*

① На початку XX ст. на Наддніпрянщині з'являються перші українські політичні партії.

Утворення українських політичних партій на початку XX ст. в межах Наддніпрянщини

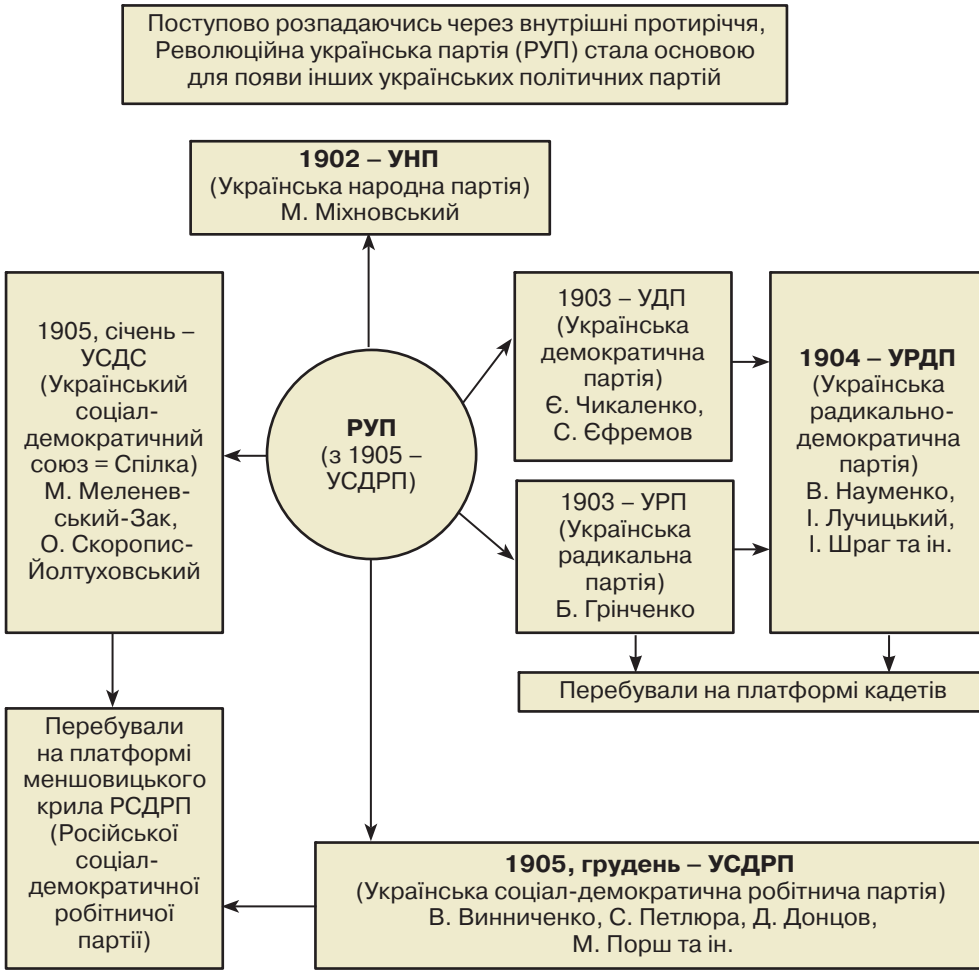

1900 р. у Харкові виникла *Революційна українська партія* (РУП). Її засновниками були Д. Антонович, М. Русов, Б. Каменський, М. Міхновський, Л. Мацієвич, Б. Мартос, Б. Матюшенко. Програму під назвою «Самостійна Україна» для неї написав М. Міхновський, який проголосив українське самостійництво на засадах радикалізму, безкомпромісність, рішучість, прагнення поліпшити долю народу політичними засобами, боротьбою проти царизму. Нагадавши пункти Переяславських статей, він зробив висновок, що це був договір двох держав, які, залишаючись «цілком незалежні одна від другої щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з'єднатися для осягнення певних міжнародних цілей». Російські ж монархи порушили умови цього договору. Тому для подальшого розвитку України потрібна власна держава.

Обкладинка першого видання брошури М. Міхновського «Самостійна Україна». 1900 р.

Членами РУП були переважно студентська молодь та учні середніх навчальних закладів. Поширюючи серед українства листівки та прокламації, партія дотримувалася мирних форм політичної діяльності. В умовах розгортання революційного руху від РУП в 1902 р. відкололася група активістів, які на чолі з М. Міхновським заснували *Українську народну партію* (УНП), яка виступала за повну національну незалежність України. Проте ця партія так і не стала масовою загальноукраїнською організацією. Центром її діяльності був Харків. М. Міхновський не погоджувався співробітничати із загальноросійськими партіями, а стверджував, що визволення України – справа тільки українського народу.

М. Міхновський (другий ряд, перший праворуч) серед соратників. Харків

Персоналії

Міхновський Микола (1873–1924)

Громадський діяч. Народився в с. Турівка на Київщині. Навчався на юридичному факультеті Київського університету. Був одним з ініціаторів утворення «Братства тарасівців» (1891). Працюючи адвокатом, виступав на політичних процесах, брав активну участь в українському національному русі. Був одним з організаторів та лідерів створеної в 1901–1902 рр. Української народної партії, написав для неї програму, в якій обстоював ідею самостійності української держави. Після Лютневої революції 1917 р. – ініціатор створення українського національного війська. За Гетьманату зблизився з Українською демократично-хліборобською партією, але після проголошення гетьманом П. Скоропадським федерації з Росією взяв активну участь у поваленні його режиму.

У 1903 р. київська громада РУП винесла на обговорення «Нарис програми» партії, в якому вимагала повної автономії України у «внутрішніх справах з забезпеченням рівноправності населяючих її національностей і на підставі найширшої демократичної конституції з Народною Радою, яко законодавчими зборами і яко вищою заступничою політичною інституцією країни». У партії розгорнулася дискусія про співвідношення боротьби за національне і соціальне визволення. Серед її членів існували також розбіжності в баченні майбутніх відносин з Росією. Це врешті-решт призвело до того, що в січні 1905 р. частина діячів партії на чолі з М. Меленевським заснувала *Українську соціал-демократичну спілку*. Вона ввійшла до складу Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). У статуті новоствореної організації зазначалося: «Спілка» займається організацією пролетаріату, що говорить українською мовою, у місцевостях, де немає комітетів РСДРП, її громади являються самостійними організаціями».

У грудні 1905 р. відбувся другий з'їзд РУП, на якому її перейменували в *Українську соціал-демократичну робітничу партію* (УСДРП). Лідерами партії стали В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш, М. Ткаченко. УСДРП заявила про намір захищати лише інтереси українських робітників, наперед звузивши свою соціальну базу.

Документи і матеріали

Партія домагається:

1. Демократичної республіки, де вища влада в усіх міжнародних і тих внутрішніх питаннях, які торкаються всієї Російської держави, належить одному виборчому законодавчому зібранню народніх представників.

2. Автономії України з окремим представницьким зібранням (соймом), которому належить право законодавства у внутрішніх справах, що торкаються території України.

6. Права кожної нації на культурне і політичне самовизначення.

8. Необмеженої волі слова, друку, совісті, зібраннів, спілок і страйків.
11. Знищення всяких привилеїв класів, сословій, походження, полувіри і націй.
12. Рівноправності всіх мов у школах, судах, місцевих громадських і урядових установах.

З ухваленої 1905 р. Програми Української соціал-демократичної робітничої партії // Хрестоматія з історії України: XIX – поч. XX ст. – С. 205.

***Які** тенденції національно-визвольного руху початку XX ст. знайшли відображення в цьому документі?*

У Наддніпрянській Україні на початку XX ст. поряд із соціалістичними та націонал-революційними виникли партії ліберального спрямування. 1904 р. утворилася *Українська демократична партія* (УДП), якою керували О. Лотоцький, В. Чеховський, Є. Чикаленко. Паралельно С. Єфремов, Б. Грінченко, М. Левицький організували *Українську радикальну партію* (УРП). Наприкінці 1905 р. вони об'єдналися в єдину *Українську демократично-радикальну партію* (УДРП), яка виступала за надання автономії Україні в складі перетвореної на конституційну монархію Росії.

Майже всі політичні українські партії виступали за автономію України в складі майбутньої федеративної Росії. В Україні також поширився вплив російських, єврейських, польських партій, що висували конкретні вимоги.

2 Окрім суто українських партій в Україні функціонували осередки інших політичних організацій, насамперед загальноросійських, які представляли два табори – лівих і правих. Із числа лівих партій діяли *анархісти* (здебільшого в Одесі й Катеринославі), *більшовики* на чолі з В. Леніним, які відмовлялися від співробітництва з ліберальною буржуазією, та *меншовики*, котрі відстоювали організацію робітників на зразок німецької соціал-демократичної партії. Подібною до двох останніх партій була єврейська партія «*Бунд*» («Всеобщий еврейский рабочий союз»). 1906 р. ці три політичні сили формально об'єдналися в *Соціал-демократичну партію*, яка стала популярною серед робітників.

Партія соціалістів-революціонерів, лідером якої був В. Чернов, у своїй діяльності часто вдавалася до терору. 1905 р. її учасники заснували *Всеросійський селянський союз*, метою якого було передання землі тим, хто на ній працює.

До правих політичних сил належали *Конституційно-демократична партія*, «*Союз 17-го октября*», чорносотенні організації. Конституційно-демократична партія (кадети) була однією з найчисленніших, до її членів належали вчені, викладачі, адвокати. В Україні ця партія була популярною серед інтелігенції. Серед її впливових учасників значилися І. Лучицький, В. Науменко, Д. Григорович-Барський, П. Смирнов, М. Василенко та інші. Друкованим органом українського осередку партії була київська газета «Свобода и право».

Центральне місце серед правих партій належало «Союзу 17-го октября» (октябристи), заснованому в 1905 р. До цієї організації, яку очолював московський підприємець О. Гучков, входили представники земств, поміщиків, торгово-промислової буржуазії. Октябристи вимагали збереження монархії та єдності імперії.

Запитання і завдання

1. ***Назвіть*** головні ознаки політичного етапу українського визвольного руху.
2. ***Розкажіть*** про діяльність неукраїнських партій і рухів.
3. ***Розкрийте*** абревіатури: РУП; УНП; УСДРП; УДП; УРП.
4. ***Схарактеризуйте*** погляди М. Міхновського.
5. Використовуючи документ (на с. 20–21), ***проаналізуйте*** програмні положення УСДРП. ***Дайте*** власну оцінку цьому документу.
6. ***Складіть*** історичний портрет інтелігента – представника українського визвольного руху початку XX ст.

§4 Російська революція 1905–1907 рр. в Україні

1. *Революційні події взимку – восени 1905 р.*
2. *Поступки царизму в національно-культурній сфері.*
3. *Діяльність українських громад у I та II Державних думах Росії.*

Використовуючи мапу на с. 12, позначте *головні події російської революції в українських землях.*

1 У січні 1905 р. війська розстріляли мирну маніфестацію в Петербурзі. Це сколихнуло всю імперію. В Україні застрайкували робітники сотень підприємств Катеринослава, Харкова, Києва, Миколаєва. В Одесі кинуто заклик «Геть самодержавство!». Політичні гасла висунули й учасники революційних подій в інших містах. Та головними вимогами страйкарів залишалися економічні. У січні лише в Катеринославському гірничопромисловому районі страйкувало 100 тис. чол. У лютому в Україні відбулося 105 страйків, що охопили 70 тис. чол. Урядові війська та поліція придушували страйки.

Українське село також охопили революційні події. Упродовж січня–березня сталося 80 селянських виступів, які супроводжувалися захопленням фуражу в поміщицьких маєтках.

Свої вимоги висувала демократична частина української інтелігенції та студентства. Так, учасники мітингу в Харкові 17 січня виступали з вимогою скликати Установчі збори, закликали до загального страйку в державних установах, навчальних закладах і на підприємствах. Близько 700 студентів університету і політехнічного інституту в Києві вирішили сформувати озброєний академічний легіон і приєднатися до робітників, які страйкували. Студенти Катеринославського вищого гірничого училища на знак протесту проти кривавої розправи в Петербурзі припинили заняття й оголосили траур по загиблих.

У жовтні 1905 р. відбувся всеросійський політичний страйк, у якому взяли участь 120 тис. робітників, селян, службовців України. Головною вимогою страйкарів була зміна політичного режиму в країні, демократизація суспільства. Страйкові комітети й депутатські збори, що займалися вирішенням конфліктів між робітниками й роботодавцями, стали

Панцерник «Князь Потьомкін Таврійський»

перетворюватися на *ради робітничих депутатів*. Перша рада в Україні виникла в Катеринославі. Секретарем її виконавчої комісії обрали Г. Петровського. У Києві ради очолив Ф. Алексєєв. У листопаді–грудні ради робітничих депутатів були створені в багатьох українських промислових містах. Поряд із радами повсюди створювалися профспілки. Наприкінці 1905 р. в Києві діяло 18 професійних спілок, у Катеринославі – 11, в Одесі – 40.

Революційні настрої швидко поширилися й серед солдатів і матросів. 14 червня 1905 р. почалося повстання на панцернику[1] «Князь Потьомкін Таврійський». Матроси відмовилися вживати зіпсовану їжу, а караульна команда не виконала наказ стріляти в непокірних. Постріл одного з офіцерів спровокував збройний виступ, під час якого було вбито сімох офіцерів. Команда панцерника підняла червоний прапор і підвела корабель до Одеси.

Документи і матеріали

Тим часом від берега стали проступати до панцерника шлюпки і яхти з найріжноманітнішою публікою: там були мужчини і жінки, старі і підростки, студенти-гімназісти, робітники. Деякі приходили на панцерник, другі тільки причалювали до трапів, треті любовалися незвичайним видовищем сеї пливучої республіки на більш-менш значному віддаленню, не відважуючись підплисти близше. З багатьох шлюпок передавали на корабель усякі приноси: тютюн, цигарети, чай, цукор і навіть цукерки. Біля трапів усе більше зростало оживленнє: одні шлюпки відходили, другі причалювали, вигружались усякі пакети, коробки і просто клунки з жертвами.

Перебування повсталого броненосця (панцерника) «Князь Потьомкін Таврійський» в Одесі // Хрестоматія з історії України: XIX – поч. XX ст. – С. 206–207.

[1] Панцерник (рос. броненосец) – військовий крабель, покритий панциром (металевою обшивкою, бронею).

Не дійшовши згоди зі страйкарями Одеси про спільні дії, керівники «Потьомкіна», серед яких був уродженець Харківщини *П. Матюшенко*, вивели судно у відкрите море. Чорноморська ескадра відмовилася стріляти по бунтівному кораблю. Судновий комітет вирішив іти до румунського порту Констанца, щоб поповнити запаси палива і харчів. Діставши відмову, він рушив до Феодосії, де отримав продовольство. Переправити на судно вугілля перешкодив начальник порту. 24 червня «Потьомкін» здався румунській владі в Констанці. Більшість матросів залишилася у вимушеній еміграції, 117 повернулися до Росії, де зазнали репресій.

У листопаді 1905 р. повстали екіпажі 12 кораблів, що стояли на рейді Севастополя. 6 тис. матросів були підтримані робітниками порту та частиною солдатів місцевого гарнізону. Керувала виступом рада матроських, солдатських і робітничих депутатів, а командування Чорноморським флотом перебрав на себе лейтенант *П. Шмідт*. У телеграмі на ім'я Миколи II він висунув вимогу скликати Установчі збори й відмовився виконувати вказівки уряду. Військове командування ізолювало повсталі кораблі, обстріляло їх береговою артилерією. Виступ було придушено, П. Шмідт і його помічники О. Гладков, М. Антоненко, С. Частник за вироком військового трибуналу страчені.

18 листопада відбувся виступ саперів київського гарнізону на чолі з поручиком *Б. Жадановським*. У сутичках з урядовими військами було вбито й поранено з обох сторін близько 250 осіб. Заворушення в армії вказували на те, що режим втрачав довіру всіх верств суспільства. Народ вимагав рішучих політичних й економічних змін. Проте революційні події 1905 р. зовсім мало дали українським політикам, а ті, зі свого боку, майже не долучилися до їхнього розвитку.

2 17 жовтня 1905 р. під тиском революційних подій цар видав маніфест, у якому проголошувалися всі основні демократичні свободи: недоторканність особи, свобода слова, совісті, друку, зборів, союзів. Фактично були скасовані Валуєвський циркуляр та Емський указ.

Документи і матеріали

Оголошення маніфесту Україна зустріла з ентузіазмом і великими надіями на покращення політичної ситуації. Євген Чикаленко так писав у своїх спогадах: «В цей день... увійшло до мене разом кілька душ: Грінченко, Єфремов, М. Левицький та інші з вигуком: "Христос воскрес!" і почали цілуватися, як на Великдень... Вулиці всі були повні народу, особливо Хрещатик та Володимирська; здавалося, що всі кияни повиходили з своїх помешкань і майже всі поначіпляли на груди червоні значки, і поліція не арештовувала їх і не зривала тих значків...»

Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – С. 46.

З'явилася українська періодична преса. У грудні 1905 р. в Києві почала виходити перша щоденна українська газета «Громадська думка», яку видавав Є. Чикаленко. 1906 р. в українських губернських центрах, а також у Москві й Петербурзі виходило 18 українських газет і журналів. Видавництва друкували книжки українською мовою. В Петербурзі 1907 р. побачило світ повне видання «Кобзаря» Т. Шевченка. У школах дехто з учителів початкових класів переходив на українську мову на-

Маніфестація 17 жовтня 1905 року. Художник І. Рєпін

вчання. В університетах Києва, Харкова, Одеси було запроваджено курс української літератури. Крім того, в Одеському й Харківському університетах було відкрито кафедри українознавства.

Поновило національно-освітню роботу товариство «Просвіта», яке мало у Наддніпрянській Україні 9 організацій з 30 філіями. Активно працювали в цьому товаристві Б. Грінченко, М. Лисенко, Леся Українка, М. Коцюбинський, Панас Мирний, Д. Яворницький та інші відомі представники національної еліти. Водночас уряд забороняв проведення культурно-освітніх заходів (лекції, видавнича діяльність, організація читалень).

1905 г.

ВѢДОМОСТИ СПБ. ГРАДОНАЧАЛЬСТВА

№ 221 LXVII-й годъ изданія № 221

ВЫСОЧАЙШІЙ МАНИФЕСТЪ.

БОЖІЕЮ МИЛОСТЮ,

МЫ, НИКОЛАЙ ВТОРЫЙ,

ИМПЕРАТОРЪ И САМОДЕРЖЕЦЪ ВСЕРОССІЙСКІЙ,

Царь Польскій, Великій Князь Финляндскій,

Объявляемъ всѣмъ НАШИМЪ вѣрнымъ подданнымъ:

Маніфест 17 жовтня 1905 р.

③ Відповідно до Маніфесту 17 жовтня 1905 р. в російській державі запроваджувалося народне представництво – Державна дума, до компетенції якої були віднесені законодавчі функції. Деякі українські політичні партії взяли участь у виборах до Державної думи, де їхні представники відстоювали інтереси різних суспільних верств.

Документи і матеріали

Весною 1906 р. в Петербурзі зібралася перша Дума, вибори до якої бойкотували більшість українських партій, що уклали угоду з соціалістичними російськими партіями. У виборах взяла участь лише радикально-демократична

партія, а її представники І. Шраг, В. Шемет, П. Чижевський заснували українську Думську громаду, до якої ввійшли 40 депутатів. Значну роль в організації її діяльності відіграв М. Грушевський, який переїхав зі Львова до Петербурга. За його участі було підготовлено Декларацію про автономію України, яку громада мала внести в Думу, однак цар розпустив цей перший парламент Росії.

Білоцерківський В. Історія України. – С. 297.

За день до запланованого оприлюднення в Державній думі декларації у справі української автономії – 8 липня 1906 р. – Микола II розпустив «незручний» російський парламент і видав наказ про нові вибори.

До II Державної думи, що почала працювати у 1907 р., від України було обрано 102 депутати, серед яких також переважали селяни – 62 особи. 47 депутатів сформували українську парламентську громаду. Вона вела боротьбу за прийняття закону про українську мову, підготувала проект закону про автономію України. Друкованим органом громади став часопис «Рідна справа – Думські вісті». Як і в I, у II Державній думі центральним питанням залишалося *аграрне*. Спрямованість дискусій визначала фракція *трудовиків*. У своїх промовах селянські депутати з України С. Нечитайло, Ю. Сайко та інші висували вимоги справедливого земельного устрою, пропонували створити з цією метою Крайовий національний земельний фонд.

Українська думська громада виносила на обговорення й інші питання суспільного життя країни. Громади українських депутатів консультувала група експертів з різних проблем на чолі з М. Грушевським. Діяльність депутатів I й II Державних дум дала змогу об'єднати зусилля української громадськості у боротьбі за політичні, соціально-економічні й культурно-освітні права, донести вимоги українського народу до уряду й російської еліти.

Запитання і завдання

1. Використовуючи мапу на с. 12, ***опишіть*** революційні події революції 1905–1907 рр. в українських землях.
2. Спираючись на текст підручника, ***складіть*** хронологічну таблицю «Революційні виступи в армії та на флоті».
3. П. Матюшенко, П. Шмідт, Б. Жадановський. ***Хто*** ці історичні постаті? ***Розкажіть*** про них.
4. ***Назвіть*** основні положення Маніфесту 17 жовтня. Використовуючи текст документа на с. 24, ***прокоментуйте*** спогади Є. Чикаленка про проголошення Маніфесту 17 жовтня.
5. ***Які*** наслідки для розвитку українського культурно-національного руху мало проголошення Маніфесту 17 жовтня?
6. ***Уявіть,*** що ви були депутатами I та II Державних дум. Вам треба написати звіт про діяльність української громади. ***Проаналізуйте*** подію за таким алгоритмом:
   а) історичні передумови скликання Державної думи;
   б) склад українських депутатів та позиції, які вони займали;
   в) які питання обговорювалися? Які рішення було прийнято?
   г) яке значення прийняті рішення мали для подальшого розвитку українських земель?
7. Революція 1905–1907 рр. дала чимало повчальних уроків. Як ви ***вважаєте,*** про які уроки йдеться? ***Оцініть*** сутність змін, що відбулися в Україні в результаті революції.

§5 Передумови економічного піднесення після революції 1905–1907 рр.

1. *Передвоєнне промислове піднесення та його соціальні наслідки.*
2. *Стан сільського господарства. Столипінська аграрна реформа.*
3. *Розвиток кооперативного руху.*
4. *Трудова міграція українців у 1900–1913 рр.*
5. *Зміни в повсякденному житті населення України.*

***Які** чинники обумовили економічне піднесення після революції 1905–1907 рр.?*

1 Промислове економічне піднесення 1909–1913 рр. було зумовлене кількома чинниками. Серед них виділяють такі: врожайні роки, столипінська аграрна реформа, зростання попиту на сільськогосподарську техніку. Крім того, приплив вільних коштів у промисловість сприяв збільшенню основних капіталів приватних акціонерних комерційних банків і торгово-промислових підприємств, зростанню акціонерних товариств. Чималий вплив на масштаби промислового піднесення мало і суттєве збільшення військових замовлень державної скарбниці.

Активно розвивалися практично всі галузі промисловості. Так, видобуток вугілля в Донбасі зріс з одного у 1910 р. до 1,5 млрд пудів у 1913 р. (тобто на 66,5 %). На цей час у вугільній промисловості України функціонувало 1200 шахт, на яких працювали 1684 тис. робітників. Видобуток залізної руди майже подвоївся, а марганцевої руди збільшився в чотири

Металургійний завод Новоросійської компанії в Юзівці. 1912 р.

рази. Виробництво чавуну виросло з 126 (1910) до 190 млн пудів. Розвивалося судно- та машинобудування. У 1913 р. в Україні налічувалося 450 машинобудівних і металообробних підприємств, на яких працювали 57 тис. робітників.

Інтенсивно розвивалися харчова, лісопильна, швейна та інші галузі промисловості. Провідною залишалася цукрова галузь – перед Першою світовою війною кількість цукрових заводів зросла зі 197 (1910) до 210 (1914).

Розширювалася мережа залізниць. У цілому по Російській імперії їх протяжність у 1913 р. збільшилася до 70 200 км, зокрема в Україні – до 10 900. У тому самому році українські залізниці перевезли 104 млн т вантажів і 49 млн пасажирів.

Напередодні Першої світової війни в Україні вже не було жодної важливої галузі промисловості, в якій тією чи іншою мірою виробництво не було б монополізовано. Якщо в 1901 р. працювало лише 17 підприємств, на кожному з яких було зайнято понад 1 тис. робітників, то в 1913 їх налічувалося 42. У 1900 р. 5 великих металургійних заводів виплавляли 49 % усього чавуну в Україні (25 % загальноімперського виробництва). 1913 р. на ці підприємства припадало вже 55 % виплавленого чавуну Півдня України і 37 % виробництва його у Росії в цілому. Усі монополістичні об'єднання, що функціонували в Україні, мали загальноімперське значення.

До Першої світової війни українська промисловість становила 24,3 % загальноімперської, даючи понад 70 % продукції всієї видобувної промисловості Росії в цілому. При цьому частка України в обробній промисловості становила лише 15 %. Таким чином, гірничорудна та металургійна галузі промисловості вийшли на провідні позиції в економічному розвитку України.

В умовах економічного піднесення швидко зростали міста, створювалися нові промислові центри. Збільшилася кількість порівняно великих і середніх міст, зросла загальна чисельність міських жителів. Бурхливий промисловий розвиток викликав значний приплив населення з Центральної Росії, насамперед до Донецько-Криворізького регіону. За рахунок прибулих ро-

Катеринослав. Початок XX ст.

Київ. Початок XX ст.

бітників зростала чисельність мешканців Катеринослава, Миколаєва, Одеси, Харкова, Києва. Активізація трудової міграції відбувалася за рахунок не лише населення українських губерній. Так, розбудова підприємств Донбасу, відтак – збільшення кількості робочих місць, приваблювали робітників – вихідців з центральних російських губерній. Вони працювали здебільшого гірниками, металургами та адміністративними службовцями.

2 Під час революції 1905–1907 рр. проявилися зміни в аграрному секторі, який потребував перетворень відповідно до нових економічних умов. Так, дворянське землеволодіння невпинно скорочувалося (в 1906 р. маєтки дворян становили тільки 45,5 % приватних господарств), а селянське зростало. Поступово відбувалася капіталізація сільськогосподарського виробництва, особливо на Півдні України: використовувалися сільськогосподарська техніка, агрокультура й наймана праця. Проте загальний стан сільського господарства був незадовільний. На часі постала нагальна потреба в кардинальних змінах.

Петро Столипін

Прагнучи розв'язати політичні та економічні протиріччя в розвитку Росії, що призвели до революції 1905–1907 рр., голова ради міністрів і міністр внутрішніх справ П. Столипін (1862–1911) започаткував у 1906 р. проведення *аграрної реформи*. Внаслідок її здійснення селяни отримували право виходу з общини, земля передавалася з общинної у приватну власність, селянин дістав можливість заснувати окреме індивідуальне гос-

Одеса. Початок XX ст.

подарство – *хутір* (*відруб*). Держава скуповувала землю в поміщиків і продавала її селянам, надаючи останнім позику на 55 років. Якщо орної землі в місцях проживання не вистачало, уряд заохочував переселення селян на Далекий Схід, до Сибіру, Казахстану, Середньої Азії. В Україні, на відміну від Росії, реформа здійснювалася швидкими темпами. Якщо в цілому по країні землю у приватну власність закріпили 22 % селян, то в Україні на Правобережжі з общини вийшли 48 % селян, у степовій зоні – 42 %, на Лівобережжі – 17 %. Особисте приватне землеволодіння почало переважати у Чернігівській, Таврійській, Херсонській, Катеринославській, Харківській губерніях.

Упродовж 1907–1911 рр. на хуторах (відрубах) було засновано 226 тис. господарств, які мали 1800 тис. десятин землі. Водночас 263 тис. господарів продали свої земельні ділянки, не маючи коштів, худоби, реманенту для їх обробітку.

Таким чином, одним із соціальних наслідків реформи стало *посилення майнового розшарування селян*. Проте Столипін досяг своєї мети – на селі сформувалася потужна верства середнього і заможного селянства, яке не лише годувало країну, але й забезпечувало головні статті її експорту. Реформа сприяла зростанню продуктивності сільського господарства. З 1910 до 1913 р. посівні площі в Україні зросли на 900 тис. десятин. 1913 р. в українських губерніях було зібрано небувалий врожай зернових – 1200 млн пудів. Частка України в зерновому експорті Російської імперії сягнула 40 %.

Однак, створивши нові можливості для капіталізації сільського господарства, в цілому реформа не ліквідувала загрозу нових соціальних потрясінь на селі.

3 Зароджений ще в 60-х роках XIX ст., *кооперативний рух* у Наддніпрянській Україні на початку нового століття бурхливо розвивався. Його

масовому зростанню та високій популярності кооперативних форм діяльності серед широких верств населення сприяли політико-правові, соціальні та економічні чинники. Чималу роль у цьому процесі відіграла українська інтелігенція. Бажаючи проявити свої професійні й організаторські здібності, сільські вчителі, лікарі, агрономи, священики бралися до популяризації та організації кооперативних справ.

Проте основною передумовою розвитку кооперації був подальший розвиток товарно-грошових відносин і потреба селян і ремісників протидіяти спекуляціям приватних торгово-посередницьких і кредитних установ. Після революції 1905–1907 рр. кількість кооперативних організацій стрімко зросла. Наприклад, у Наддніпрянщині тільки протягом 1907–1908 рр. виникло більше 800 споживчих товариств, а на початок 1913 р. їх кількість досягала майже 3 тис. Окрім споживчих успішно функціонували й кредитні (виконували позичкові та збуто-постачальні функції), сільськогосподарські, промислові та житлові кооперативи.

Активним діячем українського кооперативного руху був М. Левитський, який розглядав кооперацію як історичний вибір народу. Він писав: «Мої спостереження привели мене до твердого і непохитного переконання, що знаменням нашого часу є кооперація. Якщо ми хочемо розпочати творчу роботу в сфері народного господарства, то ми повинні знати те, що можна було б сміливо покласти наріжним каменем майбутньої будови, а цим каменем тільки і може бути принцип кооперативний...» Серед інших кооперативних діячів відзначилися також В. Доманицький, Й. Юркевич і О. Черненко.

У цілому кооперація стала одним із найпомітніших суспільних процесів початку XX ст. Вона охопила значну частину виробників матеріальних благ. Цей рух, згуртувавши мільйони людей, також набув ознак загальнонаціональної об'єднавчої сили.

Изданіе Переселенческаго Управленія

ПЕРЕСЕЛЕНІЕ ЗА УРАЛЪ

2- JUN- 5
Copy 1962

СПРАВОЧНАЯ КНИЖКА

ДЛЯ ХОДОКОВЪ и ПЕРЕСЕЛЕНЦЕВЪ

на 1909 годъ

СЪ ПУТЕВОЙ КАРТОЮ АЗІАТСКОЙ РОССІИ.

Съ особымъ вниманіемъ прочтите стр. 3—8.

Въ Туркестанъ и на Кавказъ переселеніе закрыто.

Цѣна 7 коп.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
1909.

Обкладинка довідкової книги для переселенців, 1909 р.

4 На початку XX ст. не припинявся розпочатий ще з кінця XVIII ст. *переселенський рух (трудова міграція)*[1] з українських земель. Людський потік з Наддніпрянської України спрямовувався на східні й південно-східні окраїни Російської імперії. Найвіддаленішими регіонами розселення трудових емігрантів були безлюдні терени Сибіру і Далекого Сходу. До Сибіру найбільше українців переселилося із Харківської губернії, яка посіла одне з

[1] Трудова міграція – переміщення працездатної особи з метою працевлаштування на певний термін.

Столипінська аграрна реформа та переселенський рух українців
Кордони Російської імперії на початку XX ст.
Українська етнічна територія
Межі територій, де столипінська реформа 1906–1910 рр. досягла найбільшого успіху
Дев'ять українських губерній, з яких станом на 1911 р. переселилося в азійські володіння Російської імперії
понад 300 тис. людей
200–300 тис. людей
100–200 тис. людей
50–100 тис. людей
Шляхи переселення українців
Колонізовані райони, в яких українці становили
понад 50 % усього населення
10–50 % усього населення
ПІВНІЧНИЙ ЛЬОДОВИТИЙ ОКЕАН
ТИХИЙ ОКЕАН
ОХОТСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
КАСПІЙСЬКЕ МОРЕ
АРАЛЬСЬКЕ МОРЕ
БАЛТІЙСЬКЕ МОРЕ
РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
СТЕПОВИЙ ПОЯС
ЗЕЛЕНИЙ КЛИН
ДАЛЕКИЙ СХІД
ЛІВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА
ЛІВОБЕРЕЖНИЙ КЛИН
ЛІВОБЕРЕЖНИЙ ПОЯС
ЛІВОБЕРЕЖНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПОЯС
ЛІВОБЕРЕЖНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ПОЯС
ЛІВОБЕРЕЖНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ ПОЯС
ЛІВОБЕРЕЖНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПОЯС
ЛІВОБЕРЕЖНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПОЯС
ЛІВОБЕРЕЖНИЙ ЕКОНОМІ

провідних місць у переселенні не тільки в Україні, але й усій Росії. За 28 років (1885–1913) з Харківщини переселилося близько 200 тис. осіб.

Упродовж 1883–1905 рр. на Далекий Схід переселилося з України 109 510 осіб, що становило 65,82 % усіх переселенців на той час. Найбільше прибуло їх з Лівобережної України. Збудована наприкінці XIX ст. Сибірська залізниця сприяла еміграції до Азії. Багато родин їхало цією залізницею до Примор'я. На Амурщину рух ішов до Чити залізницею, потім пароплавами по Амуру. Більшість переселенців осідала тоді в районі річки Зеї та її приток. З 1901 до 1904 р. на Далекий Схід приїхало з України 42 500 осіб, а з 1906 р. рух знову збільшився і досягнув вершини у 1907 р., коли прибуло 76 637 осіб. Перед Першою світовою війною на Далекий Схід приїздило до 20 000 осіб щороку. За 20 передвоєнних років з України виселилося понад 2 млн людей. У 1906–1910 рр. переселялося щороку приблизно 202 тис. осіб.

Однак не всі переселенці, які виїхали, залишалися на постійне проживання в нових регіонах. Дехто, зважаючи на несприятливі умови проживання, повернувся назад. З 1890 до 1914 р. таких «поверненців» налічувалося 400 тис.

5 Швидкий промисловий розвиток початку XX ст. позначився й на повсякденному житті населення України. Особливо зміни відчувалися в містах. Значний приплив населення до них спровокував так зване квартирне питання – нестачу житла. Ця проблема спонукала до зростання обсягів і темпів житлового будівництва. Одним із провідних типів житла в містах став багатоквартирний багатоповерховий будинок. При цьому в забудові міст використовувалися різні стилі – еклектика, модерн, неокласицизм із застосуванням окремих елементів української народної архітектури.

Урбанізаційні процеси привели до формування особливої міської культури, в якій значного поширення набуло впровадження технічних новинок: електрики, телеграфу, трамвая, каналізації тощо. На початку XX ст. серед заможного населення стає престижним мати автомобіль.

Перші автомобілі на вулицях Тернополя, 1914 р. Поштівка

Прибуткові будинки Києва. Початок XX ст. Поштівки

Фрагмент проекту міських меблів в українському стилі художника А. Ждахи

Окрім глобальних результатів технічного прогресу були й менші винаходи та вдосконалення, які покращували побут пересічних громадян. Усе частіше використовуються речі фабричного виробництва – шафи, стільці, ліжка, дитячі іграшки, друкарські та швейні машинки тощо, згодом з'являються перші плити для приготування їжі. Технічні новинки існували як у дорогому, так і в дешевшому варіанті, що сприяло їх придбанню менш заможною частиною населення.

Із запровадженням у широкий ужиток технічних нововведень хатній інтер'єр як на селі, так і в місті починає втрачати традиційний характер. Проте була частина городян, вихідців із села, яка не хотіла відриватися від звичної для себе морально-психологічної атмосфери. Серед українських інтелігентів також стає модним мати у своєму інтер'єрі предмети сільського побуту, нефункціональні в міському житлі: скрині, мисники, ставці, глиняні горщики й миски. Цим вони намагалися показати свою єдність із народом і насамперед із селянством, яке вважалося носієм національного духу. Наприклад, квартиру відомого українського археографа В. Модзалевського прикрашали старовинні українські вироби з гутного[1] скла, полтавські гли-

[1] Гу́тне скло – скляні вироби, виготовлені за допомогою вільного дуття, вручну, без застосування механізмів.

Газетні оголошення про продаж технічних новинок. Початок XX ст.

няні іграшки, посуд Києво-Межигірської фаянсової фабрики, волокитинська порцеляна, українські народні килими та ін.

Таке модне захоплення інтелігенції сприяло розвитку в Україні кустарного виробництва. Для підтримки кустарів створювалися спеціальні склади-магазини, які допомагали реалізовувати їхню продукцію. З метою підвищення їхнього професійного рівня відкривалися художньо-промислові школи, школи-майстерні. Серед таких варто назвати Художньо-промислову школу ім. Гоголя Полтавського губернського земства, Олефірівську і Дегтярівську учбово-ткацькі майстерні, Полтавську столярно-різьбярську майстерню, Вижницьку школу художньої обробки дерева і металу, Промислову школу у Львові, Столярно-токарний верстат у Станіславі та ін. Дуже часто професійні художники, які там викладали, спеціально займалися розробкою місцевих народних орнаментів для подальшого їх використання в різних виробах та предметах сучасного міського побуту. Таким чином, вироби кустарів, виходячи з української національної традиції, досягали високого художнього рівня. Багатий асортимент предметів для дому постачали майстри майже всіх промислів – ткачі, вишивальниці, деревообробники, гончарі, килимарі тощо. Завдяки творчості кустарів на початку XX ст. почалося створення модерного національного українського художнього стилю. Багато в чому цей стиль створювався штучно, але його поява була закономірною.

Запитання і завдання

1. ***Назвіть*** основні положення столипінської аграрної реформи. Спираючись на мапу на с. 32, ***схарактеризуйте*** здійснення земельної реформи в Україні.

2. Сутність державної діяльності П. Столипіна виражала фраза: «Вам, панове, потрібні великі катастрофи, нам потрібна могутня Росія». ***Опишіть*** шляхи, якими йшов П. Столипін до зміцнення могутності Росії. ***Яке*** місце в його планах займали українські землі?
3. ***Складіть*** план доповіді «Розвиток кооперативного руху».
4. ***Укажіть*** головні ознаки поняття «трудова міграція». Використовуючи мапу на с. 32, ***доберіть*** до поняття «трудова міграція» історичні приклади.
5. ***Підготуйте*** повідомлення про повсякденне життя представників українського народу на початку XX ст.

§6 Політичні зміни в Україні в 1908–1913 рр.

1. *Антиукраїнська реакція. «Справа Бейліса».*
2. *Українські політичні партії та нові тенденції в українському русі.*

***Які** нові тенденції з'явилися в українському русі?*

1 Пореволюційний період (1908–1913) позначений посиленою увагою царського уряду до проявів національних рухів імперії; пильну увагу привертав і український. Було заборонено викладання українською мовою в тих школах, де його запровадили під час революції. Не дозволялося навіть тлумачити українською мовою незрозумілі для учнів слова. Цензура заборонила вживання в публікаціях слів «Україна», «український народ». Власті повсюди закривали товариства «Просвіта», забороняли продаж українських видань, зокрема Біблії українською мовою, проведення вечорів, концертів, інших масових заходів з використанням української мови, навіть збирання коштів серед населення для спорудження пам'ятника Т. Шевченку в Каневі. Учасники національного та революційного рухів жорстоко переслідувалися – країна вкрилася шибеницями, що дістали назву «столипінські краватки».

Документи і матеріали

Сучасній людині трудно уявити ту міру адміністративного розпашення[1], яку за вказівками згори виявляли усі місцеві представники адміністрації. Почалася боротьба з українством і в першу чергу з українською мовою на всьому приступному фронті. Заборонялися «Просвіти», клуби, не дозволялося друкувати українські оповістки, співати пісні не лише на концертах, але й просто на вулиці по селах; українським кобзарям заборонялося співати по ярмарках, школярам не вільно було співати колядок; учителі одбирали у школярів Євангелія в українській мові і т. п.

Наступ російського царизму на українство в період між першою і другою демократичними революціями (за спогадами О. Лотоцького) // Хрестоматія з історії України: XIX – поч. XX ст. – С. 219.

[1] Розпашення – тут: завзяття.

У цей час активізували діяльність позапартійні праві організації, що ґрунтувалися на ідеях великодержавного шовінізму. Так, діячі *Клубу російських націоналістів*, який виник у 1908 р. в Києві і згодом відкрив за підтримки влади відділення в багатьох містах України, намагалися довести українцям, що вони є лише «гілкою» єдиної російської народності, яка має спиратися на православ'я і гуртуватися навколо єдиного царя. Таких самих поглядів дотримувалися й члени інших подібних об'єднань – «*Союза Михаила Архангела*», «*Союза русского народа*». Усі російські партії, незалежно від їхніх програмних завдань, виступали проти будь-яких українських домагань, захищаючи «єдину і неділиму Росію».

Документи і матеріали

Взагалі вся московська людність ворожо ставилася до відродження української нації, і кожна течія чи партія мотивувала це чи виходила зі свого штандпункту. Крайні праві, «чорносотенці», гостро і брудно боролися з українством, виходячи з того, що в Росії повинен бути «один царь, одна вєра і один народ»; ліберали протидіяли делікатніше, але твердо стояли за «єдиную неділимую Росію» і боялися всього того, що загрожує цілости її; а крайні ліві гаряче виступали проти національних рухів «во імя єдинства пролєтаріята».

Ставлення російських політичних партій до українства (за спогадами одного з провідників українського національного руху – Євгена Чикаленка) // Хрестоматія з історії України: XIX – поч. XX ст. – С. 219–220.

Політика русифікації оформлялася законами III Державної думи, в якій кількісно переважали депутати-поміщики. До того ж більшість депутатів-росіян за своїми ідейними переконаннями тяжіли до великодержавних правих партій і були членами чорносотенних організацій. 1908 р. ця парламентська більшість відхилила запропонований депутатами з України законопроект про введення в початкових школах викладання українською мовою. Також було провалено пропозицію депутата Думи, авторитетного професора історії Київського університету І. Лучицького запровадити в Україні ведення судочинства українською мовою.

20 січня 1910 р. П. Столипін видав циркуляр про заборону діяльності на всій території Російської імперії організацій та товариств «інородців» (тобто не росіян). Звичайно, до числа «інородців» були зараховані й українці. П. Столипін заявив, що основне завдання «російської державності є боротьба з рухом, у теперішнім часі прозваним українським, що містить у собі відродження старої України на автономних національно-територіальних основах».

Діячі українського національного руху виступали проти проявів шовінізму щодо інших народів, які мешкали в Україні. Зокрема, у 1913 р. у Києві відбувся судовий процес над робітником єврейської національності *М. Бейлісом*, інспірований[1] чорносотенними організаціями з метою збурення антсемітських[2] настроїв у суспільстві. У липні 1911 р. його звинуватили у вбивстві православного хлопчика для виконання єврейського

[1] Інспірувати – викликати що-небудь намовлянням, підбурюванням; заохочувати, намовляти.

[2] Антисемітизм – форма національної і релігійної нетерпимості, що виражаються у ворожому ставленні до євреїв.

М. Бейліс на судовому засіданні. 1911 р.

С. И. Бразуль-Брушковскій.

ПРАВДА

объ убійствѣ ЮЩИНСКАГО и дѣлѣ БЕЙЛИСА.

(Съ 12 рисунками на отдѣльныхъ листахъ).

Цѣна 35 коп.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
Типографія М. А. Бысоевой, Разъѣзжая, 17.
1913.

Брошура С. Бразуль-Брушковського, присвячена справі Бейліса. 1913 р.

релігійного ритуалу. Чорносотенна преса розгорнула шалену антисемітську агітацію, закликаючи до єврейських погромів. Оскільки справа була явно сфальсифікована урядом, то на захист Бейліса стала вся прогресивна громадськість, у тому числі українські діячі культури М. Коцюбинський, М. Заньковецька, М. Садовський. В. Короленко написав відкритого листа в газету «Речь» (30 листопада 1911 р.) під назвою «К русскому обществу. По поводу кровавого навета на евреев», під яким підписались А. Андрєєв, О. Блок, О. Купрін, Д. Мережковський, О. Толстой, В. Вернадський, М. Туган-Барановський. М. Бейліс провів під слідством два роки. 1914 р. суд присяжних виправдав підсудного.

Антиукраїнська репресивна політика російського самодержавства тривала й після вбивства її головного ідеолога П. Столипіна, скоєного в Києві у 1911 р. агентом царської охранки Д. Багровим.

2 Розвиток українського національного руху в пореволюційний період (1908–1913) характеризувався послабленням активності його учасників та переходом до нелегальних форм діяльності. В умовах жорстких переслідувань царських каральних органів припинили діяльність українські соціал-демократичні партії – УСДРП і «Спілка». Частина членів цих політичних організацій взяла участь у створенні в 1908 р. міжпартійного політичного об'єднання – *Товариства українських поступовців* (ТУП).

Товариство очолили М. Грушевський і С. Єфремов. Воно відстоювало конституційно-парламентський шлях боротьби за «українську справу», залишаючись за режиму столипінщини єдиною легальною українською організацією.

Товариство українських поступовців

Засноване 1908 р. в Києві Товариство українських поступовців об'єднало розрізнені сили українського національного руху і таким чином сприяло їхній консолідації напередодні визвольних змагань 1917–1920 рр.

Товариство українських поступовців (В. Винниченко, С. Петлюра, М. Грушевський, Є. Чикаленко)

Керівні принципи:

- Автономія
- Конституціоналізм
- Парламентаризм

Демократичні керівні принципи діяльності Товариства українських поступовців дозволили його членам стати біля витоків та очолити діяльність Центральної Ради 1917–1918 рр.

***Що**, на вашу думку, зумовило історичну перспективу Товариства українських поступовців?*

Головними своїми завданнями ТУП вважало українізацію освіти, церкви, захист прав українців через Державну думу. Лідерам ТУП удалося знайти спільну мову з російськими думськими опозиційно-ліберальними силами, які намагалися підтримувати українців у Російській імперії. Так, лідер російських лібералів П. Струве у грудні 1909 р. на засіданні парламенту виступив на захист національно-культурних прав українців. 1913 р. скасування національних обмежень в Україні вимагали кадет П. Мілюков, есер О. Керенський, більшовик Г. Петровський і навіть волинський єпископ Російської православної церкви Никон.

Поліцейські репресії не ліквідували повністю найчисленнішу українську партію УСДРП. Як зазначалось у спеціальній записці департаменту поліції «Про становище в УСДРП», розісланій у 1910 р. всім губернаторам і начальникам охоронних відділів українських губерній, уже з 1908 р. почали виявлятися ознаки, які вказували на зусилля колишніх членів цієї партії щодо її відновлення. Цей рух набув поширення насамперед серед українських студентських земляцтв. В їхньому середовищі почали виникати соціал-демократичні групи, члени яких взялися за відновлення колишніх партійних зв'язків. Водночас члени партійних робітничих осередків, котрим вдалося уникнути арештів, активно почали відновлювати соціал-демократичні робітничі організації. Департамент поліції стурбовано визнавав, що результатом цієї первинної роботи стало створення Організаційного комітету українських соціал-демократів вищих навчальних закладів Росії і Київської робітничої організації, які доручили своїм представникам скликати партійну нараду, аби зібрати сили й висвітлити сучасний стан Української соціал-демократичної робітничої партії. Згадана нарада відбулася влітку 1909 р. у Львові. Вона

ухвалила кілька постанов, які мали сприяти відродженню партії та налагодженню роботи місцевих організацій.

У листопаді 1910 р. побачив світ перший номер нового періодичного загальнопартійного органу УСДРП, журналу «Наш голос». Друкувався він у Львові на кошти Л. Юркевича, котрий фактично й керував його підготовкою, редагуванням та виданням. Протягом 1910–1911 рр. вийшло дванадцять номерів «Нашого голосу», в яких було вміщено низку теоретичних статей В. Винниченка, Л. Юркевича, Д. Закопанця, Ю. Бачинського та інших провідних партійних діячів.

Водночас на Наддніпрянщині набирала сили самостійницька течія в українському русі, найяскравішим представником якої був *В. Липинський*.

Персоналії

Липинський В'ячеслав (1882–1931)

Історик, політолог, громадсько-політичний діяч. Закінчив філософський факультет Краківського університету, навчався у Вищій школі політичних наук у Женеві, член НТШ (1914). Під час Першої світової війни служив офіцером у драгунському кавалерійському полку російської армії. Один з організаторів Української демократично-хліборобської партії. Посол гетьманського уряду та УНР у Відні (1918–1919). Один із засновників Українського союзу хліборобів-державників, автор його програмних документів. Згодом професор Українського наукового інституту в Берліні. Автор понад 200 наукових праць, у яких сформулював політичну доктрину *українського консерватизму*. Вважав, що політичним ідеалом для України була б спадкова монархія на чолі з гетьманом як символом української національної ідеї. Провідна думка в доктрині В. Липинського: «... ніхто нам не збудує державу, коли самі собі не збудуємо, і ніхто за нас не зробить нації, коли ми самі нацією не хочемо бути».

***Як** ви розумієте вислів: «... і ніхто за нас не зробить нації, коли ми самі нацією не хочемо бути»?*

В. Липинський був прихильником суверенної української державності. Обгрунтовуючи необхідність побудови української держави, він показав залежність інтересів народу від того стану, в якому ця держава перебуває.

Мислитель вважав, що національна держава відіграє ключову роль у розвитку суспільства, тому всі здобутки в культурі, економіці і політиці минулого й сучасності пов'язував з історичними періодами, коли Україна мала державність. Перебування у складі інших держав, на його думку, негативно впливає на розвиток українського суспільства.

Ще одним українським громадським діячем і мислителем, який вийшов на політичну арену на початку XX ст., був уродженець Мелітополя **Д. Донцов** (1883–1973). У своїх поглядах він еволюціонував від прийняття соціалістичних і марксистських ідей до їх повного заперечення. Став ідео-

логом крайніх правих рухів, фундатором світоглядної складової Організації українських націоналістів. Д. Донцов вважається творцем *інтегрального націоналізму*. Він обстоював ідею державної самостійності України, виправдовував будь-які ідеї, спрямовані на зміцнення сили нації. Найвідоміший його афоризм, виголошений у Львові під час виступу на II Українському студентському з'їзді у липні 1913 р., звучав так: «Найбільше гнітять того, хто найменше вимагає». Він дуже ревно ставився до зазіхань на особисту свободу. Будучи незаперечним лідером національного руху, Д. Донцов залишався далеким від повсякденної партійної роботи.

Запитання і завдання

1. Антиукраїнська реакція після революції 1905–1907 рр. ***Доберіть*** факти, які характеризують цей процес.
2. Політика русифікації українських земель. ***Укажіть*** її головні ознаки.
3. ***Розкажіть*** про справу М. Бейліса.
4. Використовуючи схему на с. 39, ***схарактеризуйте*** діяльність Товариства українських поступовців.
5. В. Липинський і український національно-визвольний рух. ***Оцініть*** значення його діяльності.
6. ***З'ясуйте*** спільні й відмінні риси у суспільно-політичних поглядах Д. Донцова і В. Липинського.

§7 Західноукраїнські землі на початку XX ст.

1. *Економічний розвиток.*
2. *Становище українського населення.*
3. *Наростання національного руху.*

***Які** події відображають наростання національного руху в західноукраїнських землях?*

1 Характер економіки та специфіка розвитку західноукраїнських земель на початку XX ст. були обумовлені їхнім перебуванням у складі Австро-Угорської імперії. Галичина й Буковина для Австрії, а Закарпаття для Угорщини були насамперед джерелом сировини (нафта, деревина тощо). Будівництво залізниць лише сприяло експлуатації природних багатств краю, а насичення регіону товарами з центральних і західних провінцій розорювало місцевих кустарів, ремісників та дрібних підприємців. Провідними галузями виробництва залишалися нафтодобувна та деревообробна. Напередодні Першої світової війни нафтопромисли Борислава й Дрогобича давали 5 % світового видобутку нафти. При цьому лише третину нафти переробляли на місці, а решту вивозили до метрополії.

Експортні пропозиції на ліс стимулювали деревообробну промисловість. Зростала чисельність найманих робітників. На промислових підприємствах Західної України працювало за наймом 300 тис. чол.,

Західноукраїнські землі на початку XX ст.

- Західна межа української етнічної території
- Кордони держав
- Межі і центри коронних країв Австро-Угорської імперії та губерній Російської імперії
- Межі і центри угорських комітатів

Цифрами позначено русинські (українські) комітати:

1 Списький
2 Шариський
3 Земпленський
4 Ужанський
5 Березький
6 Угочанський
7 Мармароський

- Межі Холмської губернії, утвореної на українських землях Люблінської губернії в 1912 р.
- Залізниці
- Найбільші промислові центри

Місця видобутку корисних копалин:

- нафти
- кам'яного вугілля
- кам'яної солі
- калійної солі
- озокериту

- Сучасний кордон України

63 тис. чол. – у деревообробній промисловості. З 1905 р. тривалість робочого дня обмежувалася 10 годинами.

На початку XX ст. відбувалося стрімке проникнення іноземного капіталу в економіку краю. Найбільшими серед 50 акціонерних товариств були канадсько-німецьке «Галицько-Карпатське товариство», австро-англійська «Східниця», англійська «Галичина», англо-австро-німецький нафтовий концерн. На Закарпатті діяв австро-американський синдикат «Мундус», у Сваляві – угорське об'єднання промисловців «Сольва».

Інші галузі промисловості (взуттєве, швейне, килимарське виробництво) розвивалися на рівні дрібних підприємств (5–10 робітників). Українське населення регіону займалося переважно сільським господарством (90 % працюючих). Незважаючи на трудову еміграцію, проблема аграрного перенаселення не зникла. Причиною цього було збільшення кількості малоземельних селян. У 1859 р. середній розмір селянського наділу становив у Східній Галичині 12 акрів, у 1902 р. – 6 акрів. Дрібні селянські господарства становили 80 %. Частка бідняків зросла за цей час з 68 до 80 %. Тим часом 2400 поміщиків володіли 40 % орних земель. Борговий тягар розорював десятки тисяч господарів. Лише у 1910 р. в Галичині за борги було продано 27,2 тис. селянських господарств. Протягом 1903–1911 рр. така сама доля спіткала 10 тис. селян Буковини.

Документи і матеріали

Мені припала задача заявити одному убогому мужикові, вітцеві чотирьох малих дітей, що його господарство може ліцитуватися[1]. На тім його малім господарстві тяжів уже віддавна в рустикальнім[2] банку довг його родичів... Всі в селі знали, що він не збире потрібної суми, котра, більшена процентами, перевищала далеко його дрібне майно, і тому (мені уста дрижали, коли я представив йому стан речей) мусило господарство ліцитуватися...

Письменниця О. Кобилянська про зруйнування дрібних селянських господарств в умовах розвитку ринкових (капіталістичних) відносин у західноукраїнському селі // Хрестоматія з історії України: XIX – поч. XX ст. – С. 202.

***Порівняйте** становище селян у Наддніпрянській Україні та західноукраїнських землях.*

2 Становище українців на підавстрійських землях на початку XX ст. залишалося надзвичайно складним. Управління в регіоні здійснювали галицький сейм та угорська адміністрація. Дискримінація українців пронизувала все суспільне життя.

Нестерпне становище підштовхувало селян до рішучих дій, оскільки вони не бажали надалі вирішувати свої матеріальні проблеми тільки вирушаючи на еміграцію. У 1902 р. почався масовий бойкот жнив, який охопив понад 100 тис. сільськогосподарських робітників. Координували дії страйкарів місцеві комітети. Польські магнати намагалися надати бойкоту етнічного забарвлення, використати ситуацію для дискредита-

[1] Ліцитуватися (від *ліцитація* – аукціон) – бути виставленим на продаж з аукціону.

[2] Рустикальний – селянський.

Українські емігранти за роботою в полі. Канада, 1904 р.

ції українців. Та зрештою вони пішли на поступки, збільшили платню, і селяни здобули першу велику перемогу.

Безземелля й малоземелля, безробіття через надлишок працездатного населення, хронічне голодування, нестерпні податки відчувалися тут гостріше, ніж у Наддніпрянській Україні. Оскільки здавна заселені українцями Східна Галичина, Північна Буковина й Закарпаття були найвіддаленішою східною околицею Австро-Угорської імперії, правлячі кола держави були неспроможні запропонувати щось реальне для забезпечення українських селян вільними землями. Таких земель держава практично не мала, тому й не чинила перешкод переселенню українців за кордон. Західноукраїнські емігранти не осідали в інших країнах Європи, де вільних земель давно не існувало, а вирушали на Американський континент. У 1890–1914 рр. понад 500 тис. українців Галичини емігрували до США, Південної Америки і Канади в пошуках роботи.

На нових територіях українські емігранти намагалися зберегти національні традиції – і в будівництві житла, і в декоративно-ужитковому мистецтві. Особливості громадського побуту поселенці утверджували ті самі, що були на батьківщині. Так само вони справляли весілля, хрестини, похорони, відзначали народні й релігійні свята.

Погіршення економічного становища селянства обумовило розвиток кооперативного руху. У передвоєнний час у Західній Україні діяло близько 500 кредитних, споживчих, збутових кооперативних спілок.

Кооперативи, крім суто господарського, мали й суспільний характер, займалися культурно-просвітницькою роботою. У 1899 р., щоб навчити селян сучасних методів господарювання, відомий галицький діяч Є. Олесницький заснував товариство «Сільський господар», яке в 1913 р. налічувало вже понад 32 тис. членів. Але найчисленнішими серед кооперативів були кредитні спілки, які надавали десятивідсоткові позички і тим самим рятували українських селян від здирництва лихварів. У 1895 р. у Львові було відкрито страхове товариство «Дністер». На 1907 р. воно

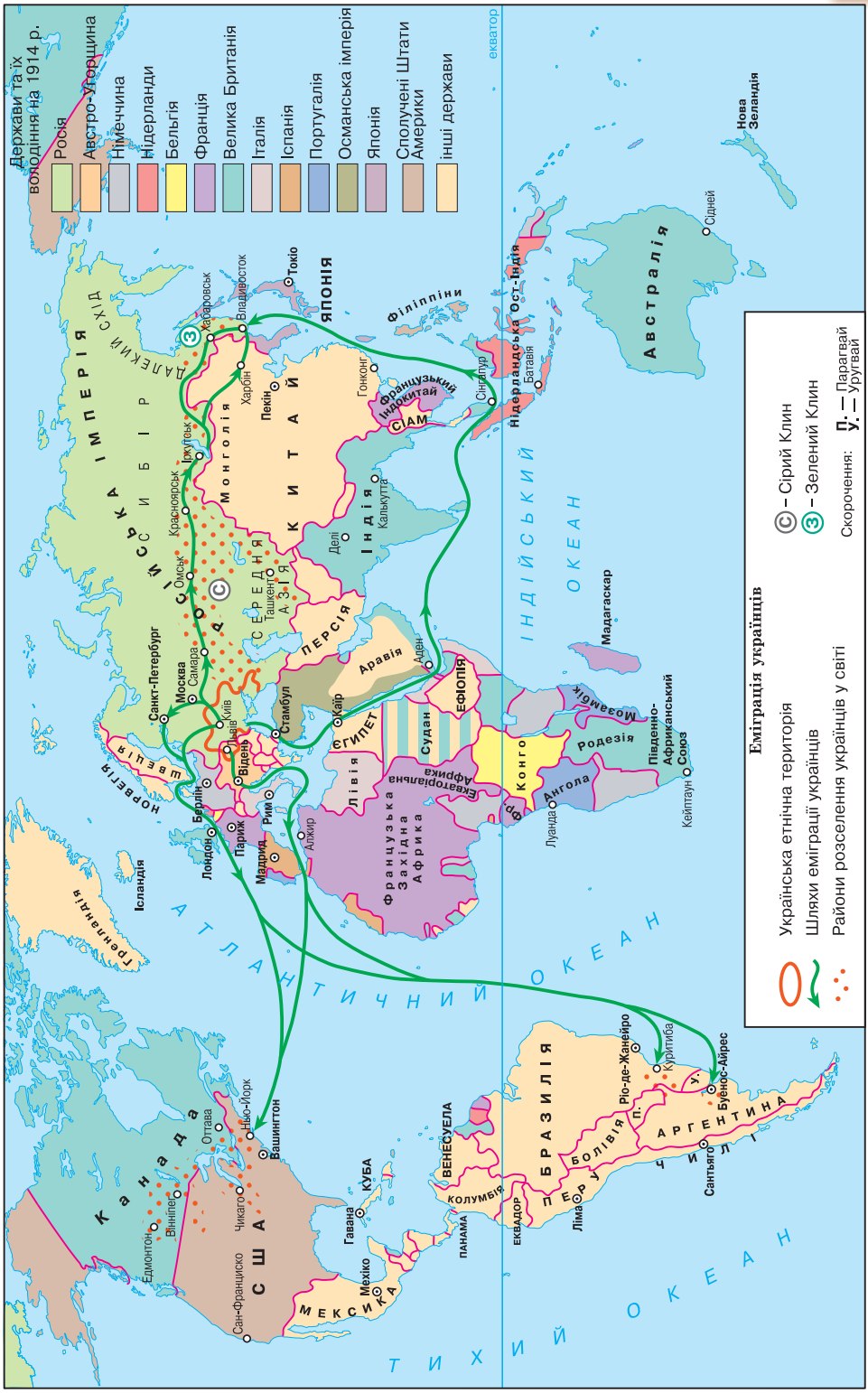
Держави та їх володіння на 1914 р.
Росія
Австро-Угорщина
Німеччина
Нідерланди
Бельгія
Франція
Велика Британія
Італія
Іспанія
Португалія
Османська імперія
Японія
Сполучені Штати Америки
інші держави
екватор
Еміграція українців
Українська етнічна територія
Шляхи еміграції українців
Райони розселення українців у світі
С – Сірий Клин
З – Зелений Клин
Скорочення: П. — Парагвай
У. — Уругвай
АТЛАНТИЧНИЙ ОКЕАН
ТИХИЙ ОКЕАН
ІНДІЙСЬКИЙ ОКЕАН
РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
ДАЛЕКИЙ СХІД
СИБІР
ЯПОНІЯ
КИТАЙ
Монголія
СЕРЕДНЯ АЗІЯ
ПЕРСІЯ
Індія
СІАМ
Французький Індокитай
Філіппіни
Нідерландська Ост-Індія
Австралія
Нова Зеландія
Сідней
Батавія
Сінгапур
Гонконг
Пекін
Токіо
Владивосток
Хабаровськ
Харбін
Іркутськ
Красноярськ
Омськ
Самара
Москва
Санкт-Петербург
Ташкент
Делі
Калькутта
Аравія
Аден
Стамбул
Київ
Львів
Відень
Берлін
Париж
Лондон
Рим
Мадрид
Алжир
Каїр
ЄГИПЕТ
Лівія
Судан
Екваторіальна Африка
Французька Західна Африка
Еф'опія
Конго
Ангола
Луанда
Родезія
Південно-Африканський Союз
Кейптаун
Мозамбік
Мадагаскар
Норвегія
Швеція
Ісландія
Фенляндія
Канада
США
Едмонтон
Вінніпег
Оттава
Чикаго
Нью-Йорк
Вашингтон
Сан-Франциско
МЕКСИКА
Мехіко
Гавана
КУБА
ПАНАМА
КОЛУМБІЯ
ВЕНЕСУЕЛА
ЕКВАДОР
ПЕРУ
Ліма
БРАЗИЛІЯ
Ріо-де-Жанейро
Куритиба
БОЛІВІЯ
П.
У.
Буенос-Айрес
АРГЕНТИНА
ЧИЛІ
Сантьяго

Будинок страхового товариства «Дністер» у Львові. Архітектор І. Левицький

мало 213 тис. клієнтів. Зростання кооперативів привело до організації в 1904 р. Центральної асоціації українських кооперативів, що мала близько 550 філій та 180 тис. членів.

Західні українці нарешті почали ставати господарями на власній землі, їм удалося досягти того, чого не вдалося досягти наддніпрянцям, – установити тісні гармонійні взаємини між інтелігенцією і селянством, вийти на провідні позиції у фінансово-економічному житті Галичини.

Кооперація допомагала українцям вистояти у голодні роки, згуртувала їх і стала однією з важливих форм національного руху.

3 Успіхи народовців у соціально-економічній сфері призвели до їхнього переважання в політичному житті Західної України. У 1899 р. народовці на чолі з Є. Левицьким та В. Охримовичем (до них приєдналися М. Грушевський та І. Франко, який покинув ворогуючих між собою радикалів) утворили *Українську національно-демократичну партію* (УНДП). Новостворена політична сила проголосила своєю стратегічною метою національну незалежність, а однією з найближчих цілей – автономію у складі Австро-Угорщини. Поміркована орієнтація та підтримка з боку «Просвіти» робили УНДП найчисленнішою та найвпливовішою партією Галичини. Щоб завоювати підтримку селян, партія організовувала народні віча, на яких обговорювалися актуальні соціально-політичні та економічні питання. УНДП робила кроки в напрямі зближення з наддніпрянськими українцями. Так, у спеціальній резолюції партія зазначала: «Будемо підтримувати, скріпляти та розвивати почуття національної єдності з російськими українцями та змагати до витворення разом з ними культурної одноцільності; будемо серед російських українців підтримувати такі змагання, що ведуть до перетворення абсолютистичної російської держави в конституційно-федералістичну, оперту на автономії національностей».

Мешканці Західної України не сприймали марксизму, який намагалися пропагувати в краї М. Ганкевич та С. Вітик, котрі заснували тут *Соціал-демократичну партію*. З іншого боку, зростання політичної свідомості галичан спричинило занепад русофілів, молодше й агресивніше покоління яких проголосило новий курс на цілковите ототожнення з Росією. Саме на противагу українофілам було засновано *Російську національну партію*, яка отримувала дотації від царського уряду.

Радикалізація національно-визвольного руху в західноукраїнських землях

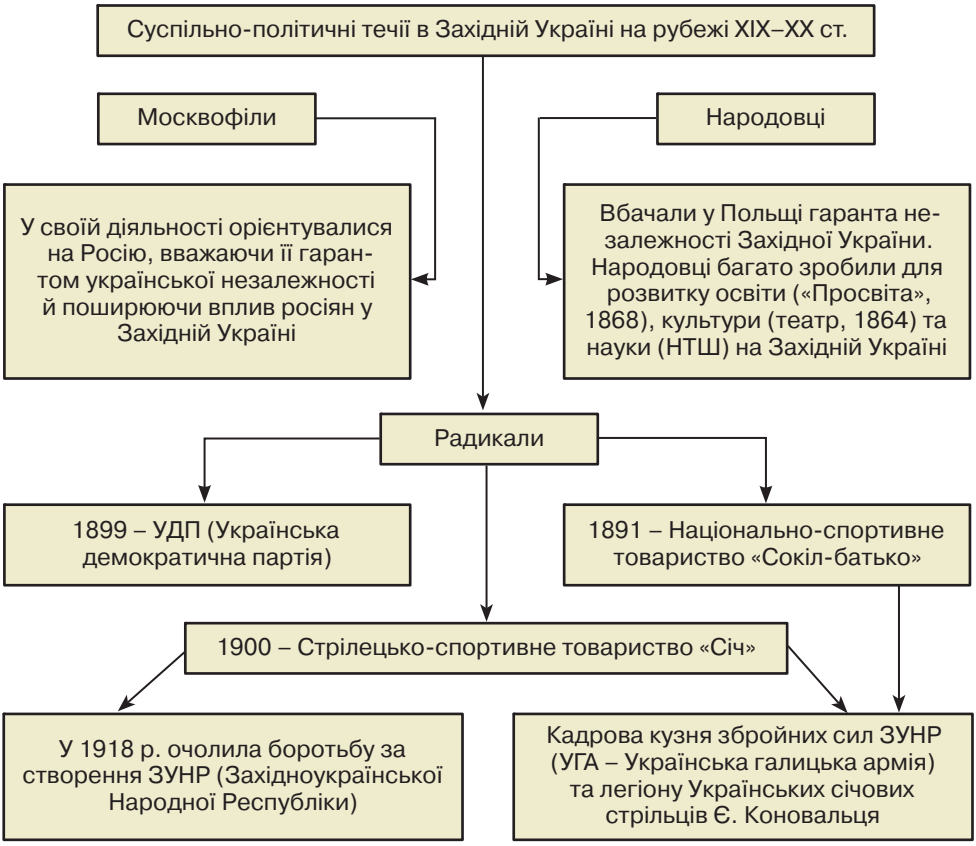

***Назвіть** головні суспільно-політичні течії в західноукраїнських землях на початку XX ст. У **чому** проявилася радикалізація національно-визвольного руху в цьому регіоні?*

Львівський університет

Масові гімнастичні вправи товариства «Сокіл». Львів, 1903 р.

Українська громадськість Галичини не відмовлялася від політичних форм боротьби. Одним з її напрямів стала боротьба за проведення виборчої реформи. Українці вважали, що представництва у віденському парламенті й галицькому сеймі дадуть змогу відстояти свої права. Усупереч спротиву польської верхівки у Відні та в Галичині (1907) було запроваджене загальне голосування. Це збільшило українське представництво в парламенті до 27 депутатів у 1907 р. та в галицькому сеймі до 32 депутатів у 1913 р.

Болючим залишалося й питання відкриття українського університету. Вимоги скасувати національні обмеження у Львівському університеті не дали результатів. Тому українські студенти почали обстоювати ідею створення окремого університету. На хвилі протистояння між українськими та польськими студентами звичним явищем стали бійки та сутички. Відтак українці стали масово залишати університет. Уряд пообіцяв відкрити університет для українців. Але на заваді цьому стала війна.

Ще один сплеск міжнаціональної конфронтації викликало вбивство українським студентом М. Січинським губернатора А. Потоцького у 1908 р. Польські націоналісти використали цей терористичний акт для антиукраїнської кампанії. Однак консолідованому польському табору протистояли представники української інтелігенції, згуртовані навколо Національно-демократичної партії, товариства «Просвіта», молодіжних спортивних організацій. У 1902 р. лідер Радикальної партії Галичини К. Трильовський заснував спортивно-громадську організацію «Січ», завданням якої було фізичне виховання молоді й відновлення серед неї «лицарського духу Запорозької Січі». Ця ідея набула популярності, й у 10-х роках XX ст. у «Січах» налічувалося кілька десятків тисяч молодих українців. Функціонували також товариства «Сокіл» і «Пласт». «Соколи» приділяли увагу насамперед гімнастиці та протипожежній безпеці. Проте в сільській місцевості, де сокільський рух активно поширився, до

Учасники спортивних змагань у Галичині. Початок XX ст.

цих видів діяльності додалися фехтування, туризм і велоспорт. Окрім фізичного виховання, «Соколи» значну увагу приділяли культурно-освітній роботі: створенню хорів, драматичних гуртків, духових оркестрів, бібліотек тощо.

Особливістю діяльності «Пласту», на відміну від інших товариств, було те, що він орієнтувався на фізичний розвиток дітей дошкільного й шкільного віку в позаурочний час. Пластові організації функціонували незалежно одна від одної, були різні за характером, напрямом роботи та віковим цензом.

Створення гімнастично-спортивних організацій в Західній Україні стало важливим фактором згуртування українців на ґрунті боротьби за національні права. Цьому сприяла значна виховна робота, яка проводилася товариствами.

На Буковині товариство «Українська школа» організувало в Чернівцях приватну вчительську семінарію для українських дівчат. У краї діяло 590 осередків українських громадських організацій.

На Закарпатті мадяризації протистояв український рух, який очолювали народовці Ю. Жаткович і А. Волошин.

Запитання і завдання

1. На основі мапи на с. 42 ***схарактеризуйте*** особливості промислового розвитку західноукраїнських земель на початку XX ст.
2. ***Проаналізуйте*** стан сільського господарства західноукраїнських земель.
3. ***Поясніть*** причини і, використовуючи мапу на с. 45, ***укажіть*** напрямки трудової міграції українців. ***Чи відрізнялися*** характер та напрямки трудової міграції жителів Наддніпрянщини та Західної України? ***У чому***, на вашу думку, полягали суть і причини відмінностей?
4. Кооперативний рух. ***Яке*** значення він мав для розвитку західноукраїнських земель?
5. Використовуючи схему на с. 47, ***схарактеризуйте*** особливості національно-визвольного руху в західноукраїнських землях.
6. «Створення гімнастично-спортивних організацій в Західній Україні стало важливим фактором згуртування українців на ґрунті боротьби за національні права. Цьому сприяла значна виховна робота, яка проводилася цими товариствами». Про ***які*** товариства йдеться? ***Оцініть*** значення їх діяльності.

§8 Особливості розвитку культури України

1. *Стан освіти.*
2. *Розвиток науки.*
3. *Література.*
4. *Архітектура і живопис.*
5. *Театр і музика.*
6. *Релігія і церква. А. Шептицький.*

***Пригадайте** особливості розвитку української культури у другій половині XIX ст.*

1 Розвиток промисловості і сільськогосподарського виробництва, наростання українського політичного руху, революційні події 1905–1907 рр. істотно вплинули на розвиток освіти, літератури, науки в українських землях.

Документи і матеріали

Суттєвою особливістю суспільного побуту став загальний потяг народу до знань, освіти, мистецтва; підвищується національна свідомість людей, збільшується зацікавленість власною історією і культурою. У цей час виникають нові недільні школи й курси, народні бібліотеки, робітничі просвітницькі товариства, народні університети, театри, самодіяльні гуртки. Радикальні верстви інтелігенції боролися за демократизацію освіти, намагалися поліпшити організацію шкільної справи.

Гаврюшенко О.А., Шейко В.М., Тишевська Л.Г.
Історія культури. – К., 2004. – С. 701.

Упродовж 1897–1911 рр. зросла кількість початкових шкіл. Було впроваджено новий тип народних шкіл, вищих початкових училищ з чотирирічним терміном навчання. На 1 січня 1916 р. в Україні діяло понад 300 таких закладів. Зростання потреби в письменних людях і фахівцях спричинило розширення мережі середніх навчальних закладів. У 1914–1915 рр. в Україні діяло 26 тис. загальноосвітніх шкіл, в яких навчалося 2,6 млн учнів, і понад 60 професійно-технічних училищ, де здобували освіту й ремесло близько 5 тис. осіб. Проте майже 70 % населення не вміло читати й писати.

Подібною була ситуація з вищою освітою. На всій території України не було жодного вузу з українською мовою викладання, а в царській Росії – навіть жодної української школи на державному утриманні. Таке становище шкільної освіти зумовлювалося русифікаторською, асиміляторською політикою уряду щодо «інородців», прагненням знищити культурну самобутність, самосвідомість народу, а отже, й будь-які поривання до національного та державного відродження. Революція 1905–1907 рр. примусила уряд відчинити університетські двері для вихідців з нижчих станів. Так, у Харківському університеті в 1908 р. навчалося майже 4300 студентів, з яких дітей дворян, чиновників, духовенства, ку-

Харківський університет. Початок XX ст. Поштівка

пецтва – понад 2400, дітей міщан, майстрових, селян – більше як 1400. У 1910 р. студенти нижчих станів у Київському університеті становили 36 %, у Новоросійському – 41,7 %. Це були, зазвичай, діти міських та сільських підприємців. Робітникам і селянам доступ до університетів залишався практично закритим.

До позитивних змін у системі освіти можна віднести розширення мережі спеціальних навчальних закладів (ремісничих, гірничих, комерційних та інших), а також інститутів (серед них – 8 учительських).

Київський політехнічний інститут. Початок XX ст.

Київський університет.
Початок XX ст. Поштівка

Новоросійський університет.
Медичний факультет.
Початок XX ст. Поштівка

Складним був стан освіти на західноукраїнських землях. Власті насаджували школи з німецькою і польською мовами викладання. На Галичині з 49 середніх шкіл лише в чотирьох навчання велося українською мовою. На Буковині діяла всього одна українська гімназія. А в Закарпатті українських навчальних закладів не було взагалі.

Унаслідок тривалої боротьби за національну школу галицькі й буковинські українці напередодні Першої світової війни домоглися відчутних успіхів. У Галичині – у Львові, Перемишлі, Коломиї, Тернополі, Станіславі – функціонувало 6 українських державних гімназій. У них, а також у 2510 народних школах українською мовою навчалося 440 тис. дітей. На Буковині в 1911 р. було 216 українських народних шкіл (40 тис. учнів та 800 учителів). Діяли україномовні державна гімназія та семінарія для дівчат. Таким чином, прискорення соціально-економічного розвитку західноукраїнських земель на початку XX ст. та подальша політизація національного руху зумовили збільшення кількості освітніх закладів, значно розширюючи можливості регіону щодо підвищення культурно-освітнього рівня.

СЛОВАРЬ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Редакція журнала „Кіевская Старина"

Борис Грінченко.

ТОМ I.

А — Ж.

Титульна сторінка «Словаря української мови» Бориса Грінченка. 1907 р.

2 Справжньою подією в культурному і науковому житті України став вихід у 1907–1909 рр. чотиритомного словника української мови *Б. Грінченка*. Упродовж 1905–1908 рр. вийшов друком тритомник *А. Кримського* «Українська граматика». *В. Гнатюк* підготував і видрукував 6 томів «Етнографічного збірника» і «Матеріали для української етнології».

Персоналії

Гнатюк Володимир (1871–1926)

Етнограф, фольклорист, мовознавець, літературознавець, організатор науки. Народився на Тернопільщині, у родині дяка. Після закінчення філософського факультету Львівського університету отримав запрошення працювати в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка (НТШ). З 1895 до 1903 р. брав участь у шести наукових експедиціях по Закарпатській Україні, Східній Словаччині, Південній Угорщині. Як підсумок цих досліджень вийшло шість томів етнографічних матеріалів. За словами І. Франка, Гнатюк був «феноменально щасливим збирачем усякого етнографічного матеріалу, якому з наших давніших збирачів, мабуть, не дорівнявся ніхто». Для нього були невіддільні поняття «мова» і «культура». Гнатюк часто порушував проблеми збільшення кількості українських шкіл в Австро-Угорщині, домагався запровадження у середній і вищій школі української мови викладання.

Визначте *роль виходу друком мовознавчих праць В. Гнатюка, Б. Грінченка та А. Кримського для розвитку національно-визвольного руху. Обґрунтуйте свою позицію.*

Плідно працювали у цей час українські історики. У Петербурзі 1908 р. вийшла перша історична праця українською мовою – «Історія України-Руси» *М. Аркаса*. *М. Грушевський* там же видав російською «Нарис історії українського народу» (1904), україномовну «Ілюстровану історію України» (1911). Російською мовою надруковано написану ще у 90-ті роки XIX ст. «Историю украинского народа» *О. Єфименко* (1906). Вона стала першою жінкою – доктором історичних наук у Російській імперії. Минулому Слобідської України присвячені ґрунтовні праці *Д. Багалія* «История города Харькова» та «Історія Слобідської України». Відкриттями світового значення увінчалися пошуки археолога *В. Хвойки* у Києві, Трипіллі, Середньому Подніпров'ї. На той час уже був відомий науковій громадськості – *Дмитро Іванович Яворницький*, автор 3-томної праці «Історія запорізьких козаків». Він продовжував займатися історією запорізьких козаків, створив унікальну колекцію матеріальних пам'яток із Запоріжжя і Південної України.

Досліджував історію країн Європи *Іван Васильович Лучицький* (1845–1918) – відомий учений, один із представників російсько-української школи, знаної своїми дослідженнями аграрних відносин у Франції перехідної доби від Середньовіччя до капіталізму.

У Львівському університеті зусиллями *С. Рудницького* закладено фундамент нового наукового напряму – географічного українознавства. У працях ученого обстоювалися прагнення українців до національно-державного самовизначення.

Аероплан «Руський витязь», 1915 р. Фото Карла Булли

У вузах Праги проводили дослідження фізик зі світовим ім'ям *І. Пулюй* та хімік *І. Горбачевський*. Останній, професор Празького університету, видав 4-томний курс лікарської хімії чеською мовою, курс хімії українською мовою. Прорив учених України в біології дозволив створити в Києві у 1898 р. Бактеріологічний інститут, де продуктивно працювали фізіолог В. Бец, гістологи О. Івакін, Ф. Ломинський та інші вчені. Вагомий внесок у світову науку зробили українські вчені-природознавці: *Д. Заболотний* розробив методи боротьби з чумою, *В. Вернадський* обґрунтував цілісність Всесвіту, доводив пріоритет загальнолюдських цінностей над усіма іншими.

Новий напрям в економічній науці розробляв *М. Туган-Барановський*, автор праць «Соціальні основи кооперації», «Основи політичної економії».

На початку XX ст. Україна вийшла на передові рубежі у розвитку повітроплавання. *Д. Григорович* сконструював перший у світі гідролітак, *І. Сікорський* – багатомоторний літак.

Персоналії

Сікорський Ігор (1889–1972)

Авіаконструктор, підприємець. Народився у Києві в родині професора Університету Св. Володимира. Професор Іван Сікорський заснував перший у світі Інститут дитячої психології. У Ігоря рано виявилися визначні технічні здібності. Зі студентських років юнак захопився конструюванням літальних апаратів. Творчий підхід до роботи і виняткова працездатність І. Сікорського дали змогу сконструювати літак С-6 з двигуном потужністю 100 кінських сил та кабіною для трьох пасажирів. У грудні 1911 р. на ньому було встановлено світовий рекорд швидкості – 111 км/год. Наступний етап діяльності талановитого конструктора пов'язаний з переходом до важкого літакобудування. Навесні 1913 р. з'явився принципово новий літак – біплан «Руський витязь», який за своїми параметрами значно перевершував усі відомі на той час літальні апарати, маючи чотири двигуни, закриту пілотську кабіну і зручний салон для перевезення пасажирів. Інтенсивно працюючи, реалізуючи творчі задуми, І. Сікорський невдовзі створив ще один могутній літак – «Ілля Муромець», який у грудні 1913 р. встановив світовий рекорд вантажопідйомності. Виходець із України уславив своє ім'я як один з найвідоміших авіаконструкторів світу.

1908 р. в Одесі відкрито перший аероклуб. *П. Нестеров* розробив теорію та прийоми вищого пілотажу, першим у світі виконав «мертву петлю», що згодом дістала назву «петля Нестерова».

3 Українська література чутливо реагувала на події у світі. Демократичним пафосом та патріотичними ідеалами пройнята поезія *Олександра Олеся* (справжнє ім'я – О. Кандиба), який упродовж 1907–1917 рр. видав чотири збірки віршів. У поезіях, написаних на Батьківщині, а згодом і за кордоном, поет переймався тяжкими випробуваннями, що випали на долю народу, висловлював надію на світле майбутнє, збудоване на гуманістичних засадах.

Жвавий інтерес викликав цикл віршів *М. Чернявського*. Твори, в яких поет засуджував антиукраїнську політику самодержавства й угодовську позицію українського панства, перегукувалися із поезіями *Лесі Українки*.

Поетеса залишилася митцем-громадянином, гостро реагуючи на явища навколишнього життя («Пісні про волю», «Казка про Оха-чудотвора»), талановито висвітлювала загальнолюдські, філософські, релігійні й історичні теми («На руїнах», «Камінний господар», «У пущі», «Бояриня»). Водночас вона була тонким, проникливим ліриком («Лісова пісня»).

Видатним українським прозаїком був *М. Коцюбинський*. Вихований на кращих зразках творчості Панаса Мирного та І. Нечуя-Левицького,

На відкритті пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві. Зліва направо перший ряд: Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Гнат Хоткевич; другий ряд: Василь Стефаник, Олена Пчілка, Михайло Старицький, Володимир Самійленко. 1903 р.

він відточував свій талант під впливом новітніх європейських літературних стилів («Fata morgana», «Тіні забутих предків», «Сміх», «Intermezzo»).

Одним із перших відтворив з демократичних позицій революційні події в Україні початку XX ст. *Г. Хоткевич*. Він яскраво показав прагнення українського народу до свободи, соціального і національного визволення (драматичні твори «Лихоліття», «Вони», «На залізниці», цикли оповідань і нарисів). Письменник майстерно змалював історичне минуле Гуцульщини (повісті «Камінна душа», «Довбуш», збірка новел «Гірські акварелі» тощо).

На початку XX ст. величезну популярність як письменник мав *В. Винниченко*. 1902–1906 рр. було видано його твори «Голота», «Солдатики», «Голод», «Малорос-європеєць» та ін.

Документи і матеріали

Для драматургії початку XX ст. велике значення мали твори В. Винниченка («Дисгармонія», «Великий Молох»). Висока культура белетризування, актуальна проблематика, імпресіоністична манера змалювання внутрішніх переживань героїв – усе це вабило і читачів, і глядачів. «Кого у нас читають? Винниченка. Про кого скрізь йдуть розмови, як тільки річ торкається літератури? Винниченка. Кого купують? Знов Винниченка», – зазначав у 1909 р. М. Коцюбинський. Винниченку належить 23 п'єси. Першу («Дисгармонія») він написав у 1906 р. Український театр у цей час переживав стагнацію, залишаючись етнографічним, романтично-сентиментальним, водевільно-розважальним. Саме з драматургією В. Винниченка передові театральні сили пов'язували надію на вихід українського театру на європейську сцену.

Історія української та зарубіжної культури. – С. 222.

Наростання соціальної активності під час революції 1905–1907 рр. не оминув у своїх творах *І. Франко*. Про це свідчать написані тоді казка «Будяки», поема «Мойсей», вірші «Сійте більше», «Блаженний муж», вольні вірші, статті «Сухий пень», «Одвертий лист до галицько-української молодіжі», «Щирість тону і щирість переконань», «Нова історія російської літератури» та ін. Вони сповнені віри в перемогу українського народу, в торжество історичної справедливості.

Документи і матеріали

Завдяки його (*І. Франка)* багатогранній діяльності літературне та філософське осмислення знайшло своє втілення у визвольному прагненні українського народу, було визначено місце української літератури серед інших літератур слов'янства і світу, запропоновано самобутнє вирішення важливих суспільних, етико-філософських проблем, створено естетичні цінності, що підіймали українську літературу на світовий рівень.

Історія української та зарубіжної культури. – С. 214.

На Буковині (з 1891 р. оселилася в Чернівцях) творила одна з найяскравіших українських письменниць *О. Кобилянська*. Вершиною її творчості літературознавці називають повість «Земля».

Персоналії

Кобилянська Ольга (1863–1942)

Письменниця, громадська діячка. Народилася в м. Гурі-Гуморі на Буковині (тепер Румунія) в багатодітній сім'ї дрібного урядовця. Навчалася в німецькій школі, а вже відомою письменницею відвідувала як вільна слухачка Чернівецький університет. Писати почала німецькою мовою, цікавилася ідеями Ніцше. Значною подією в житті юної О. Кобилянської було знайомство у 1881 р. з С. Окуневською та Н. Кобринською, високоосвіченими на той час жінками, активними учасницями жіночого руху в Галичині. О. Кобилянська була однією з ініціаторок створення у 1894 р. Товариства руських жінок на Буковині. Згодом ідеї емансипації яскраво виявилися в творчості письменниці. Перший художній твір О. Кобилянської був надрукований лише у 1894 р. Цьому передували майже п'ятнадцять років літературних спроб, сумнівів у правильності обраного шляху. Протягом 1898–1899 рр. О. Кобилянська побувала в Києві, Каневі, Гадячі, познайомилася з багатьма видатними діячами української культури, налагодила творчі контакти з І. Франком, В. Стефаником, М. Коцюбинським. Знайомство з Лесею Українкою переросло в багаторічну щиру дружбу. Розквіт художнього таланту О. Кобилянської знаменувала глибоко психологічна повість «Земля» (1902), основна проблема якої – влада землі – розкрита через драму братовбивства. В творах «Людина», «Він і вона», «Царівна», «Що я любив», «Некультурна», «Покора» О. Кобилянська порушує проблеми жіночої емансипації, формує культ сильної жіночої особистості, «аристократичного характеру». В українській літературі кінця XIX – початку XX ст. О. Кобилянська є постаттю яскравою і самобутньою. Творча спадщина письменниці, однієї з найвизначніших представниць нового соціально-психологічного напряму в вітчизняній прозі, увійшла до духовної скарбниці українського народу.

Майстер тонкого психологічного спостереження, *В. Стефаник* проникливо відтворював душевний стан людей з народу, низів суспільства («Камінний хрест», «Дорога», «Оповідання», «Синя книжечка»). Такий самий напрям у літературі обрали галицькі письменники *М. Черемшина* («Карби») та *Л. Мартович* («Стрибожий дарунок» та інші оповідання).

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в українську літературу прийшли письменники О. Маковей, М. Яцків, Д. Лукіянович, А. Крушельницький, які продовжували кращі традиції красного письменства. Справжньою гордістю українського народу став талановитий поет та історичний романіст *Б. Лепкий* – відомий інтелектуал, знавець багатьох мов.

4 На початку XX ст. в українській архітектурі відбувається становлення нового напряму – стилю *модерн*. Це було пов'язано зі спробою подолати «багатостильність» минулих років. Головною ознакою модерну стало застосування нових конструкцій з металу і залізобетону. Втім таке становище існувало лише в ідеалі: цегла залишалася основним матеріалом масового будівництва.

Документи і матеріали

Менше ніж через десять років після появи будівель бельгійця В. Гортуа в стилі модерн (1883–1894) у нього з'явилися послідовники в Україні. Більшість з них активно шукала національні моделі нового стилю (В. Кричевський, К. Жуков, С. Тимошенко, В. Троценко). Прикладом поєднання модерну і романтичної еклектики є творчість В. Городецького. Він вважав, що слід створювати зручні будинки з нових матеріалів і одночасно надавати їм вигляду в дусі стародавніх стилів.

Історія української та зарубіжної культури. – С. 225.

Персоналії

Городецький Владислав (1863–1930)

Архітектор. Народився в Києві в збіднілій польській дворянській родині. Закінчив Петербурзьку академію мистецтв (1890). Творчий діапазон майстра надзвичайно широкий – школи, палаци, господарські, транспортні, промислові і культові споруди. Серед споруд у Києві: в стилі неокласицизму – Музей старожитностей і мистецтва (тепер Національний художній музей), у стилі модерн – власний будинок (т. зв. будинок з химерами по вул. Банковій, 10), у стилі неоготики – Миколаївський костел, у формах мавританської архітектури – караїмська кенаса (тепер Будинок актора). Проектував будинки в Умані (гімназія і міська школа), Євпаторії (власна вілла). В. Городецький обирав для своїх споруд гаму кольорів, у якій домінував природний колір цементу – сірий. Часто використовувалися орнаменти

Будинок з химерами. Київ. Архітектор В. Городецький

зі східними мотивами, які нагадують різьблення по каменю, хоч насправді виліплені з міцного цементу. Діяльність Городецького не обмежувалась архітектурою. У Києві він мав приватну будівельну контору домової каналізації, був співзасновником Домобудівного товариства, співвласником цементного заводу «Фор», а також власником заводу вуглекислоти та штучного льоду в Сімферополі. Захоплювався малюванням, фотографією, повітроплаванням, мисливством, мандрівками. Був членом Київського відділення Товариства полювання та правильного мисливства й мисливських товариств Англії, Франції, Польщі. Організовував і брав участь у мисливських експедиціях в Середній Азії, Росії, Африці. Як майстер стрілецького спорту, здобув призи на міжнародних змаганнях в Остленді, Ніцці. З 1920 р. – за кордоном.

Костел Св. Миколая у Києві. Архітектор В. Городецький

Вітчизняні архітектори, використовуючи мотиви народної архітектури, створили прекрасні зразки українського модерну – будинок Полтавського земства (архітектори *В. Кричевський* і *К. Жуков*, розписи *С. Васильківського*, *М. Самокиша*, *М. Беркоса*, *М. Уварова*), будинок страхового товариства «Дністер» у Львові (*І. Левицький*), перший в Україні критий ринок – Бессарабський (*Г. Гай*), меморіальна Георгієвська церква під Берестечком на Волині (*В. Максимов*), Народний дім у Дрогобичі (*О. Лушпинський*).

Будинок Полтавського земства, 1903–1907 рр. Архітектор В. Кричевський, К. Жуков. Поштівка

Бессарабський критий ринок. Архітектор Г. Гай. 1915 р. Поштівка. Київ

На початку XX ст. в українській архітектурі розвивався *неокласицизм*. Важливу роль у його становленні відіграв видатний архітектор *П. Альошин* (1881–1961). За його проектом було споруджено Педагогічний музей (нині Будинок вчителя у Києві), будинок Ольгінської жіночої гімназії (сучасне приміщення НАН України). До зразків неокласицизму належить корпус нинішньої Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського та бібліотеки Київського університету на вул. Володимирській (архітектор *В. Осьмак*). Неокласицизм відіграв важливу роль у забудові не лише Києва, а й інших міст України. Йому віддають належне архітектори *О. Бекетов* в оформленні сільськогосподарського інституту в Хар-

Педагогічний музей. Архітектор П. Альошин. 1913 р. Київ

кові, *О. Красносельський* в ампірних формах дитячого пансіону у Катеринославі (нині Дніпропетровськ).

Початок XX ст. – один із яскравих періодів розвитку образотворчого мистецтва України, адже в ці самі роки відбулися розвиток *реалізму* та зародження найновіших мистецьких течій. Нова генерація українських живописців тієї доби висунула власні вимоги до мистецтва, суттєво відмінні від творчих настанов попередників.

Документи і матеріали

Побутова картина з її літературно розробленим сюжетом, зовнішньою оповідністю поступово втратила привабливість для молодих митців. У цих умовах у першому десятилітті XX ст. дедалі більшого значення набуває портретний живопис. Він вбирає в себе досвід парадного портрету XVII–XVIII ст., досягнення імпресіоністів у живописному засвоєнні пейзажу та інтер'єру, запроваджує у своїй декоративній системі барвистий світ народного мистецтва. Серед представників цього напрямку одне з провідних місць посідає Олександр Мурашко.

Історія української та зарубіжної культури. – С. 223.

Персоналії

Мурашко Олександр (1875–1919)

Живописець, педагог, громадський діяч. Походив з київської мистецької родини. Батько керував іконописною майстернею, брав участь у розписі Володимирського собору в Києві, дядько – М. Мурашко – був художником та відомим педагогом, засновником Київської рисувальної школи. Початкову фахову освіту О. Мурашко здобув саме в цій школі. Згодом навчався у Петербурзькій академії мистецтв у І. Рєпіна. За дипломну роботу «Похорон кошового» О. Мурашко був удостоєний звання художника з правом закордонної подорожі. Відвідав Париж, навчався у Мюнхені. Вже ранні роботи О. Мурашка позначені гостротою безпосереднього спостереження, артистизмом, яскравою декоративністю. Молодий митець вправно використовує навички, набуті у І. Рєпіна, й водночас опановує досвід сучасного європейського мистецтва. Серед найвідоміших його картин – «Паризьке кафе», «Портрет дівчини в червоному капелюсі», «Карусель», «Неділя», «Автопортрет». Художня критика писала про О. Мурашка: «Його фах – це світло». Можливо, цій прихильності митця до сонячного світла сприяло саме життя у теплому, сповненому сонця Києві. Прагнення підняти значення Києва як культурного центру, активізувати художнє життя міста спонукало О. Мурашка ініціювати створення Київського товариства художників (1916). У 10-х роках XX ст. до О. Мурашка приходить європейське визнання. Надіслана ним 1909 р. на X Міжнародну виставку в Мюнхені картина «Карусель» справила велике враження на художню громадськість, і журі присудило їй золоту медаль. Відтак ім'я О. Мурашка стає відоме у мистецьких колах різних країн, і його твори, що експонуються у Венеції, Берліні, Кельні, Дюссельдорфі, залишаються у картинних галереях та

Парижанки біля кафе. Художник О. Мурашко. Початок XX ст.

Сонячний день. Художник К. Костанді. 1910 р.

приватних колекціях Європи. «Селянська родина», «Праля», «Продавщиці квітів» – шедеври українського живопису. О. Мурашко трагічно загинув у розквіті свого таланту. В листі до М. Нестерова І. Рєпін писав: «Він – найбільш талановитий та оригінальний з усіх моїх учнів».

У царині образотворчого мистецтва працювали талановиті художники *І. Труш* (серія портретів діячів української культури – І. Франка, Лесі Українки, В. Стефаника, М. Лисенка), *К. Трутовський, К. Костанді, К. Устиянович, С. Васильківський*.

Значний вплив на творчість українських художників, які працювали в історичному жанрі, мала картина *І. Рєпіна* «Запорожці». На початку XX ст. український історичний жанр досяг значного розвитку і став характерним явищем національної культури. На історичну тематику створили картини *Ф. Красицький* («Гість із Запоріжжя»), *М. Самокиш* («Запорожці обідають»). Плідно працював у цьому жанрі *М. Івасюк* («В'їзд Богдана Хмельницького в Київ», «Іван Богун під Берестечком» та ін.).

Помітною подією в українській культурі стали підготовка й видання 1900 р. в Санкт-Петербурзі альбому «З української старовини», створеного істориком Д. Яворницьким та художниками М. Самокишем й С. Васильківським. Автори мали на меті представити «усі діяння українських козаків у докладній, живій і художній історії».

Задунайський запорожець. Акварель. Художник С. Васильківський. 1900 р.

Гість із Запоріжжя. Художник Ф. Красицький. 1916 р.

Символізм та модерн, що склалися на зламі XIX–XX ст., внесли істотні зміни у розуміння проблем художньої творчості. У розвиток світового авангарду помітний внесок зробили *О. Богомазов, М. Бойчук, К. Малевич.*

5 Розвиток українського театру початку XX ст. засвідчує спільність з модерністськими тенденціями Європи. Перші спроби підготовки професійних акторів пов'язані з діяльністю драматичної школи, заснованої 1904 р. у Києві при музичній школі *М. Лисенка.*

В'їзд Богдана Хмельницького в Київ. Художник М. Івасюк. 1912 р.

Олександр Костянтинович Богомазов. Автопортрет. 1911 р.

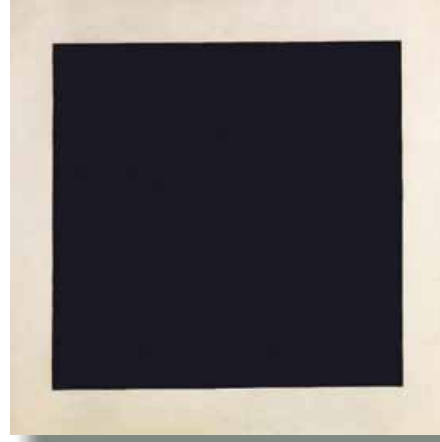

Чорний квадрат. Художник К. Малевич. 1915 р.

Творчою лабораторією став перший стаціонарний український театр на чолі з *М. Садовським*, заснований 1907 р. у Києві. М. Садовський розвивав кращі здобутки театру корифеїв у поєднанні з європейськими традиціями. У складі трупи працювали *М. Заньковецька, М. Старицька, Г. Борисоглібська.*

Викладачі та учні відділу української драми Музично-драматичної школи М. Лисенка в м. Києві. 1910 р.

Персоналії

Заньковецька (Адасовська) Марія (1854–1934)

Актриса, громадська діячка. Народилася в с. Заньки на Чернігівщині (звідси її псевдонім) в сім'ї збіднілих поміщиків. Навчалася в приватній школі, згодом – у жіночому пансіоні в Чернігові. Захоплювалася театральним мистецтвом, брала участь в аматорських концертах і виставах. На професійній сцені актриса дебютувала 1882 р. у ролі Наталки («Наталка Полтавка» І. Котляревського). Жінки в ролях акторки безправні, знедолені, розчаровані, безталанні. Зі сцени вона боролася за жіноче щастя. Неоціненним є внесок М. Заньковецької у становлення та розвиток національного театрального мистецтва, створення школи сценічної майстерності. 1897 р. на І Всеукраїнському з'їзді сценічних діячів у Москві М. Заньковецька виголосила промову, в якій вимагала ліквідувати принизливі обмеження, що їх зазнавав український театр. Плідна творча діяльність, великий драматичний талант принесли М. Заньковецькій світову славу. Її мистецтво високо оцінили А. Чехов, П. Чайковський, Л. Толстой, І. Рєпін.

Зіркою світового масштабу стала співачка *С. Крушельницька*.

Персоналії

Соломія Крушельницька в ролі Чіо-Чіо-сан в опері Дж. Пуччіні «Мадам Баттерфляй»

Крушельницька Соломія (1872–1952)

Співачка. Народилася на Тернопільщині в сім'ї священика. Закінчила Львівську консерваторію. В 1893 р. вперше виступила на оперній сцені Львова в опері «Фаворитка» Г. Доніцетті. Протягом 1893–1896 рр. вдосконалювала вокальну майстерність у професора Ф. Креспі в Мілані (Італія) та 1895 р. вивчала партії в операх Р. Вагнера у Відні. Мала виняткові природні вокальні дані, опанувала школу бельканто. З величезним успіхом співала на сценах провідних театрів світу. Виконала близько 60 партій в операх «Запорожець за Дунаєм» П. Гулака-Артемовського, «Аїда», «Трубадур», «Отелло» Дж. Верді, «Тоска» Дж. Пуччіні, «Лоенгрін», «Тангейзер», «Загибель богів», «Зігфрід», «Трістан та Ізольда» В.-Р. Вагнера, «Саломея» Р. Штрауса, «Євгеній Онєгін», «Пікова дама» П. Чайковського. Вершиною вокальної майстерності С. Крушельницької стало виконання партії Мадам Баттерфляй в однойменній опері Дж. Пуччіні. Музичні критики світу називали її «незабутньою Аїдою», «найчарівнішою Чіо-Чіо-сан» і «неперевершеною Саломеєю». Співачка була чудовою інтерпретаторкою українських народних пісень і все життя пропагувала твори вітчизняних композиторів (М. Лисенка,

Пам'ятна монета «Соломія Крушельницька», 1997 р.

А. Вахнянина та ін.). Відомий італійський музикознавець Р. Картопассі зазначав, що у перші десятиріччя XX ст. на оперних сценах світу царювали чотири видатні співаки: Баттістіні, Карузо, Тітто Руффо, Шаляпін. Досягти їхніх висот спромоглася лише українська співачка С. Крушельницька.

Музичне оформлення спектаклів здійснювали композитори М. Лисенко та К. Стеценко, художнє – В. Кричевський. Таким чином, створилися передумови розвитку українського театру-модерну.

Українська музика була невід'ємною складовою побутово-реалістичного і романтичного театру, доповнювала його психологічну дію, чіткіше окреслювала людські характери. З розвитком професійної української музики пов'язана народна пісенна творчість. Українська пісня звучить в усіх музичних творах, стає основою фортепіанної музики та камерних вокальних творів.

Особливий внесок у розвиток національної музичної культури зробив *М. Лисенко* (1842–1912) – видатний композитор, піаніст, хоровий диригент, фольклорист, теоретик музики і педагог. Композитор збагатив майже всі жанри української музики. Він є основоположником інструментальних жанрів в українській музиці, створив численні фортепіанні твори. З ім'ям Лисенка пов'язаний розвиток національної музичної освіти. 1904 р. він відкрив у Києві музично-драматичну школу. Тут працювали О. Машуга, О. Муравйов, М. Старицька.

Видатними творцями духовної музики на зламі XIX–XX ст. були *К. Стеценко* та *М. Леонтович*. Учень М. Лисенка К. Стеценко продовжив кращі традиції свого вчителя, черпаючи наснагу з народної пісенної скарбниці. Він є автором українського православного релігійного гімну «Боже великий єдиний, нам Україну храни». З метою популяризації літературної спадщини Т. Шевченка, І. Франка, П. Грабовського, Лесі Українки К. Стеценко написав ряд вокальних творів на їхні вірші.

Розвитку професійної музичної освіти сприяло відкриття консерваторій у Києві, Одесі, Харкові. Почали діяти одеський Український музично-драматичний театр, Харківський театр опери та балету. Значну роботу з розбудови музичної культури у Західній Україні провадили композитори І. Лаврівський, С. Воробкевич, А. Вахнянин, О. Нижаківський, Д. Січинський, В. Барвінський, С. Людкевич. У Львові 1903 р. заснована музична школа (з 1907 р. – Вищий музичний інститут, з 1939 р. – державна консерваторія ім. М. В. Лисенка).

6 Релігія і церква відігравали значну роль у суспільному житті Російської та Австро-Угорської імперій.

Нові суспільні явища змушували Російську православну церкву (РПЦ) шукати шляхів до її реформування. 1904 р. датовані перші обіцянки уряду ввести закон про віротерпимість. Це лякало православну церкву, яка єдина залишилася б під постійним контролем держави. Керівництво РПЦ звернулося до уряду з пропозицією про реформування

державно-церковних відносин. Вищий орган РПЦ – Священний Синод – у 1905 р. провів опитування священиків, які підтримали курс на реформи. Однак у демократизації церкви був серйозний супротивник в особі царя, який не бажав втрачати роль глави РПЦ (імператор поєднував у одній особі світську і духовну владу).

1906 р. було скликано Передсоборне присутствіє, яке уклало рекомендації щодо відокремлення церкви від держави, повноважень духовенства і т. ін. Головною вимогою було скликання Помісного собору РПЦ, який би обрав патріарха і надав юридичної сили всім документам, що визначали новий етап відносин між церквою і державою. 1912 р. відкрилася Передсоборна нарада, матеріали якої опубліковано у 5 томах. Церковні діячі просили дозволу відкрити Собор у 1913 р., з нагоди 300-річчя царювання династії Романових. Однак цар зволікав, аж поки не почалася війна. Отже, реформи 1905–1907 рр., які суттєво вплинули на перебіг світського життя, практично оминули Російську православну церкву.

На західноукраїнських землях церковне життя мало свої особливості. Після приєднання у 1895 р. Холмської єпархії, що належала до Греко-католицької церкви, до РПЦ в підпорядкування останньої перейшло 330 храмів та 246 тис. віруючих. Маніфест 1905 р. про віротерпимість різко змінив конфесійну ситуацію: 100 тис. холмщаків повернулося до своєї віри.

Видатне місце у національному відродженні на західноукраїнських землях належало Українській греко-католицькій церкві. Центральною фігурою не лише релігійного, а й національного руху в краї став митрополит *А. Шептицький*. Він відстоював культурно-освітні та національні інтереси українців за різних політичних режимів. 1901 р. А. Шептицького призначили віце-маршалком галицького сейму, і він автоматично став депутатом сенату (вищої палати) віденського парламенту. Вище духовенство на чолі з митрополитом використовувало всі політичні важелі, щоб вирівняти соціально-економічне й культурно-освітнє становище українців.

Персоналії

Шептицький Андрей (Роман-Марія-Олександр) (1865–1944)

Релігійний, громадський діяч, митрополит Галицький і архієпископ Львівський. Нащадок старовинного шляхетського роду, граф. Здобув освіту в польському Ягеллонському університеті (юридичний факультет), мав звання доктора права, філософії та теології. Був засновником Наукового інституту – єдиної на той час науково-богословської установи для греко-католиків, фундатором лікарні, школи та гімназії «Рідна школа», Українського національного музею у Львові. Великі кошти надавав на доброчинність. На його гроші українські бо-

гослови навчалися у Римі. А. Шептицький фінансував діяльність просвітницьких і спортивних товариств «Просвіта» й «Пласт», заснував українське видавництво, фінансував українські друкарні. Митрополит витратив на наукові та культурні заходи в Галичині мільйони доларів. Очоливши Українську греко-католицьку церкву, що була цілком латинізована, він за короткий час зробив її українською. Громадська і релігійна діяльність А. Шептицького була широко відома й в українських губерніях Російської імперії.
Коли російські війська увійшли в Галичину, главу церкви греко-католиків було заарештовано й заслано в Суздальський монастир. Повернувся він звідти лише після Лютневої революції 1917 р. Керована А. Шептицьким церква і надалі залишилася надійним оплотом українства західного регіону.
Помер А. Шептицький 1 листопада 1944 р. Похований у соборі Св. Юра у Львові.

Після революції 1905–1907 рр. в Російській імперії почали поширюватися християнські протестантські церкви, частина з яких вийшла з підпілля з прийняттям маніфесту про віротерпимість, інші ж виникали внаслідок падіння авторитету ортодоксального православ'я, (п'ятдесятництво, адвентизм, дещо пізніше – єговізм та ін.).

Запитання і завдання

1. ***Назвіть*** процеси, що мали вплив на розвиток культури України на початку XX ст.
2. ***Складіть*** план доповіді «Стан освіти на початку XX ст.».
3. ***Доберіть*** факти, які свідчать про розвиток науки в Україні на початку XX ст.
4. ***Розкажіть*** про розвиток живопису.
5. ***Проаналізуйте*** особливості розвитку літературного процесу в українських землях.
6. ***Назвіть*** імена видатних архітекторів початку XX ст. ***Схарактеризуйте*** головні ознаки архітектурних стилів.
7. ***Опишіть*** розвиток театрального процесу в українських землях.
8. ***Поясніть*** головні ознаки церковного життя в Україні на початку XX ст.
9. А. Шептицький. ***Розкажіть***, що вам відомо про життя та діяльність цієї історичної особи. ***Поміркуйте***, чому саме А. Шептицький стає однією з центральних фігур національного відродження в західноукраїнських землях на початку XX ст.

Підсумково-узагальнюючий урок до теми «Україна на початку XX століття»

1. ***Співвіднесіть*** дату утворення з назвою політичної партії.

   1) 1900 р.; а) Українська соціал-демократична робітнича партія;
   2) 1902 р.; б) Революційна українська партія;
   3) 1905 р.; в) Народна українська партія.

2. ***Вкажіть*** ім'я історичного діяча, який висунув гасло «однієї, нероздільної, вільної, самостійної України від Карпат аж по Кавказ».

   1) В. Липинський; 2) М. Міхновський; 3) І. Франко.

3. ***Дайте*** відповідь.

   Який із суспільних рухів в українських землях XIX ст. є наймасовішим?
   1) Робітничий; 2) масонський; 3) селянський.

4. ***Завершіть*** речення.

   На початку XX ст. для українського національно-визвольного руху найсприятливішими були
   1) 1903–1905 рр.; 2) 1905–1907 рр.; 3) 1910–1913 рр.

5. ***Виберіть*** правильну відповідь.

   У Наддніпрянській Україні основною формою монопольного об'єднання були
   1) картелі; 2) синдикати; 3) трести.

6. ***Позначте*** тлумачення, яке відповідає терміну.

   1) «Автономія» у перекладі з грецької мови означає
   а) незалежність; б) самостійність; в) самоврядування.
   2) «Модернізація» у перекладі з французької мови означає
   а) новітня; б) сучасна; в) оновлення.

7. ***Вкажіть*** правильну відповідь.

   Українські фракції в I та II Державних думах вимагали для України
   1) незалежності; 2) автономії; 3) федерації.

8. ***Назвіть*** автора українського православного релігійного гімну «Боже великий, єдиний, нам Україну храни».

   1) М. Лисенко; 2) К. Стеценко; 3) М. Леонтович.

9. ***Встановіть*** послідовність подій.

   1) Скликання I Державної думи;
   2) повстання на панцернику «Потьомкін»;
   3) Маніфест Миколи II про конституційні свободи;
   4) створення Революційної української партії.

10. ***Доберіть*** імена авторів до зазначених їхніх творів.

    1) В. Стефаник; а) «Камінний господар»;
    2) І. Франко; б) «Тіні забутих предків»;

3) Леся Українка; в) «Довбуш»;
4) Г. Хоткевич; г) «Земля»;
5) М. Коцюбинський; д) «Синя книжечка»;
6) О. Кобилянська. е) «Мойсей».

11. ***Назвіть*** риси, властиві політичному розвиткові українських земель на початку XX ст.

1) Більшість політичних сил виступала за незалежність українських земель;
2) закриття царською владою «Просвіт»;
3) виникнення політичних партій;
4) найвпливовішою силою були більшовики;
5) рушійною силою національно-визвольного руху була інтелігенція;
6) рушійною силою національно-визвольного руху було духовенство.

12. ***Знайдіть*** у наведених твердженнях помилки та виправте їх.

1) В. Винниченко – художник, автор твору «Малорос-європеєць»;
2) О. Мурашко – поет, автор твору «Паризьке кафе»;
3) Д. Січинський – письменник, автор твору «Роксолана»;
4) Д. Багалій – композитор, автор твору «История города Харькова»;
5) С. Крушельницька – письменниця, автор твору «Земля»;
6) М. Садовський – художник, автор твору «Запорожці пишуть листа турецькому султану».

13. У 1907 р. видатний польсько-єврейський ліберал В. Фельдман писав: «У XX столітті багато народів постало з попелу, але відродження небагатьох відбувалося так швидко й енергійно, як відродження українців Австрії... Їхнє несподіване й бурхливе зростання в основному сталося завдяки тому, що вони навчилися самодопомозі та впертій боротьбі за свій кожен здобуток».

Доберіть факти на підтвердження справедливості такої оцінки.

14. На початку XX ст. активізувався національний рух в Україні. Посилилась активність політичних сил, набрала сили тенденція до їх згуртування, розгортався процес самовизначення утворених політичних осередків.

Порівняйте процес розвитку політичного етапу національно-визвольного руху в Наддніпрянщині та західноукраїнських землях. ***Поясніть***, як ви розумієте вислів: «... розгортався процес самовизначення утворених політичних осередків».

15. М. Міхновський в брошурі «Самостійна Україна» вказує на нового лідера національного руху – інтелігенцію третьої хвилі, яка, на відміну від першої (Чарторийські, Вишневецькі, Тишкевичі та ін.) та другої (Безбородьки, Прокоповичі та ін.), служить своєму народові.

Чи згодні ви з таким висновком М. Міхновського? Відповідь аргументуйте.

Тема 2

УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

...Український фактор, «українське питання» стануть вагомою причиною розвалу під час війни обох імперій – Романовської та Габсбурзької, приведуть до логічної появи на карті світу Української держави. Однак цьому передуватимуть роки неймовірних людських випробувань, численних страждань і бідувань.

Історія України / За ред. В. А. Смолія. – К., 1997. – С. 178.

§9 «Українське питання» напередодні війни

1. *«Українська карта».*
2. *Ставлення українських політичних сил та населення обох імперій до війни.*
3. *Створення Союзу визволення України.*
4. *Заснування Головної української ради.*
5. *Формування легіону Українських січових стрільців.*

***Пригадайте** характерні риси національно-визвольного руху в українських землях на початку XX ст.*

1 Початок XX ст. став часом надзвичайного загострення суперечностей між розвиненими країнами світу. Кризові явища набули найбільшого розвитку в Європі. Утворення двох військових блоків – Троїстого (згодом Четверного) союзу й Антанти – знаменувало глобальне протистояння країн, кожна з яких мала власні геостратегічні інтереси й прагнула досягти їх дипломатичними та військово-політичними засобами.

Перша світова війна: об'єкти протиріч

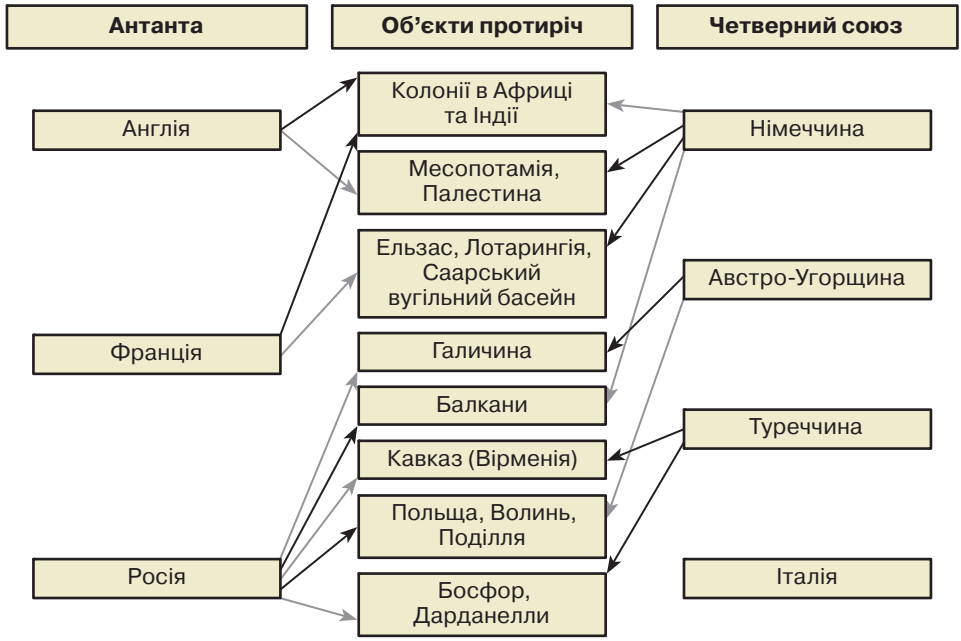

***Які** українські землі потрапили у сферу інтересів Росії та Австро-Угорщини?*

Україна опинилася в епіцентрі подій, пов'язаних з Першою світовою війною, внаслідок того, що займала вигідне географічне положення і мала значний військово-економічний потенціал і людські ресурси.

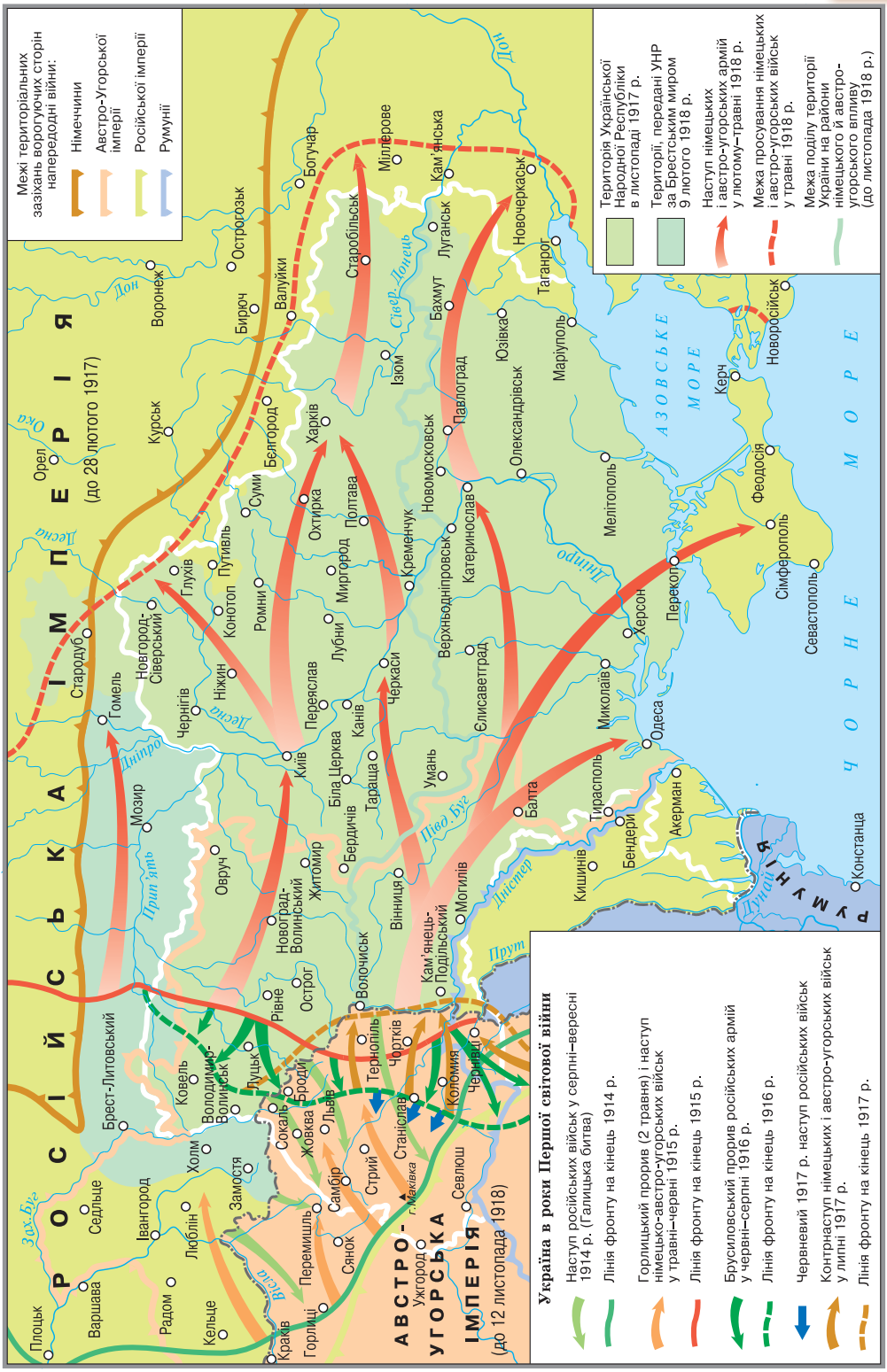
Межі територіальних зазіхань ворогуючих сторін напередодні війни:
Німеччини
Австро-Угорської імперії
Російської імперії
Румунії
Територія Української Народної Республіки в листопаді 1917 р.
Території, передані УНР за Брестським миром 9 лютого 1918 р.
Наступ німецьких і австро-угорських армій у лютому–травні 1918 р.
Межа просування німецьких і австро-угорських військ у травні 1918 р.
Межа поділу території України на райони німецького й австро-угорського впливу (до листопада 1918 р.)
Україна в роки Першої світової війни
Наступ російських військ у серпні–вересні 1914 р. (Галицька битва)
Лінія фронту на кінець 1914 р.
Горлицький прорив (2 травня) і наступ німецько-австро-угорських військ у травні–червні 1915 р.
Лінія фронту на кінець 1915 р.
Брусиловський прорив російських армій у червні–серпні 1916 р.
Лінія фронту на кінець 1916 р.
Червневий 1917 р. наступ російських військ
Контрнаступ німецьких і австро-угорських військ у липні 1917 р.
Лінія фронту на кінець 1917 р.
РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
(до 28 лютого 1917)
АВСТРО-УГОРСЬКА ІМПЕРІЯ
(до 12 листопада 1918)
РУМУНІЯ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ЧОРНЕ МОРЕ
Дніпро
Дон
Волга
Північ. Донець
Північ. Буг
Дністер
Прут
Дунай
Західн. Буг
Прип'ять
Десна
Ока
Висла
Орел
Воронеж
Курськ
Бирюч
Острогозьк
Валуйки
Богучар
Старобільськ
Міллерове
Кам'янська
Луганськ
Новочеркаськ
Таганрог
Маріуполь
Бахмут
Юзівка
Олександрівськ
Павлоград
Ізюм
Харків
Бєлгород
Суми
Путивль
Глухів
Конотоп
Ромни
Охтирка
Полтава
Миргород
Лубни
Новомосковськ
Катеринослав
Кременчук
Верхньодніпровськ
Єлисаветград
Мелітополь
Керч
Феодосія
Новоросійськ
Сімферополь
Севастополь
Перекоп
Херсон
Миколаїв
Одеса
Тирасполь
Бендери
Акерман
Кишинів
Балта
Умань
Черкаси
Канів
Переяслав
Київ
Біла Церква
Тараща
Бердичів
Житомир
Вінниця
Могилів
Мозир
Стародуб
Гомель
Новгород-Сіверський
Чернігів
Ніжин
Овруч
Новоград-Волинський
Острог
Рівне
Волочиськ
Кам'янець-Подільський
Тернопіль
Чортків
Луцьк
Володимир-Волинський
Ковель
Брест-Литовський
Холм
Замостя
Сокаль
Броди
Жовква
Львів
Самбір
Стрий
Станіслав
Коломия
Чернівці
Сянок
Перемишль
Горлиці
Ужгород
Севлюш
Г. Маковка
Краків
Кельце
Радом
Люблін
Івангород
Варшава
Седльце
Плоцьк
Зах. Буг
Констанца

Плакат часів Першої світової війни. Напис на плакаті: «Подивимось, як підуть справи»

Напередодні Першої світової війни абсолютна більшість українських земель перебувала у складі Російської й Австро-Угорської імперій. У планах обох держав було розширення підлеглих територій, передусім за рахунок українських земель.

Росія планувала приєднати Східну Галичину, Північну Буковину та «Карпатську Русь» (Закарпаття). Російський уряд вважав, що має моральне право і навіть зобов'язання перед слов'янськими народами захищати їхні інтереси. Проте дипломатична риторика *панславізму*[1] приховувала загарбницькі цілі. Насправді ж під гаслом об'єднання «єдинокровних братів-русинів» планувалося відсунути кордони Російської імперії до карпатських перевалів.

Австро-Угорщина не тільки не допускала можливості втратити регіони, на які претендувала Росія, – вона прагнула власного територіального розширення за рахунок Волині та Поділля. Австро-угорські дипломати декларували «цивілізаційну» місію об'єднання Заходу і Сходу Європи. Посол Австро-Угорщини у США К. Думба в поданому на адресу американського уряду меморандумі визначав цілі його держави на Балканах і на Сході як «переважно комерційні й культурні за характером. Вони є політичними тільки з огляду на географічне розташування дуалістичної імперії, що накладає на її державних діячів тягар підтримки територіальної єдності та забезпечення умов поширення промислової продукції». Дипломат зауважував посилення слов'янського елементу у «політичному й економічному житті імперії».

Німеччина серед інших завдань майбутньої війни висунула і таке: розчленування Росії на частини, загарбання Польщі, Білорусі, України, прибалтійських губерній для розселення там своїх колоністів. Прагнучи утвердити себе як домінуючий міжнародний чинник, Німеччина планувала створення Мітельєвропи («Середньої Європи»), до якої прагнула інкорпорувати (від лат. *incorporatio* – приєднання, включення) й Австро-Угорщину.

Габсбурзькі плани щодо Балкан і кайзерівські стосовно Близького Сходу привертали особливу увагу до «українського питання». Австро-Угорщина хотіла відтіснити Росію від своїх кордонів та від узбережжя Чорного моря, звівши «охоронний вал» на шляху здійснення її панславістської політики, усунути небезпеку інтервенції на Балканах і в Туреччині. Тому створення буферних держав із західних частин Російської імперії, зокрема й України, набувало особливого значення.

На приєднання до своєї території українських земель Бессарабії і частини Буковини за сприятливого розвитку воєнного конфлікту сподівалася Румунія.

[1]Панславізм – культурна й політична течія серед слов'янських народів, в основі якої лежать уявлення про етнічну і мовну спорідненість слов'ян, необхідність їх політичного об'єднання.

Сили, що розраховували на відродження польської державності в ході війни, беззастережно включали до майбутнього утворення галицькі та західноукраїнські землі як «історично польські».

Документи і матеріали

Посилена увага до «українського питання» пояснювалась не лише далекосяжними планами територіальних надбань, але й стратегічними розрахунками на ближчу перспективу – майбутні військові суперники прагнули підірвати потенціал, могутність противної сторони через свідоме провокування у її стані сепаратистських рухів. ... Наприклад, значну увагу до України напередодні війни виявили міністерства закордонних справ і преса Англії та Франції. Вони прагнули так «зрежисерувати» прийдешні події, щоб в результаті розгортання українського сепаратистського руху ослаблялася Австро-Угорщина. Швеція ж, навпаки, слідом за Німеччиною, чекала на такий результат вже щодо Росії.

Історія України / За ред. В. А. Смолія. – С. 177–178.

Лише українців ніхто не запитував, чого вони прагнуть та чого чекають від урядів європейських країн.

2 З початком світової війни представники українського національного руху розділилися на декілька таборів. До *першого* належали діячі українських партій і організацій, які виступали на *підтримку* воєнних зусиль *царського уряду*. За оцінкою письменника й громадського діяча В. Винниченка, «це були ті з українців, які корінням свого особистого життя... зрослися з життям руським».

Представники *другого табору* орієнтувалися на «*німецький штик*». Звичайно, в межах Наддніпрянської України вони перебували у латентному (від лат. *lateens* – прихований, який не проявляє себе) стані. Розрахунок тут був на те, що під час війни буде знищено основу національного гніту – царизм. Натомість німецьке панування здавалося їм прийнятнішим.

Представники *третього напряму* політично активного українства дотримувався не російської і не німецької орієнтації, а власної, з *опорою на власний народ*. За оцінкою В. Винниченка, таких поглядів дотримувались переважно соціалістичні течії, зокрема УСДРП (Українська соціал-демократична робітнича партія).

Однак соціалісти переживали складні часи, їхні партії роздирали внутрішні суперечності. Так, більша частина представників УСДРП пройнялася відверто оборонськими настроями. Спеціальна декларація, якою вони відгукнулися на початок війни, закликала у виборі між Росією та Австро-Угорщиною стати на бік Росії, «сприяти успішному виконанню російською армією надзвичайно важливого завдання, яке випало на її долю», викривала лукаву політику Відня щодо українців.

Невелика група УСДРП на чолі з Л. Юркевичем (псевдонім – Рибалка) з початку світової війни зайняла центристську позицію. Її члени відмежувались як від русофілів, так і від германофілів. Започаткували видання у Женеві часопису «Боротьба». На його сторінках відстоювали погляди на українське питання з позицій «інтернаціонального соціалізму».

На території Галичини також виникли політичні об'єднання, що обстоювали українські інтереси. Одне з них створили емігранти з Над-

дніпрянщини А. Жук, В. Степанківський, а також В. Липинський і В. Кушнір, які спочатку організували видання у Львові періодичного органу «Вільна Україна», а потім створили *Український інформаційний комітет* (УІК). Його політичне кредо формулювалося так: для забезпечення всебічного культурного й економічного розвитку українського народу необхідно вибороти незалежність, а останню можна здобути тільки шляхом революції. Поразка Російської імперії у війні розглядалася діячами УІК як можливість приєднання українських губерній до Австро-Угорщини, злуки їх з Галичиною та Буковиною й утворення окремої національно-територіальної одиниці. Очолив комітет почесний британський консул у Львові професор Р. Залозецький-Сас, який мав тісні зв'язки в політичних колах Австро-Угорщини й інших європейських держав. Надалі планувалося створити окрему політичну організацію, залишивши комітет органом пропаганди української справи.

Маючи на думці об'єднання Галичини й Наддніпрянщини, УІК прагнув до співпраці з єдиною організацією самостійницької орієнтації в Наддніпрянській Україні – Українською народною партією. Проте його плани були змінені: під час переговорів у Відні урядовці показали Р. Залозецькому-Сасу відозву УНП з приводу війни, яка була спрямована проти балканської політики Габсбургів. На думку австрійців, це свідчило про марність сподівань на підтримку наддніпрянців у війні з Росією. У цілому ж офіційний Відень вітав створення УІК та був готовий до діалогу з ним.

Водночас проросійські сили, об'єднані довкола Руської народної партії та «Общества им. Мих. Качковского», цілковито орієнтувалися на Росію як єдиного захисника та консолідуючу силу всього слов'янства. У серпні 1914 р. галицькі діячі москвофільського напряму (Ю. Яворівський, В. Дудикевич та ін.) заснували «Карпато-русский освободительный комитет». Діяльність проросійськи орієнтованих кіл викликала репресії з боку австрійських каральних органів, іноді навіть щодо невинних.

Українська інтелігенція, що мешкала в межах «єдиної і неділимої», очікувала, що війна створить умови для піднесення національного руху й сприятиме демократичному розв'язанню «українського питання». Проте українська громадськість у Росії не була одностайною в оцінці перспектив і політичних орієнтирів. Так, редактор журналу «Украинская жизнь» С. Петлюра у статті «Війна і українці» запевняв, що серед українців немає австрійської орієнтації і вони сповнені бажання виконати свій громадянський обов'язок перед Росією. Водночас він висловлював сподівання, що після завершення війни ставлення царського уряду до українців зміниться на краще і «українське питання» буде поставлене на порядок денний. Керівництво ж Товариства українських поступовців (ТУП) у вересні 1914 р. закликало українців не ставати на бік жодної воюючої держави, а дотримуватися нейтралітету.

3 4 серпня 1914 р. з ініціативи А. Жука у Львові відбулася нарада емігрантів з Наддніпрянської України, в якій узяли участь Д. Донцов, О. Назарук та інші. Наслідком цієї зустрічі було створення ***Союзу визволення України (СВУ)***, який мав уособлювати безпартійну політичну репрезентацію Центральної та Східної України. Головою СВУ було обрано Д. Донцова.

Персоналії

Донцов Дмитро (1883–1973)

Громадсько-політичний діяч, публіцист. Походив з козацько-старшинського роду. Навчався у Петербурзькому та Віденському університетах. Захистив докторську дисертацію у Львівському університеті, здобув ступінь доктора права. Член Української соціал-демократичної робітничої партії, перший голова Союзу визволення України, з якого вийшов у 1915 р. Один з керівників Української хліборобсько-демократичної партії. У 1919–1921 рр. – у Швейцарії. Від 1922 р. мешкав у Львові, був одним із засновників Української партії національної роботи і редактором її друкованого органу «Заграва». 1939 р. заарештований і ув'язнений у польському концтаборі. Після звільнення емігрував до Німеччини, а звідти до Бухареста. Під час Другої світової війни мешкав у Берліні, Львові, Празі. Від 1947 р. в еміграції у Канаді. Викладав українську літературу в Монреальському університеті, співробітничав в українських виданнях. Критично оцінюючи невдачі національної революції та національно-визвольного руху, звертав особливу увагу на формування політичної еліти. Автор численних творів: «Українська державна думка і Європа» (1919); «Підстави нашої політики» (1921); «Націоналізм» (1926); «Де шукати наших традицій» (1938) та ін.

У відозві «До українського народу в Росії» на Російську імперію покладалася вся відповідальність за розпочату війну. Політична програма СВУ була обґрунтована в документі «Наша платформа». Реалізацію своїх національних прагнень Союз пов'язував з поразкою Росії у війні та поваленням царизму.

Документи і матеріали

У результаті розгрому Російської імперії СВУ сподівався домогтися «державної самостійності України» у формі конституційної монархії з демократичним політичним внутрішнім устроєм, однопалатною законодавчою системою, громадянськими мовними і релігійними свободами, самостійною українською церквою. Союз не виключав можливості залишення у складі Австро-Угорщини частини етнічних українських земель і в такому разі розраховував на створення осібного автономного краю (коронного краю).

Історія України / За ред. В. А. Смолія. – С. 180.

У спеціальному зверненні СВУ «До громадянської думки Європи» йшлося про агресивні плани Російської імперії щодо Галичини, лунало прохання до усього світу про допомогу.

Документи і матеріали

Великі жертви, які наш народ приніс в своїй боротьбі з Росією в протягу соток літ, дають нам моральне право жадати уваги та зрозуміння цивілізованого світу до тої справи, для незалежності України.

До громадянської думки Європи// Українська суспільно-політична думка у 20 столітті. – Т. 1. – С. 220.

④ На підавстрійських землях виникло кілька об'єднань, які по-різному бачили шляхи розв'язання національного питання. Ще напередодні війни велися переговори з віденськими політичними й урядовими колами про поділ Галичини на західну (польську) та східну (українську) частини за національною ознакою. Українські діячі не втрачали надії досягти цього і після початку війни. У перших числах серпня 1914 р. представники Української національно-демократичної, Радикальної й Соціал-демократичної партій створили у Львові ***Головну українську раду (ГУР)***, що мала перебрати на себе функції єдиного представницького органу краю. Очолив цей орган К. Левицький.

Персоналії

Левицький Кость (1859–1941)

Громадсько-політичний діяч. Освіту здобув у Львівському університеті. 1899 р. – співзасновник Української національно-демократичної партії, згодом її голова. Обирався послом до австрійського парламенту і польського сейму. В листопаді 1918 р. очолив перший уряд ЗУНР. У часи польської окупації Галичини був членом центрального уряду у Відні. Після повернення до Львова займався громадською діяльністю. 1939 р. після вступу радянських військ у Галичину був заарештований, 20 місяців перебував у в'язниці. У липні 1941 р. став засновником і головою Української Національної Ради у Львові. Автор історико-політичних і правознавчих праць, серед них «Історія політичної думки галицьких українців, 1848–1914»

Освячення прапора УСС

Прапор Українських січових стрільців

Відзнака Українських січових стрільців. 1914–1918 рр.

(1926); «Історія визвольних змагань галицьких українців в часи світової війни, 1914–1918», «Великий зрив» (1931).

3 серпня 1914 р. було проголошено «Маніфест Головної української ради». У цьому документі ГУР вказувала на загарбницьку мету політики Росії щодо Західної України та чітко окреслювала власну позицію: «Представники українського народу Галичини, всіх політичних напрямів, яких злучить один національний ідеал, зібралися в Головну Українську Раду, яка має бути висловом однієї думки і одної волі українського народу. Коли не можемо війни відвернути, то мусимо старатися, щоб кров батьків принесла добро дітям».

5 Головна Українська Рада почала переговори з габсбурзьким урядом щодо створення національного збройного формування з українців. У середині серпня Відень ухвалив відповідне рішення. Спочатку йшлося про український легіон. Зрештою, до легіону ***Українських січових стрільців (УСС)*** увійшли 10 сотень по 250 вояків. З них 2 сотні як резерв дислокувалися в Закарпатті під командою Г. Коссака.

Формування легіону мало на меті не лише продемонструвати лояльність до Австро-Угорщини, а й створити інструмент українського представництва, який мав стати серйозним чинником дипломатії та політики під час війни і після її закінчення.

Запитання і завдання

1. Використовуючи мапу на с. 73, ***позначте*** назви держав, що претендували на українські землі під час Першої світової війни. ***Визначте*** місце «українського питання» у їхніх планах.
2. «Українська ідея», «українське питання». ***Вкажіть*** головні ознаки цих понять. ***Якого*** змісту набуло «українське питання» на початку Першої світової війни?

3. Використовуючи наведену інформацію, ***вкажіть*** організації та формування, утворені на початку Першої світової війни, ***назвіть*** причини їх утворення.
ТУП; УСС; УНП; ГУР; УНДП; УІК; «Карпато-русский освободительный комитет».
4. ***Окресліть*** головні, на ваш розсуд, події українського національного руху на початку Першої світової війни. ***Поміркуйте***, чому політична еліта українства мала різні погляди на події Першої світової війни.
5. ***Де і коли*** було утворено СВУ? ***Схарактеризуйте*** програмні завдання СВУ.
6. ***Поясніть***, які особливості національно-визвольного руху відображено в політичних заявах Українського інформаційного комітету.
7. «Війна докорінно змінила національно-політичну ситуацію для українців, які опинилися між двома ворогуючими країнами. Тепер змагання за українську державність переходило із загальнотеоретичної у конкретно-політичну площину». ***Як*** ви розумієте вислів «змагання за українську державність переходило із загальнотеоретичної в конкретно-політичну площину»? ***Оцініть*** сутність змін, що відбулися в національно-визвольному русі з початком Першої світової війни.

§10 Воєнні дії на території України в 1914–1917 рр.

1. *Захоплення російськими військами Східної Галичини і Північної Буковини.*
2. *Антиукраїнська політика окупаційної влади.*
3. *Контрнаступ німецько-австрійських військ.*
4. *Бойовий шлях легіону Українських січових стрільців.*

***Поміркуйте**, чому «українське питання» перетворилося на актуальну проблему міжнародного життя.*

1 У Російській імперії готувалися до війни заздалегідь. Тому на момент оголошення війни Німеччиною (1 серпня 1914 р.) вже було організовано два фронти – Північно-Західний (проти Німеччини) та Південно-Західний (проти Австро-Угорщини). Останній проходив по українських землях і мав довжину понад 400 км. Російське та австрійське військові командування розгорнули один проти одного по чотири армії. Українці обох імперій виконували свій військовий обов'язок і воювали в арміях тих держав, де народилися й жили.

На фронті події розвивалися на користь росіян. Російська армія швидко просувалася на захід. Австрійські війська, щоб зірвати наступ росіян, 17 серпня 1914 р. захопили Кам'янець-Подільський. Однак 18–19 серпня війська 8-ї та 3-ї армій Південно-Західного фронту, форсувавши р. Збруч, увійшли на територію Східної Галичини. Розпочалася 33-денна битва (10 серпня – 13 вересня 1914 р.), що увійшла в історію як ***Галицька*** – одна з найкривавіших бойових операцій. У боях з обох сторін брали участь вісім армій, понад 100 дивізій, більше як 1,5 млн солдатів і офіцерів. Дізнавшись про російський наступ, австрійці залишили Кам'янець-Подільський, не завдавши йому ніякої шкоди. 19 серпня 1914 р. росіяни розгорнули наступ на Львів, який узяли

Солдати російської армії у поході. 1914 р.

3 вересня, незважаючи на запеклий опір австро-угорської армії. У той самий час на території Галичини на кордоні з Буковиною починаючи з 6 серпня, зав'язалися бої місцевого значення російської та австрійської прикордонної охорони. Це був другорядний театр воєнних дій. 23 серпня в районі с. Рідківці відбулася перша на території Буковини битва між австро-угорськими і російськими військами. Останні зазнали невдачі й на деякий час залишили край. Проте стрімкий наступ 3-ї та 8-ї армій у Галичині змусив австрійців у ніч з 30 на 31 серпня залишити Буковину. 2 вересня 1914 р. Чернівці були без бою взяті російською армією.

На середину вересня російські війська вийшли на рубіж р. Віслока за 80 км від Кракова, а 25 вересня прорвалися через Ужоцький перевал у Карпатах і ввійшли на територію Угорщини, де їх зупинили австро-угорські війська. Російські війська відступили у рівнинні райони Східної Галичини, де було створене тимчасове військове генерал-губернаторство Галичини. Генерал-губернатором Галичини було призначено графа О. Бобринського. Виголошуючи промову у Львові, він стисло виклав власне бачення ситуації: «Східна Галіція і Лемківщина – давно неподільна частина однієї, великої Росії; на тих землях місцеве населення завжди було російське, тому адміністрація має бути основана на російських началах. Я буду тут заводити російську мову, закон і устрій...».

2 Незабаром після вступу російських частин до Львова (21 серпня) були закриті всі українські й польські періодичні видання, університет, школи, книгарні. Бібліотекам було заборонено видавати українські книжки. Галицькі урядовці підлягали звільненню, а на їхні посади призначалися росіяни.

Організований жандармський відділ розпочав переслідування українських громадських діячів. Упродовж кількох місяців було проведено

Російські війська біля Львівського вокзалу. 1915 р.

близько 1000 обшуків та 1200 арештів. Лише через київські в'язниці пройшли 12 тис. галичан, депортованих у глиб Російської імперії.

Попри всі заяви про терпимість (*толерантність*) у справах віросповідань російська адміністрація проводила заходи щодо зміцнення позицій православ'я в регіоні. Інколи це набувало форм переслідування греко-католицького духовенства. Здійснення цієї акції Священний Синод покладав на архієпископа волинського Євлогія. За його розпорядженням на греко-католицькі парафії, тимчасово залишені свяще-

Російські солдати в Галичині. 1914 р.

никами (частина виїхала на захід; кілька десятків священиків були ув'язнені російськими властями), призначалися православні настоятелі. Вони обійняли близько 200 парафій. Випробування, що випали на долю греко-католицьких служителів культу та віруючих, повною мірою розділив їхній архіпастир – митрополит Андрей Шептицький, якого було заарештовано і вивезено до Курська, а потім – до монастирської в'язниці в Суздалі, де він перебував аж до революції 1917 р.

Прагнучи зміцнити свої позиції в краї, російські правлячі кола оприлюднили кілька декларацій. У серпні 1914 р. головнокомандуючий царською армією, великий князь Микола Миколайович звернувся до польського населення з відозвою, в якій обіцяв, що російські війська забезпечать відродження об'єднаної Польщі під скіпетром Романових. У маніфесті російського князя до народів Австро-Угорщини наголошувалося: «Росія, яка вже не раз проливала кров за визволення народів від чужого ярма, не шукає нічого іншого, як тільки повернення права й справедливості. Вам, народи Австро-Угорщини, вона також несе тепер свободу та здійснення ваших народних сподівань». Звинувачуючи Відень у розпалюванні національної ворожнечі, автор маніфесту запевняв, що російський уряд прагне лише одного: «щоб кожний з вас міг розвиватися і жити в добрі, зберігаючи дорогоцінну спадщину батьків, мову й віру, і з'єднаний з рідними братами жив у спокої та згоді із сусідами, шануючи їх самобутність». Однак, керуючись прагненням об'єднати слов'янські народи, уряд Російської імперії здійснював у Галичині відповідну політику.

Документи і матеріали

Можна без перебільшення сказати, що українське населення Галичини і Буковини переживало страшне лихоліття. З одного боку, його мордували росіяни..., з другого – над ним знущалися австрійці і мадяри, звинувачуючи у русофільстві. В той саме час українці мусили воювати саме за тих, хто знущався над їхніми сестрами і братами, – одні в австрійській, а інші в російській арміях. Часом близькі родичі мусили стріляти одне в одного. Це, без сумніву, була справжня національна трагедія.

Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – С. 69.

***Чому** Перша світова війна стала справжньою трагедією для українського народу?*

3 На рубежі 1914–1915 рр. на Південно-Західному фронті спостерігалося затишшя. Австро-німецьке командування готувалося завдати удару по російських військах з району Карпат. Для цього у січні 1915 р. було створено Південну армію під командуванням генерала О. фон Лінзінґена.

22–24 січня 1915 р. німецько-австрійські війська розгорнули наступ, завдаючи ударів з Ужгорода на Самбір та з Мукачевого на Стрий. Кінцевою метою цього наступу був вихід на лінію Перемишль–Стрий, а потім просування військ у напрямку Львова. Російська армія під натиском противника відступила до річок Дністер та Прут. 17 лютого вона без опору здала столицю Буковини – Чернівці. 25 березня російські війська пішли

Вояки австро-угорської армії. 1914 р.

у новий наступ на Карпати. Розгорілися кровопролитні бої, які не принесли перемогу жодній із сторін.

У той час як основні сили росіян зосереджувалися біля підніжжя Карпат, німецько-австрійські війська готували удар у Галичині. 2 травня о 10 годині ранку вони розпочали масований артобстріл росіян і менше як за два місяці вже увійшли до Львова. Російські війська з втратами відступали з Галичини. Залишаючи західноукраїнські землі, вони вдалися до тактики «спаленої землі», прагнучи позбавити противника продовольства.

Залишки одного з українських сіл, спаленого за наказом командування під час відступу російських військ. 1915 р.

Українські січові стрільці на горі Маківці 1915 р.

Документи і матеріали

У зв'язку з відступом російського війська на схід виселяли людей з Холмщини, Волині, Поділля. Села палили, щоб залишити ворогові пустелю. Люди йшли з малими дітьми, із злиденним майном, гнали худобу, для якої не було фуражу, і вона дохла по дорозі. Коли валка доходила до залізничної станції, людей напхом садовили у вагони і днями–тижнями везли на Урал, до Пермі тощо. Коли нарешті відкривали вагони, то були випадки, що знаходили там самі трупи. Так у XX ст. Україна зазнала того ж лиха, що перенесла у 1670-х роках під час «великого згону». До жаху руїни приєдналися пошестя тифу, червінки, які косили «виселенців».

Історія України / За ред. В. А. Смолія. – С. 182.

Слідом за військовими залишили свої домівки близько 100 тис. біженців, серед яких були не лише проросійськи настроєні діячі, а й прості селяни, яких намовили перейти з греко-католицької віри у православну. Боячись помсти з боку австрійців та угорців, вони зі своїм нехитрим скарбом вирушали на схід назустріч новим випробуванням. Ті, хто залишався, наражав себе на небезпеку нових репресій з боку габсбурзьких властей.

4 Вперше Українські січові стрільці зустрілися з противником під час так званої Карпатської битви (січень–квітень 1915 р.). Особливо вони відзначилися у боях за гору Маківку (квітень–травень 1915 р.). Бійці УСС тричі штурмували гору і на деякий час захопили її, втративши 120 вояків. Росіяни знову повернули собі Маківку, проте ця перемога не стала для них вирішальною. Далі легіон УСС був задіяний у боях під Болеховом, Галичем, Завадовом і Семиківцями, Бережанами в районі гори Лисоня та біля с. Конюхи. У ході воєнних дій 1914–1917 рр. легіон УСС значно скоротився через численні втрати. Нерідко героїзм січових стрільців рятував становище на скрутних ділянках фронту.

Документи і матеріали

Під час боїв, в яких відзначилися українські січові стрільці, австрійським похвалам не було кінця, під час же затишшя на фронті австрійським зневагам теж не було кінця: тоді українські січові стрільці бували для австрійців лише «рутенськими зрадниками».

Кучабський В. Від первопочинів до проскурівського періоду// Історія січових стрільців. – К., 1992. – С. 25.

Запитання і завдання

1. Використовуючи мапу на с. 73, ***розкажіть*** про перебіг воєнних дій на початку Першої світової війни в українських землях.
2. Спираючись на текст підручника, розпочніть ***складати*** хронологічну таблицю «Перша світова війна і українські землі».
3. ***Опишіть*** бойовий шлях легіону Українських січових стрільців. ***Прокоментуйте*** уривок з роботи В. Кучабського.
4. ***Проаналізуйте*** особливості політики російської адміністрації на західноукраїнських землях у роки Першої світової війни.
5. ***У чому*** полягав трагізм Першої світової війни для українського народу. ***Висловіть*** власне бачення значення воєн у житті суспільства.
6. «...Напруга навколо “українського питання” впродовж усієї імперіалістичної війни не вщухала. Навпаки, від часу до часу вона досягла крайніх меж, об’єктивно примножуючи та розширюючи передумови для прийдешнього вибуху українського руху...». Використовуючи факти, ***доведіть*** правильність цього висловлювання. ***Дайте*** власне трактування поняття «українське питання».

§11 Посилення економічної та політичної кризи в Російській та Австро-Угорській імперіях. Життя на фронті і в тилу

1. *Наростання економічних і продовольчих труднощів. Життя на фронті і в тилу.*
2. *Соціальні протести.*
3. *Становище жінок, дітей, біженців і військовополонених.*
4. *Діяльність громадських товариств для допомоги жертвам війни й участь у них української інтелігенції.*

***Поміркуйте**, які форми соціального протесту були характерні за воєнних часів.*

1 Війна надзвичайно загострила кризові явища в суспільстві. Половина працездатного населення України змушена була одягнути військові шинелі. Багато з мобілізованих не повернулися додому або ж дістали поранення, що зробили їх інвалідами.

Документи і матеріали

До армії було мобілізовано близько половини працездатного чоловічого населення України: по Волинській губернії 49,9 %, Київській – 51,8 %, Полтавській – 49,4 %, Харківській – 49,1 %, Чернігівській – 50,6 %. Трохи меншим був відсоток мобілізованих чоловіків у Катеринославській губернії (34,2 %), промисловість якої прямо підпорядковувалась військовим потребам.

Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки: У 4 т. Т. 1: Рік 1917. – Х., 2008. – С. 88.

***Зробіть** висновок щодо участі українського народу в подіях Першої світової війни. **Яке** це мало значення для подальшої долі українців?*

Події 1914–1917 рр. особливо тяжко вразили село. Внаслідок воєнних мобілізацій у селянських господарствах України залишилося менш як 39 % працездатних чоловіків. У 1916 р. посівні площі в країні скоротилися на 1,9 млн десятин порівняно з 1913 р., а валовий збір сільськогосподарської продукції – на 200 млн пудів (на 27 %). Трагічні наслідки мала хлібна криза 1916 р. У великих промислових центрах різко скоротилося постачання продуктів харчування, що породило спекуляції, крадіжки та корупцію. У листопаді 1916 р. в Російській імперії було запроваджено продрозкладку, тобто примусове вилучення продовольства в селян за фіксованими цінами. Але ці заходи не були ефективними – продуктів у містах не більшало. Товарообмін між містом і селом практично припинився.

Документи і матеріали

Руйнація економіки призвела до швидкого зростання цін на продукти харчування та предмети повсякденного вжитку. На початок 1917 р. середній рівень цін на продукти у промислових районах України порівняно з 1913 р. зріс на 113–130 %, а на окремі продукти, такі як олія, – навіть на 170 %. Зростання індексу цін на одяг та взуття за той же час було ще стрімкішим – на 230 %. Спроби владних структур взяти ситуацію із цінами під контроль завершилися провалом. Не дали, зокрема, очікуваного ефекту спроби врегулювати продовольче питання надзвичайними заходами: урядові заготівлі, реквізиції, примусова хлібна розкладка (введена восени 1916 р.). Небачено активізувалися чорний ринок і спекуляція.

Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. – С. 90.

Складною і суперечливою була ситуація в промисловості. З одного боку, на початку війни промислове виробництво в Україні зростало, оскільки підприємства виконували вигідні державні замовлення для армії. Це дозволило їм наростити обсяги продукції. Але водночас відбулося порушення внутрішніх і зовнішніх торгових зв'язків, зростання військового і скорочення цивільного виробництва (легкої, харчової, будівельної і лісової галузей), загострення хронічних транспортних і фінансових проблем.

Великі маси біженців і вигнанців з прифронтових регіонів посилили й без того значний розлад на залізницях, викликаний відступом царських військ улітку 1915 р. і евакуацією промислового устаткування,

адміністративних установ, навчальних і культурних закладів. Окрім того, з Правобережної України вивозили хлібні й цукрові запаси, велику рогату худобу й інші цінні вантажі.

Транспортна криза загрожувала повною зупинкою металургійних підприємств. З кінця 1916 р. через брак вугілля дедалі частіше припиняли роботу окремі заводські підрозділи, а то й цілі підприємства.

Документи і матеріали

Протягом 1914–1916 рр. в Україні закрито понад 1400 підприємств. Було задуто 26 доменних печей. Це в той час, коли для задоволення мінімальних потреб населення щомісяця не вистачало 6 млн пудів металу. ...Навіть стратегічно важлива вугільна галузь отримувала лише п'яту–десяту частку своїх потреб металу. Що вже казати про сільськогосподарське машинобудування, реманент, металеві предмети першої необхідності, виробництво яких майже повністю припинилося.

Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. – С. 88–89.

Економічне становище України в роки Першої світової війни

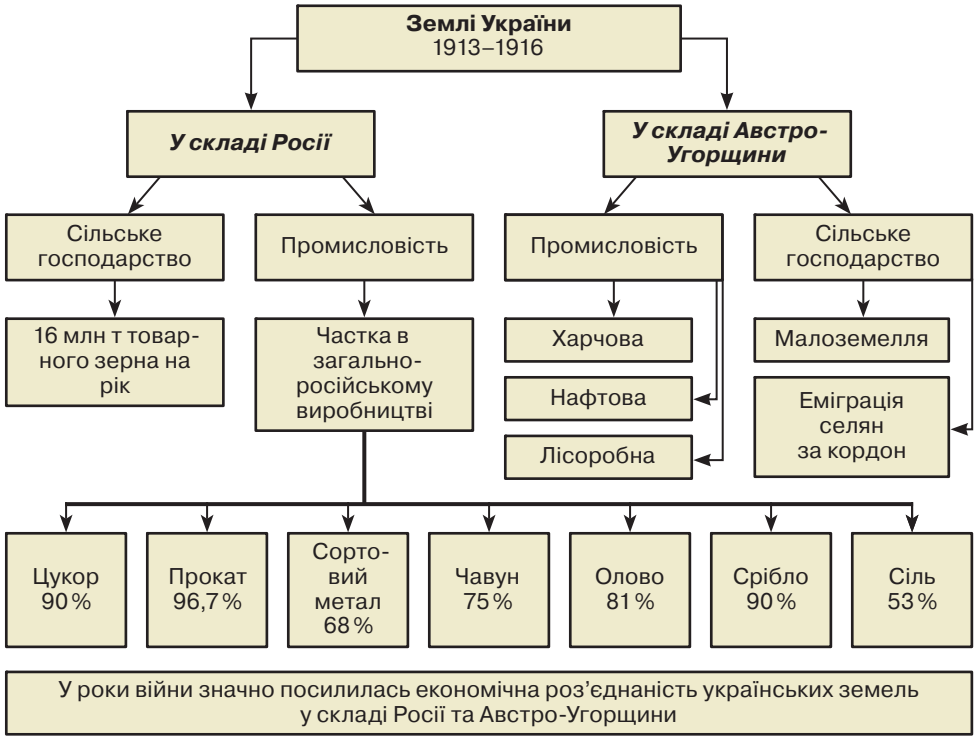

***Проаналізуйте** наведені статистичні дані. **Зробіть** висновок.*

Перипетії Першої світової війни позначилися й на соціальній сфері. Тривало розшарування села. Малоземелля та безземелля стали причиною інтенсивної міграції селян до міст, їхньої пролетаризації та люмпенізації. Селянство потерпало під тягарем державних податків, що збільшилися вдвоє, земських і мирських поборів, шляхової, гужової та інших повинностей.

Руїни однієї з вулиць Тернополя часів Першої світової війни

Воєнні умови ускладнили становище найбідніших верств українських міст. У найбільшій скруті опинилися працівники освіти, медицини, рядові службовці, тобто ті, чиїм єдиним джерелом існування була заробітна плата.

Мілітаризація промисловості супро-воджувалась обмеженням дії робітничого законодавства, введенням обов'язкових понаднормових робіт. Дефіцит робочої сили в містах частково покривався за рахунок прийому на роботу жінок, підлітків, військовополонених і селян.

Значного удару економіці західноукраїнських земель завдала війна. Особливої шкоди було завдано промисловості, яка майже повністю була зруйнована внаслідок фактично безперервних бойових дій – адже по цих теренах кілька разів проходила лінія фронту.

Так на 1 січня 1914 р. у Галичині, на Буковині та в Закарпатті проживало 4157 тис. українців, з яких 3731 тис. – у сільській місцевості. Тобто в селах мешкало 90 % усього українського населення, більшість якого була зайнята в аграрному секторі. Через мобілізацію значної частини чоловіків до австро-угорської армії та добровільного вступу молоді до легі-

Російські війська в зруйнованому Бучачі. 1916 р.

ону Українських січових стрільців суттєво зменшилися трудові ресурси на селі. Нестача робочої, а також тяглової сили та техніки призвела до скорочення посівних площ, низьких врожаїв, падіння обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та зростання цін. Великих втрат зазнавало селянство й від реквізицій, здійснюваних австрійськими й російськими властями.

Тяжкі моральні та матеріальні випробування випали на долю цивільного населення краю. Активні бойові дії на західноукраїнських землях призвели до значних руйнувань населених пунктів. На Буковині, наприклад, за роки війни було зруйновано майже 40 тис. житлових і господарських будівель. Окрім того, ці території переходили, подекуди неодноразово, від однієї воюючої сторони до іншої. І хоча кожна з них встановлювала свої порядки, основні методи поводження з місцевими жителями були фактично однаковими. Процвітали мародерство, пограбування, підпали майна, спекуляція, знущання з людей. Австрійська та російська адміністрації намагалися врегулювати економічне і соціальне становище, проте їхні зусилля не приносили відчутних результатів. Населення дедалі більше виснажувалося, поширювався голод. Унаслідок скупчення великої кількості війська, втрати житла, відсутності одягу, палива, проживання в антисанітарних умовах постійними стали епідемії. Люди гинули тисячами. Загрозливих обсягів досягла дитяча смертність.

Війна призвела до знищення сільського господарства, виснаження краю та подальшого погіршення становища населення.

2 До 1917 р. сили воюючих сторін були вичерпані. Тотальні мобілізації, жорстка податкова система, військові реквізиції, смерть і масове каліцтво працездатних громадян виснажували економічний потенціал населення й сприяли поширенню активного протесту проти війни як у Наддніпрянській, так і в Західній Україні. Популярними стали вислів «кому війна, а кому рідна мати» та гасло «Геть з війною!».

Значних масштабів набула страйкова боротьба. За період з жовтня 1915 р. по вересень 1916 р. в Україні відбулося 225 страйків, що охопили 210 тис. робітників. Серед робітників набули поширення соціально-економічні та політичні гасла, які висували партії соціалістичного спрямування – УСДРП, РСДРП та інші.

Активізувався селянський рух. Траплялися випадки погромів і підпалів поміщицьких господарств. Усього протягом серпня 1914 – грудня 1916 р. відбулося більше як 160 виступів селян і батраків. Переповнювалася чаша терпіння й у населення Західної України, змученого безперервними кривавими боями. Дії воюючих сторін і тяжкі матеріальні умови викликали невдоволення селян і спонукали їх до різноманітних акцій протесту – захоплення продовольства, сутичок з поліцією, відмови працювати в панських господарствах, несплати оренди тощо. У Галичині та на Буковині розгорнулася активна боротьба проти примусових робіт. Щоб не йти на них, селяни тікали в гори та ліси. Окупаційні власті, як австро-угорські, так і російські, нещадно розправлялися з утікачами – штрафували їх, притягали до суду, кидали до в'язниць.

Народні рухи в Україні (липень 1914 – лютий 1917)

Рух народних мас у роки війни був прямим наслідком різкого погіршення економічного та соціального становища українців

Виступи

Робітників		Селян		
Усього виступів *375*	Взяло участь (тис. чол.) *286,3*	Усього виступів *349*	Охоплено сіл *612*	У них населення (тис. чол.) *180*

Розруха, голод, активізація народних рухів в Україні, яка опинилась в епіцентрі Південно-Західного фронту між Росією та Австро-Угорщиною, прискорили падіння російської монархії та початок національної української революції

***Вкажіть** головну причину зростання народних рухів у роки Першої світової війни.*

Затяжний характер бойових дій, значні людські втрати, а також активна пропагандистська робота обумовлювали посилення антивоєнних настроїв і в солдатському середовищі, особливо Південно-Західного і Румунського фронтів, дислокованих в Україні. Мобілізованих на фронт солдатів військове керівництво використовувало як «гарматне м'ясо».

Братання на російсько-німецькому фронті, 1917 р.

Сестра милосердя. Фото невідомої

Вони поневірялися в окопах, масово гинули в боях, від ран та епідемій. Для більшості з них залишалася незрозумілою мета цієї війни. Тому на останньому її етапі звичними явищами в російських військах стали відмова продовжувати війну, братання на фронті, невиконання наказів командування.

Активну антивоєнну позицію зайняло українське студентство. Акції громадянської непокори, в яких брали участь представники інтелігенції та студенти, відбувалися в найбільших містах України.

3 Війна загострила соціальні проблеми, головною з яких стала проблема *виживання як такого*. Люди масово втрачали свій довоєнний соціальний статус.

Істотно змінилося становище *жінок* у суспільстві. На їхні плечі ліг увесь тягар виробництва та турботи про сім'ю. Чисельність жінок у промисловості зросла з 15 тис. у 1914 р. до 133 тис. у 1917 р. Вони ж були основною робочою силою й у сільському господарстві. Багато жінок, насамперед городянок, закінчували курси сестер милосердя («сестер-жалібниць»), після чого працювали в шпиталях і лазаретах, надавали медичну допомогу пораненим на фронті. Деякі українські жінки вступали до війська й воювали як на боці Росії, так і Австро-Угорщини. Одна з таких жінок – *О. Степанів*, вояк легіону Українських січових стрільців.

Олена Степанів. Листівка «Українського видавництва» у Відні

Воєнні дії, голод та інфекційні хвороби спричинили зростання чисельності *дітей-сиріт* і *безпритульних*. Незважаючи на свій юний вік, деякі діти, поряд з дорослими, працювали в медичних закладах і навіть брали участь у бойових діях. Вони підносили патрони, передавали команди і повідомлення по окопах, ходили в штикові атаки, виносили поранених, гинули й потрапляли у полон. Війна принесла цим дітям не лише поранення й нагороди: вона завдала їм тяжких психологічних травм.

Поширеним явищем в українських землях у 1914–1917 рр. стало *біженство*. Уперше примусові переселенські заходи були застосовані австрійською владою в Галичині і Буковині. Серед українців переважали не добровільні, а примусово евакуйовані біженці. Для виселенців були організовані спеціальні табори. Австрійський уряд приділяв увагу

біженцям. У січні 1915 р. офіційне визнання влади і фінансову підтримку отримав створений восени 1914 р. «Український комітет допомоги». Навесні 1916 р., з ускладненням ситуації на фронті, в Австро-Угорщині виникло декілька організацій, які надавали допомогу біженцям, у тому числі й з українських земель. На відміну від виселенців, у жахливих умовах опинилися «політично неблагонадійні» українці, яких помістили до концентраційних таборів.

Учні Одеської гімназії Женя і Коля, які працювали разом із сестрами милосердя на приймальному пункті солдатів, що тимчасово вибули з фронту

У 1915 р. до евакуаційних заходів змушена була вдатися вже російська влада. Проте масштаби евакуацій були значно більшими за австрійські. Лише з Галичини виїхали чи були вивезені приблизно 100 тис. осіб. Однак під час переселення траплялися службові зловживання. У зв'язку з наступом австро-угорських і німецьких військ навесні–влітку 1915 р. відповідні заходи почали здійснювати у Волинській та Подільській губерніях. Вище російське командування віддало наказ, згідно з яким залишена територія «мала бути перетворена на пустелю», що означало масове виселення людей, а також вивезення або знищення продовольчих запасів. Це вкрай загострило проблему біженців, у розв'язанні якої зусиль царського уряду було недостатньо.

Ще однією категорією постраждалих за воєнних часів стали *військовополонені*. Вони утримувалися в жахливих умовах таборів і використовувалися на примусових роботах у промисловості й сільському господарстві. Звичними стали щоденні смерті полонених з різних причин, зокрема через погане харчування та інфекційні захворювання.

Австрійські військовополонені

Поїзд з російськими військовополоненими в Карпатських горах. 1915 р.

Російські полонені в Ковелі. Поштівка, 1916 р.

На допомогу владі, як австрійській, так і російській, у розв'язанні соціальних проблем, породжених війною, приходили різноманітні *благодійницькі організації*.

4 Численні страждання, які принесла в українські землі війна, дали поштовх до сплеску громадської доброчинності й виникнення розгалуженої мережі товариств для допомоги як воїнам, так і цивільному населенню. У кожному українському губернському й повітовому центрі були створені комітети зі збору пожертвувань, попечительства з опіки постраждалих на фронті воїнів та їхніх родин, дітей-сиріт, скалічених тощо. Провідною громадською військово-медичною організацією в роки Першої світової війни було *Товариство Червоного Хреста*. Воно надавало допомогу біженцям і військовополоненим, боролося з голодом та епідеміями. Одним з найважливіших його завдань тоді була *реевакуація* (повернення на колишнє місце проживання) військовополонених усіх армій, що воювали на території України.

Різдвяна ялинка у шпиталі. Київ, 1916–1917 рр.

На громадські кошти засновували шпиталі, притулки, облаштовували санітарні поїзди, виготовляли ліки. Люди жертвували гроші, одяг, продукти харчування. Багато громадян, насамперед молодь, безплатно працювали в різних лікувальних та благодійних закладах.

В університетах, гімназіях і училищах великих міст влаштовувалися лазарети для поранених солдатів.

Істотною була й участь церкви в допомозі жертвам війни. У парафіях створювалися ради з питань допомоги сім'ям тих, хто знаходився на фронті, при монастирях і релігійних братствах відкривалися лазарети і т. п.

Займаючись доброчинністю, представники української інтелігенції, студентства, буржуазії прилучалися до громадської діяльності, набували навичок безкорисливої спільної роботи задля громадського добра. У підсумку це призводило до зростання українського впливу в громадському житті. У керівних органах найбільших благодійних громадських організацій, які діяли на території України в цей період, працювало багато майбутніх діячів Української революції.

Запитання і завдання

1. ***Схарактеризуйте*** стан сільського господарства в роки війни.
2. Використовуючи схему на с. 88, статистичні дані (документи на с. 87–88), ***проаналізуйте*** причини скорочення промислового виробництва в українських землях.
3. ***Розкажіть*** про розвиток доброчинності в роки Першої світової війни. ***Висловіть*** своє бачення цієї проблеми.
4. ***Поясніть***, чому в роки війни зростали робітничий і селянській рухи? Під ***якими*** гаслами виступали робітники?
5. Війна та прорахунки уряду призвели до ще більшої кризи в усьому суспільстві. ***Спрогнозуйте*** перспективи розвитку історичної ситуації, що склалася в українському суспільстві за роки війни.

§12 Зміни в «українському питанні»

1. *Радикалізація національного руху в Наддніпрянській Україні.*
2. *Діяльність Союзу визволення України.*
3. *Загострення українського питання в Австро-Угорщині. Проголошення автономії Галичини.*

***Який** вплив мали події Першої світової війни на розвиток визвольного руху в українських землях?*

1 Прагнучи в умовах війни заручитися підтримкою народів багатонаціональної Російської імперії, уряд дещо пом'якшив політику в національному питанні. Це стосувалося й українців. Якщо на початку війни уряд заборонив діяльність національних громадських та політичних об'єднань, то з кінця 1915 р. відновили діяльність українські наукові товариства, книгарні, кооперативи, почали виходити газети. ТУП перетворилося на координаційний політичний центр українських сил, пропагуючи ідею конституційного правління в Російській імперії й автономію для України. Свідченням пом'якшення позиції царизму став також дозвіл на діяльність у регіоні розгалужених громадських організацій – «Воєнно-промислового комітету», «Союзу міст», «Земського союзу»,

«Комітету допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від воєнних дій». Отримуючи фінансове забезпечення з державної скарбниці, товариства організовували виробництво військового спорядження, облаштовували санітарні поїзди, шпиталі, надавали допомогу біженцям.

Українські діячі ще до того, як російські війська відступили з Галичини, спорядили спеціальну місію, котра доповіла депутатам Державної думи в Петрограді про події в краї. П. Мілюков назвав безчинства росіян у Галичині «європейським скандалом». Делегації було обіцяно внести петицію українців на розгляд Думи, щойно вона відновить засідання. Однак член делегації Д. Дорошенко писав: «Особливого співчуття й зрозуміння нашого горя ми, розуміється, не найшли. Занадто вже велика різниця була між психологією російського поступовця, трудовика чи кадета чи соціал-демократа, для котрих розгром українського життя в Галичині був лише дрібним епізодом або просто зручною нагодою, щоб ущипнути уряд, і нас, українців, для котрих зруйнування кожної сільської читальні в Галичині або обернення української гімназії в стайню для коней були ударами по живому тілу».

І все-таки «крига скресла». На конференції партії кадетів (червень 1915 р.) було визнано право українців на широке культурне самовизначення. 27 серпня 1915 р. українська делегація у складі депутата Думи професора Є. Іванова, письменниці С. Русової та журналіста Ф. Матушевського вручила міністру освіти Росії графу П. Ігнатьєву меморандум про потреби освіти в Україні й поставила вимогу запровадження національної мови в народних школах. На початку лютого 1916 р. думські депутати М. Чхеїдзе та П. Мілюков отримали петицію від громадських діячів Полтавщини, в якій ставилося кілька вимог.

Документи і матеріали

– Український народ у Росії має бути рівний у правах з російським;
– дозвіл викладання українською мовою в народних школах;
– свобода української преси і видавничої справи;
– вільна діяльність українських культурно-просвітніх товариств;
– законодавче закріплення гарантій держави для національно-культурного розвитку українського народу.

Вимоги, викладені у петиції від громадських діячів Полтавщини // Реєнт О. У робітнях історичної науки. – К., 1999. – С. 19.

Вимоги автономії України, надання всіх демократичних свобод, повернення в край політичних в'язнів містили петиції, надіслані робітниками Києва, Катеринослава, Харкова, Одеси, Полтави, Чернігова на адресу депутатів О. Керенського та М. Чхеїдзе.

Документи і матеріали

Відтак із продовженням війни не викликало сумніву, що українці, як і інші народи, неухильно стають дедалі заповзятливішими у здійсненні власних цілей і щораз менше проймаються долею імперій, які протягом століть панували над ними.

Субтельний О. Україна: історія. – К., 1993. – С. 423.

***Які** фактори сприяли розвитку національної самосвідомості?*

Таку активність важко було залишити поза увагою. Усе це свідчило, що громадськості України вдалося привернути увагу Думи, царського уряду та російського суспільства до «українського питання».

Навесні 1916 р. російські війська розпочали наступальну операцію, яка дістала назву ***Брусиловський прорив*** (за прізвищем командувача Південно-Західного фронту генерала О. Брусилова). У ході цього наступу вони потіснили австро-угорську армію і знову зайняли Буковину та Південну Галичину. На цьому значні наступальні операції на теренах України припинилися. Режим «другої окупації» був значно м'якший, ніж за півтора року до того. Призначений генерал-губернатором краю Ф. Трепов на перше місце ставив не політичні міркування, а інтереси армії. Репресивні акції, що були не такими масовими, як раніше, здійснювала в основному армійська контррозвідка. У школах і гімназіях не заборонялося навчання українською мовою.

Олексій Брусилов, генерал, з березня 1916 р. головнокомандувач Південно-Західного фронту

Брусиловський прорив істотно вплинув на перебіг та підсумки Першої світової війни.

2 Серед українських політичних організацій в Австро-Угорщині активною діяльністю відзначався СВУ. Після напружених переговорів з австрійськими цивільними та воєнними чиновниками вдалося досягти домовленості про те, що Союз дістане право доступу до таборів військовополонених, де зможе проводити роботу з українцями. Одним із напрямів роботи СВУ стало розміщення полонених російської армії, що

Вступ російської армії до Чернівців. Листопад 1916 р.

були родом з України, в окремих таборах: у Фрайштадті (Австрія), Раштаті, Зальцведелі й Вецлярі (Німеччина). У кожному з тих таборів було організовано випуск часописів «Розвага», «Просвітній листок», «Розевіт» та ін. У Вецлярі з'явилася брошура М. Міхновського «Самостійна Україна». Інтенсивна ідейно-виховна робота Союзу в таборах сприяла піднесенню національної свідомості полонених, багато з яких згодом стали активними учасниками визвольної боротьби.

СВУ взяв на себе також репрезентацію українських інтересів у Центральних державах та вів з ними переговори. У Берліні інтереси українців захищав О. Скоропис-Йолтуховський, в Італії – О. Семенов, у Швейцарії – П. Чикаленко, у Швеції й Норвегії – О. Назарук, у Болгарії – Л. Ганкевич, у Туреччині – М. Меленевський. Союз визволення України видав 25 брошур про Україну десятьма мовами, а також організував вихід двох часописів: «Українські новини» німецькою мовою у Відні та «Український огляд» французькою в Лозанні. СВУ діяв протягом усієї війни й передав свої повноваження Центральній Раді як легітимному державному органу народу України.

3 Перша світова війна стала каталізатором посилення боротьби на захист інтересів українства в Австро-Угорській імперії. Були здійснені спроби створення національних представницьких інституцій. У травні 1915 р. у Відні виникла ***Загальна українська рада (ЗУР)***, до якої ввійшли члени галицької Головної української ради, а також представники Буковини й СВУ. У програмі очолюваної К. Левицьким, ЗУР вказувалося, що вона «прагне до розбудови самостійної держави на українських землях під російською займанщиною і створення краю з територіально-національною автономією у підавстрійських Буковині, Галичині та Закарпатті».

4 листопада 1916 р. Франц-Йосиф I і Вільгельм II проголосили відновлення Польщі як держави під німецьким протекторатом у межах колишнього Царства Польського, створеного відповідно до рішення Віденського конгресу й ліквідованого внаслідок повстань 1830 та 1863 рр. Австрійський цісар також проголосив, що надає Галичині «право самостійного уладжування своїх крайових справ», а місцевому населенню – «запоруку національного й економічного розвитку». Це рішення суперечило вимозі поділити Галичину на західну і східну частини, що могло б гарантувати українцям вільний національний розвиток.

Політична криза спричинила саморозпуск ЗУР. Після цього керівництво українськими силами перебрала на себе група національно-демократичних депутатів австрійського парламенту на чолі з Є. Петрушевичем. Після відставки К. Левицького він став головою Української парламентарської репрезентації (УПР), яка перебрала на себе функції захисту інтересів України. УПР заявила Відню протест, у якому ставилася вимога «реституувати[1] староукраїнське королівство Галицько-Володимирське і разом з українською Північною Буковиною, а евентуально[2] також іншими українськими областями монархії влучити, як

[1] Реституувати (від *restitutio* – відновлення) – відновити, повернути до початкового стану.

[2] Евентуальний – можливий за певних умов, за відповідних обставин.

окремий державний організм, в загальнодержавний зв'язок...» Австро-Угорщини. Якщо віденський уряд передасть Польщі хоча б якусь частку цих земель, то «український нарід Галичини» домагатиметься, «щоби Східну Галичину вважати з міжнародного погляду спірною областю й українському народові шляхом запорученого свобідного голосування населення Східної Галичини в дусі права самовизначення дати змогу самому рішити, до якої з держав край має належати».

Ці вимоги отримали додаткове підкріплення завдяки новим принципам міжнародних відносин, проголошеним американським президентом В. Вільсоном 18 грудня 1916 р. Відомі під назвою «Чотирнадцять пунктів», вони визнавали як один з наріжних каменів повоєнного устрою право народів на самовизначення.

СВУ надіслав на ім'я В. Вільсона листа, в якому висловив сподівання на підтримку вимог українців Сполученими Штатами Америки.

Перша світова війна, звичайно, вплинула на перебіг модернізаційних процесів в Україні. Вона підірвала існуючий європейський устрій, кардинально змінила геополітичну ситуацію. Падіння імперій, зміна балансу сил давали шанс поневоленим народам реалізувати право на власну державність, національне самовизначення. Війна стала каталізатором націотворчих процесів, зростання масової національної свідомості. Вона створила передумови для Української національної революції, результатом якої стала поява першої за кілька століть незалежної держави.

Запитання і завдання

1. ***Яка*** подія дістала назву «європейського скандалу»? ***Поясніть,*** чому?
2. ***Розкажіть*** про режим «другої окупації».
3. ***Хто*** ці історичні постаті: К. Левицький, Є. Петрушевич? ***Проаналізуйте*** їхню діяльність за часів Першої світової війни.
4. ***Доберіть*** факти, що свідчать про радикалізацію українського національного руху в роки Першої світової війни.
5. ***Поясніть***, використовуючи мапу на с. 73, чи існує зв'язок між проголошенням відновлення Польської держави і політикою провідних європейських держав щодо створення буферних країн (територій). Відповідь ***аргументуйте***. ***Дайте*** власну оцінку цій події.

Підсумково-узагальнюючий урок до теми «Україна в роки Першої світової війни»

1. ***Завершіть*** речення (необхідне позначте).

   У 1914–1917 рр. бойові дії на території українських земель відбувалися в районі:
   1) Східної Галичини;
   2) Східної Галичини, Волині, Північної Буковини;
   3) Східної Галичини, Волині, Київщини.

2. ***Виберіть*** правильне твердження.

   Союз визволення України – це політична організація, створена
   1) у західноукраїнських землях українцями за допомогою Росії з метою антиавстрійської пропаганди;
   2) емігрантами з Наддніпрянщини в серпні 1914 р.; ставила за мету пропаганду ідеї самостійної України;
   3) у Західній Україні австро-угорською владою з метою антиросійської пропаганди.

3. ***Вкажіть*** територію, на якій почалося формування легіону Українських січових стрільців.

   1) в Росії з військовополонених галичан;
   2) в Австро-Угорщині з місцевих українців на добровільних засадах;
   3) в Австро-Угорщині з полонених українців Російської імперії.

4. ***Позначте*** назви держав, найбільше зацікавлених у розв'язані «українського питання».

   1) Німеччина; 2) Великобританія; 3) Росія; 4) Австро-Угорщина; 5) Франція.

5. ***Дайте*** відповідь (необхідне позначте).

   Українські землі напередодні Першої світової війни входили до складу
   1) Російської імперії;
   2) Австро-Угорської імперії;
   3) Російської і Австро-Угорської імперій.

6. ***Назвіть*** у переліку імен діячів українського національного руху.

   1) В. Дорошенко; 2) Д. Донцов; 3) О. Бобринський; 4) С. Петлюра; 5) В. Винниченко; 6) К. Левицький; 7) П. Струве; 8) П. Мілюков.

7. ***Встановіть*** хронологічну послідовність.

   1) битва біля г. Маківка;
   2) Брусиловський прорив;
   3) Галицька битва.

8. ***Поясніть*** значення понять «українська ідея», «українське питання». ***Якого*** змісту набуло поняття «українське питання» в роки Першої світової війни?

9. 10-ті роки XX століття. Людство напередодні Першої світової війни. Уявіть, що ви – журналіст. Вам треба написати матеріал з «українського питання». Ви маєте змогу поспілкуватися із зацікавленими сторонами.

*До представників **яких** країн насамперед ви б звернулися, з **якими** запитаннями, **яку** інформацію могли б почути та занотувати?*

10. «Для всіх українців повинна бути цілковита державна самостійність України одинокою наконечною ціллю, хоч розвиток може вимагати переходу через саме подані низші ступені самостійності. Бо самостійність і тільки самостійність зробить українців правдивими господарями на Україні», – ішлося у книжці вченого-українознавця С. Рудницького «Чому ми хочемо самостійної України» (1916).

***Проаналізуйте** уривок та **висловіть** власну точку зору. **Які** зміни в ідеології українських організацій відбулися у роки Першої світової війни?*

11. «Українському політичному табору у перші місяці війни бракувало позитивної програми. Він перебував у повній політичній розгубленості, викликаній антиукраїнськими репресіями та завоюванням російською армією Галичини, Буковини й Закарпаття», – пише український історик Я. Грицак.

***Розкрийте** на прикладах відомих вам фактів зміст цієї цитати. **Як** ви вважаєте, **які** уроки з подій Першої світової війни зміг здобути український національно-визвольний рух?*

12. «Ми українські поступовці, стоїмо на основі автономного устрою тих держав, з якими нас поєднала була історична доля; державу ми розуміємо як вільну спілку рівноправних та рівноцінних націй, серед яких не повинно бути ні гнобителів, ні гноблених. Отже, боролись ми і боротимемось за демократичну автономію України, гарантовану такою ж федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу, за добрі способи йому самостійно розвиватися і поступоватись економічно, а єдиним простим шляхом до цього вважаємо націоналізування всіх форм приватного і громадського життя: школи, суди, церкви, адміністративних і громадських установ, органів самоврядування і таке інше».

З декларації «Наша позиція» Ради ТУП, грудень 1916 р.

*1) **Що** ви можете розповісти про час написання документа?*
*2) **Як** ви вважаєте, чому саме поступовці стали авторами документа такого змісту?*
*3) **Що** мали на меті поступовці, розробляючи цей документ?*
*4) **Спробуйте** сформулювати головне положення Декларації.*
*5) **Які** аргументи ви можете навести на спростування або підтвердження наведеної нижче характеристики?*
Поступовці були прибічниками:
– національно-територіальної автономії;
– культурно-національної автономії;

– незалежності України.

*6) **Висловіть** власну оцінку цього історичного документа.*

13. Українські партії Галичини в роки Першої світової війни висунули гасло незалежності для Наддніпрянської України, тим часом щодо західноукраїнських земель вони задовольнилися лише вимогою автономії в складі Австро-Угорщини.

***Як** ви можете пояснити цей факт? **Хто** з діячів українського національного руху підтримував це гасло?*

14. Аналізуючи політичну ситуацію, що склалася наприкінці 1916 р., М. Грушевський у такий спосіб сформулював своє бачення передумов Української революції:

«1. Період між двома революціями і Перша світова війна знаменувалися не згасанням українського руху, а його піднесенням;
2. Посилення антиукраїнських заходів царизму в роки війни спричинило до поширення, зокрема в західноукраїнських землях, стійких антиросійських настроїв;
3. Занепокоєння української громадськості з приводу підтримки Австро-Угорщиною польських змагань до відновлення їх власної держави, яка восени 1916 р. стала реальністю, сприяло активізації українських політичних сил у боротьбі за національну незалежність».

***Прокоментуйте** твердження М. Грушевського щодо передумов Української революції. **Визначте** особливості розвитку українського національного руху в Російській та Австро-Угорській імперіях у роки Першої світової війни.*

Тема 3

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (березень 1917 – початок 1918 р.)

Українці прагнули в процесі революції віднайти самих себе, ... тобто стати повноцінною політичною нацією. Зробити цього без наявності власної державності (доба революції принесла тому нові вагомі докази) було неможливо.

Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – К., 1992.

§13 Лютнева демократична революція і Україна

1. *Ліквідація царського режиму і початок Української революції.*
2. *Утворення Центральної Ради. М. Грушевський.*
3. *Початок українізації армії.*

***Які** події обумовили створення Центральної Ради?*

1 На початку 1917 р. Петроград нагадував розворушений вулик. У мітингах і демонстраціях брали участь дедалі більше трудящих. Доведених до відчаю робітників підтримали солдати з 200-тисячного запасного контингенту, який чекав відправлення на фронт. Перебої з постачанням продуктів харчування стали тією іскрою, від якої спалахнула революційна пожежа. Сутички на вулицях північної столиці супроводжувалися жертвами як серед поліції, так і серед робітників. У зв'язку з тимчасовим припиненням діяльності Державної думи 27 лютого було створено її Тимчасовий комітет на чолі з М. Родзянком. Одночасно виникла Рада робітничих та солдатських депутатів. Так склалося *двовладдя*. 2 березня 1917 р. цар Микола II зрікся престолу. Влада перейшла до ***Тимчасового уряду*** на чолі з князем Г. Львовим, який мав діяти до скликання Установчих зборів.

Тимчасовий уряд проголосив політичні свободи слова: друку, право на зібрання та об'єднання, діяльність політичних партій. Влада на місцях перейшла до громадянських комітетів та губернських і повітових комісарів Тимчасового уряду. Перемога революції відкрила широкі можливості для легалізації діяльності різних політичних партій, створення

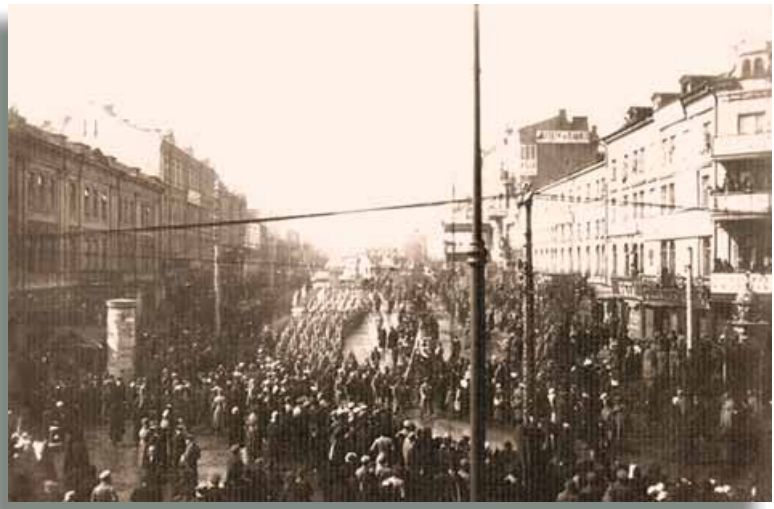

Одна з перших демонстрацій у Києві. Березень, 1917 р.

різноманітних громадських організацій, для активізації національно-визвольних процесів.

В Україні революція з початку березня набрала ознак національно-визвольного руху. Українські організації й ініціативні групи розгорнули масову діяльність у найбільших промислових центрах і навіть у столиці Російської імперії. Так, 15 березня відозвою «До українського громадянства, студентства, робітництва й українських офіцерів» заявив про себе Тимчасовий Український революційний комітет м. Петрограда. Через десять днів він підготував масову 20-тисячну маніфестацію в центрі Петрограда. Петроградські українські організації об'єдналися навколо створеної ними Української національної ради, яка згодом тісно співпрацювала з Українською Центральною Радою.

Хвиля національних зібрань (сходок, мітингів, маніфестацій) невдовзі прокотилася по Києву, Полтаві, Одесі, Катеринославі та інших містах, містечках і деяких селах. Учасники цих акцій поряд із загальнодемократичними висували й вимоги ліквідації національного гніту, рівноправності націй, вільного розвитку української мови та культури. Відновився вихід друком українських газет і журналів, творів художньої літератури, засновувалися та відновлювали діяльність культурно-освітні організації («Просвіти», клуби, народні будинки, бібліотеки, читальні, хорові та драматичні гуртки), було розгорнуто роботу щодо створення української школи.

2

Документи і матеріали

Звістка про падіння царського режиму досягла Києва 13 березня 1917 р. За кілька днів представники найголовніших установ і організацій міста утворили Виконавчий комітет, що мав утримувати порядок і діяти від імені Тимчасового уряду. Водночас осередком радикальних лівих стала Київська рада робітничих і солдатських депутатів. Але, на відміну від подій у Петрограді, у Києві на арену вийшла й третя дійова особа: 17 березня українці заснували власну організацію – Центральну Раду.

Субтельний О. Україна: історія. – К., 1996. – С. 425.

У другій половині дня 17 березня 1917 р. в українському клубі «Родина» відбулися збори, на яких були присутні представники кількох організацій. Після повідомлення С. Єфремова про «події останніх днів» розгорнулася дискусія, під час якої виникла думка про створення Центральної Ради як всеукраїнського керівного органу. Тут же було обрано ініціативну групу з десяти осіб. Але відносно принципу формування нової структури спалахнула кількаденна гостра полеміка.

Досвідчені поступовці розуміли, що спосіб формування представницького органу в майбутньому визначатиме його характер і спрямування. Отже, мова йшла про політичний вибір, про ціннісні орієнтири Центральної Ради – ліберально-демократичні чи соціал-демократичні.

У заснуванні Центральної Ради взяли участь представники різних суспільних верств і організацій: інтелігенція, військові, студенти, робітники, православне духовенство, члени Українського наукового товариства, Педагогічного товариства.

Тупівці були представлені Д. Дорошенком та В. Науменком, які обіймали посади заступника голови Ради, С. Єфремовим, Д. Матушевським, О. Волошиним; соціал-демократів репрезентували заступник голови Ради Д. Антонович, С. Веселовський, М. Вороний, М. Єремієв, І. Стешенко, В. Садовський. На посаду голови Центральної Ради було обрано ***М. Грушевського***. Така комбінація забезпечила на деякий час компроміс між різними політичними силами.

Персоналії

Грушевський Михайло (1866–1934)

Український історик, громадський і державний діяч; голова Центральної Ради (1917–1918). Народився в м. Холмі, виріс на Кавказі. Навчався в Тифліській гімназії, Київському університеті (історико-філологічний факультет). Працював в університеті під керівництвом В. Антоновича. Активний член київської Громади, голова Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка у Львові. З березня 1917 по квітень 1918 р. – голова Української Центральної Ради. Перший Президент УНР. Очоливши Центральну Раду, був глибоко переконаний, що нова українська державність має базуватися на принципах демократії і закону. Після її падіння М. Грушевський деякий час перебував у Кам'янці-Подільському, пізніше – у Празі, Відні, Женеві. У березні 1924 р. повернувся до Києва і розгорнув велику науково-організаційну роботу. 1929 р. обраний дійсним членом АН СРСР. Автор близько 2 тис. праць, зокрема багатотомної «Історії України-Руси», «Нарису історії українського народу», «Історії української літератури» та ін. Помер у Кисловодську 25 листопада 1934 р. Тіло Грушевського перевезено до Києва. Похований на Байковому кладовищі. Він належить до тих політиків, які сповна пізнали велич і насолоду тріумфу і гіркоту поразки...

Висловіть *власне судження щодо значення діяльності М. Грушевського.*

Серед перших документів Центральної Ради – привітання на адресу голови Тимчасового уряду Г. Львова й міністра юстиції О. Керенського, а також відозва «До Українського народу». «Впали вікові пута, – писалося у відозві. – Прийшла воля всьому пригніченому людові, всім поневоленим націям Росії. ... Уперше, Український тридцятип'ятимільйонний народе, ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто ти і як хочеш жити, як окрема нація». До скликання Установчих зборів Центральна Рада закликала «спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав», які повинен мати український народ.

Документи і матеріали

А в найближчім часі право на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих, по судах і всіх урядових інстанціях. З таким же спокоєм, але

рішуче, домагайся, народе, того ж права для української мови від пасторів церкви, земств і всіх неурядових інстанцій на Україні.

Народе Український!

Селяни, робітники, солдати, городяни,

духовенство і вся українська інтелігенція!

Додержуйте спокій: не дозволяйте собі ніяких вчинків, що руйнують лад в житті, але разом щиро й уперто беріться до роботи: до гуртування в політичні товариства, культурні і економічні спілки, складайте гроші на Український національний фонд і вибирайте своїх українських людей на всі місця – організуйтесь!

З першої відозви Центральної Ради // Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – К., 1996. – Т. 1. – С. 38.

Саме організаційна робота стала найпримітнішою рисою початкового періоду Української революції. Після того як Тимчасовий уряд змінив царський адміністративний апарат (губернатори поступилися місцем губернським комісарам, а всі посади стали виборними), до місцевих органів влади прийшли представники революційних організацій. Київським губернським комісаром було призначено М. Суковкіна. Земські з'їзди обирали губернські виконавчі комітети. До Київського виконкому було обрано М. Грушевського, Д. Дорошенка, Х. Барановського, Д. Антоновича, В. Винниченка, А. Красовського, О. Степаненка.

Таким чином, навесні 1917 р. в Україні діяли три носії владних повноважень: представники Тимчасового уряду, Українська Центральна Рада й ради робітничих і солдатських депутатів. Подальше протистояння між ними визначило зміст та напрямок розвитку революційних подій в Україні.

3 У руслі демократичних перетворень найбільш революціонізованою частиною українського суспільства стало військо. Солдати, втомлені війною, були чутливі до агітації різних партій. Серед українських солдатів і офіцерів швидко поширювалися ідеї українізації військових частин і створення української армії. Провідна роль у цьому процесі належала не

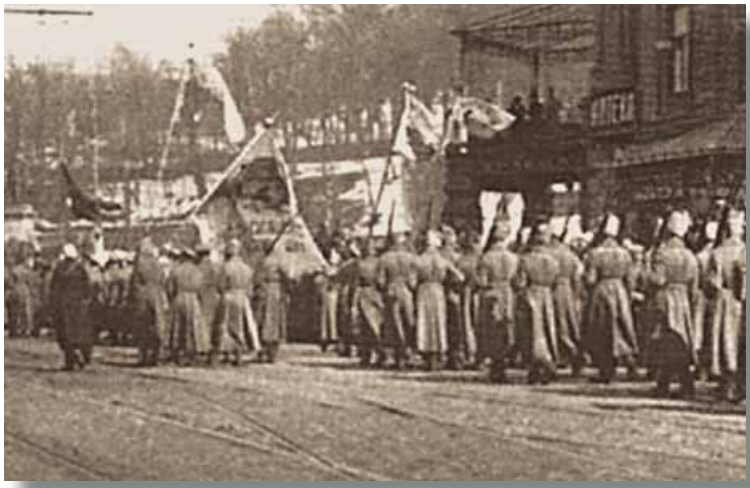

Полуботківці під час демонстрації, 16 березня 1917 р.

Центральній Раді, а самостійникам на чолі з М. Міхновським. Вони виступали за створення в Україні міцної регулярної армії. Лідери ж УЦР негативно ставилися до регулярних армій, вважаючи їх основою мілітаризму. За цих умов самостійники самочинно розпочали *українізацію війська*.

16 березня 1917 р. установчі збори Київського гарнізону постановили створити товариство «Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка». Було ухвалено рішення про негайну організацію власної національної армії, «без якої не можна й помислити про здобуття повної свободи України». Розпочалося формування українських добровільних полків. Перший назвали іменем Богдана Хмельницького. Полк складався з 16 сотень загальною чисельністю 3,5 тис. осіб. Для безпосереднього керування процесом організації військових частин було створено Український військовий організаційний комітет.

Волевиявлення солдатських мас продемонстрували всеукраїнські військові з'їзди. Перший з них відбувся 5–8 травня 1917 р. у Києві. Його делегати, одягнені в шинелі, рішуче виступили на підтримку Центральної Ради. У резолюції вони ухвалили: «вимагати від Тимчасового уряду й Ради солдатських та робітничих депутатів негайного проголошення особливим актом принципу національно-територіальної автономії України, якнайкращого забезпечення всіх національно-політичних прав українського народу і всього краю». При цьому з'їзд висловився за негайну реорганізацію армії за національно-територіальним принципом і потребу формування української національної армії. Для практичного втілення всіх рішень при Центральній Раді було утворено Український військовий генеральний комітет (УВГК) у складі 18 осіб. Головою комітету став *С. Петлюра*. За словами П. Христюка, з'їзд «зажадав, аби Центральна Рада негайно вжила рішучих заходів до здійснення даних їй Національним конгресом доручень, і обрав в допомогу майбутній делегації Центральної Ради до Петрограда свою спеціальну військову делегацію». Тверда позиція армії спонукала Центральну Раду до рішучіших кроків у відносинах з Тимчасовим урядом.

Прагнення до організації українських військових частин як запоруки успішного розвитку революції проявилося також у створенні місцевої оборони, що ґрунтувалася на козацьких традиціях і дістала назву *Вільного козацтва*.

Перші його підрозділи із селян старшого віку з'явилися в березні 1917 р. Поступово вільнокозацький рух поширився по всій Київщині, на Лівобережжі, Волині. У квітні відбувся з'їзд Вільного козацтва. У його ухвалах зазначалося, що Вільне козацтво зобов'язується «бути на варті волі та спокою в Україні».

Вільне козацтво визнавало лише владу Центральної Ради та її Генерального секретаріату.

Запитання і завдання

1. ***Позначте*** представників соціальних верств, які взяли участь у заснуванні Центральної Ради: а) селянство; б) робітники; в) інтелігенція; г) військові; д) православне духовенство; е) студенти.

2. «19 березня в Києві відбулася акція, що засвідчила піднесення українського руху». ***Доберіть*** факти на підтвердження або спростування цього висновку.
3. «... весною 1917 р. в Україні діяли три носії владних повноважень...». ***Назвіть*** їх. ***Як*** ви вважаєте, яке це мало значення для подальшого розвитку революційних подій в Україні?
4. Спираючись на документ, ***проаналізуйте*** зміст відозви «До Українського народу». ***Назвіть*** головні ідеї цього документа. ***Які*** ціннісні орієнтири – ліберально-демократичні чи соціал-демократичні – мала Центральна Рада?
5. «Найбільш революціонізованою частиною українського суспільства стало військо». ***Поясніть*** чому? У резолюції Всеукраїнського військового з'їзду проголошувалася вимога національно-територіальної автономії України. ***Прокоментуйте*** наведений факт. ***Висловіть*** своє бачення цієї проблеми.
6. ***Співвіднесіть*** назви політичних таборів і політичних партій. ***Визначте***, до якого табору входили наведені нижче політичні партії. Відповідь ***аргументуйте***.

Табори	*Партії*
а) національно-демократичний	Українська соціал-демократична робітнича партія
б) прибічників Тимчасового уряду	Українська партія соціалістів-революціонерів
в) монархічний	Українська партія соціалістів-федералістів
г) соціалістичний	Українська народна партія
	Українська демократично-хліборобська партія
	Конституційно-демократична партія
	Українська партія самостійників-соціалістів

§14 Проголошення автономії України

1. *Український рух у підросійській Україні навесні – на початку літа 1917 р.*
2. *Український національний конгрес.*
3. *І Універсал Центральної Ради.*
4. *Утворення Генерального секретаріату. В. Винниченко.*

Назвіть *головні події Української революції квітня–липня 1917 р.*

1 Революційні події сколихнули всі верстви суспільства в Україні. Кожна соціальна група дістала можливість заявити про свої вимоги та наміри в ході будівництва нової української держави.

Лідером українського руху традиційно залишалась інтелігенція. За етнічним складом найчисленнішою групою були українці, потім – росіяни, меншою мірою представлені євреї, поляки, німці, болгари та інші національності. За професійним складом переважали вчителі, далі йшли агрономи, лікарі, юристи, творча і науково-технічна інтелігенція.

У дореволюційний період провідну роль відігравало ліберально-демократичне крило інтелігенції, що домагалося національно-культурної автономії для України. Унаслідок революційних подій провідну роль у визвольному русі стали відігравати політичні сили соціал-демократичної орієнта-

ції. Це було об'єктивним процесом, оскільки платформи лівих партій відбивали настрої широких мас, розбуджених подихом великих перетворень. Із цього приводу М. Скрипник писав: «Взагалі інтелігенція – особливо сільська, дрібна інтелігенція, а також селянство і міщанство, досить широкі верстви навіть робочих – вся ця більшість місцевого населення України з перших же кроків революції була під все більш зростаючим впливом різних партій соціал-патріотизму української фарби. Національне пригнічення, проведене жорстокою рукою царату... ставило до порядку денного питання національне».

На політичній арені активно діяли нові політичні партії: *Українська соціал-демократична робітнича партія* (УСДРП) під проводом В. Винниченка, Д. Антоновича, М. Порша, С. Петлюри; *Українська партія соціалістів-революціонерів* (УПСР), керівниками якої були переважно студенти: М. Ковалевський, Л. Ковалів, П. Христюк, В. Залізняк, М. Шраг, О. Севрюк. Повністю залежала від проводу УПСР *Українська селянська спілка*. Ці політичні організації обстоювали національні питання й виступали за автономію України. *Українська партія соціалістів-федералістів* (УПСФ) оформилася в червні 1917 р. з колишніх членів Української демократично-радикальної партії та Товариства українських поступовців, які у квітні перетворилися на Союз українських автономістів-федералістів, а з вересня – на УПСФ. Як партія української інтелігенції з досвідом дореволюційної боротьби, вона відстоювала ліберально-демократичні принципи. Головою УПСФ був С. Єфремов, а до керівних її членів належали А. Ніковський, І. Шраг, О. Лотоцький, В. Біднов, В. Прокопович, М. Кушнір, С. Шелухин. Самі ці політичні сили стали основою Центральної Ради й відіграли важливу роль у її зміцненні та визначенні основних напрямів діяльності.

Українська демократично-хліборобська партія (УДХП), яка виникла наприкінці весни – на початку літа 1917 р., мала консервативне спрямування. Її засновниками виступили М. Боярський, С. Шемет, В. Шкляр, В. Чигрин, І. Корнієнко, М. Макаренко. В основних положеннях програми партії передбачалося досягнення суверенності українського народу, формування провідної верстви з державницькою свідомістю, розроблення демократичного проекту державного устрою. Партія відстоювала також ідею створення єдиного національного фронту для розбудови української держави.

Свято Свободи: мітинг на Софійській площі в Києві. 19 березня 1917 р.

Разом з українськими організаціями на авансцену політичного життя вийшли ради робітничих і солдатських депутатів, які поступово перетворилися на осередки впливу ліворадикальних партій (більшовиків, есерів, меншовиків, бундівців).

Великою акцією, що засвідчила піднесення українського руху, стала 100-тисячна маніфестація, організована Центральною Радою в Києві 19 березня 1917 р. На вулиці міста під національними прапорами та із самостійницькими гаслами вийшли солдати, студенти, робітники і службовці. На майдані міської ради М. Грушевський виголосив промову, в якій закликав боротися за автономію України. Учасники маніфестації присягнули на вірність ідеалам українського народу. На хвилі піднесення національного руху його керівники в середині березня вирішили скликати *Український національний конгрес*.

2 Центральна Рада інтенсивно вирішувала організаційні питання, пов'язані зі скликанням Всеукраїнського національного конгресу. В оголошенні повідомлялося: «В Києві 6–7 квітня... збереться Український національний з'їзд. Представників мають прислати всі українські організації – політичні, культурні, професійні, територіальні, які приймають домагання широкої національно-територіальної автономії України і всієї повноти політичного і культурного українського життя...». В оголошенні подавалися норми представництва на з'їзді та його порядок денний.

Багато зусиль до підготовки конгресу доклав М. Грушевський. Орган Центральної Ради «Нова Рада» опублікувала на своїх шпальтах 10 його статей, які готували громадську думку до сприйняття завдань, що стояли перед народом України на переломному етапі її історії. У статті «Всеукраїнський з'їзд» М. Грушевський виклав суть концепції та етапів державотворення. Центральним завданням з'їзду він вважав розв'язання організаційних питань.

«Центральна Рада, створена в Києві з представників усіх київських організованих українських верств і доповнена делегатами організацій позакиївських, уже тепер, в своїм тимчасовім складі, являється признаним усім свідомим українством центральним українським урядом, – зазначалося у статті. – З'їзд має дати йому останню форму, вибирати в постійнім уже складі... одним словом, привести в систему і порядок всеукраїнську національну організацію».

Таким чином, конгрес-з'їзд вважав важливим етапом перехід від української національної до територіальної організації. Наступним кроком мало стати сформування всеукраїнського органу, до складу якого увійшли б представники «не тільки від українського народу, а й від усіх народностей української землі – української більшості і неукраїнських меншостей». Саме такий орган у вигляді ради чи комітету повинен був скликати організаційні збори для обґрунтування автономного статусу України, розробити його проект та подати на обговорення і затвердження.

Український національний конгрес відкрився 6 квітня 1917 р. в залі Купецького зібрання (нині – будинок Національної філармонії у Києві). Загальна чисельність його делегатів становила 1500 осіб.

На відкритті форуму з привітальним словом виступив М. Грушевський. За його пропозицією було обрано президію з'їзду в складі: С. Єрастов – голова, представники Петроградського гарнізону Овдієнко й Гайдай – заступники голови, представники від українського війська – полковник Глинський, солдат Колос, від селянства – Х. Барановський та С. Єфремов, від робітників – В. Винниченко, від інтелігенції – О. Ле-

Всеукраїнський національний конгрес.
Учасники сходяться до зали засідань. Квітень, 1917 р.

вицький і Ф. Штейнгель, від духовенства – П. Погорілко. Почесним головою з'їзду обрали М. Грушевського.

У резолюціях першого дня роботи конгресу втілювалося прагнення делегатів забезпечити національно-територіальну автономію України у складі федеративної й демократичної Російської республіки при забезпеченні прав національних меншин в Україні і таких самих прав української меншини в Росії.

У резолюціях, ухвалених 7 квітня, зазначалося: до скликання Установчих зборів, які санкціонують повний лад у Росії та Україні, український народ «в порозумінні з меншими народностями України має негайно творити підстави її автономного життя...».

8 квітня відбулися вибори Центральної Ради. Головою було обрано М. Грушевського, заступниками – В. Винниченка, С. Єфремова, членами – 118 делегатів. До новоутвореного Комітету Центральної Ради (пізніше він дістав назву Мала Рада) увійшли 20 осіб, зокрема Х. Крижанівський, Х. Барановський, А. Ніковський, Л. Старицька-Черняхівська, П. Христюк й інші.

Центральна Рада дістала право кооптувати[1] до свого складу нових членів. Спочатку до неї ввійшли обранці всеукраїнських селянського, військового і робітничого з'їздів, а пізніше – представники національних меншин. У серпні 1917 р. в Раді налічувалося 798 членів. Але в повному складі цей орган збирався тільки на сесії, а між ними всю роботу здійснював Виконавчий комітет. Оцінюючи наслідки Українського конгре-

[1] Кооптувати – ввести до складу якого-небудь виборного колегіального органу нових членів (або кандидатів) за його власним рішенням, без проведення додаткових виборів.

су, В. Винниченко писав, що то був перший крок «відродження нації по шляху державності. Будучи одночасно сильним і організуючим і агітаційним засобом, він став першим, підготовчим етапом у створенні як ідеї української держави, так і в частковому переведенні її в життя». Відтоді Центральна Рада стала «представницьким, законним (по законам революційного часу) органом усієї української демократії...».

3 Революційні події сколихнули українське суспільство, активізували громадське життя в місті й на селі. В усіх губерніях України організовували національні школи, клуби «Просвіти», видавали газети українською мовою. Численні селянські, військові та інші з'їзди ухвалювали резолюції про підтримку Української Центральної Ради (УЦР), вимагали автономії для України і скликання Установчих зборів. Значну роль в організації національного життя відігравали земства.

У середині травня 1917 р. до російської столиці прибули посланці Української Центральної Ради на чолі з В. Винниченком та С. Єфремовим.

Персоналії

Єфремов Сергій (1876–1939)

Український учений-літературознавець, публіцист, громадсько-політичний діяч. Один із фундаторів ТУП, організаторів Центральної Ради. Критично ставився до ідеології, політики та діяльності більшовиків. Справою його життя була розробка власної концепції української державності, національної освіти та культури. У квітні 1930 р. засуджений у сфабрикованій ДПУ (Державним політичним управлінням УСРР) «справі» «Спілки визволення України». Помер 10 березня 1939 р. в одному з таборів ГУЛАГу. Посмертно реабілітований (1989).

Намагаючись необережними діями не викликати негативної реакції Тимчасового уряду на вимоги автономії України, делегація все ж привезла із собою наказ від УЦР, проекти декларацій Тимчасового уряду в справі автономії України про утворення Крайової ради й Крайового комісаріату. Негативне ставлення Тимчасового уряду та Петроградської ради робітничих депутатів до цих вимог підштовхнуло керівництво УЦР до перегляду тактики у взаєминах із центром. Результатом поїздки української делегації став перехід до практичних кроків у напрямі набуття Україною автономного статусу.

Тим часом у Києві відбувся Всеукраїнський з'їзд, який фактично примусив Центральну Раду підготувати відповідний документ, який у концентрованому вигляді містив би вимоги широких верств українського народу.

10 червня 1917 р. на II Всеукраїнському військовому з'їзді В. Винниченко зачитав текст ***I Універсалу УЦР***. 2,5 тис. одягнених у військову форму

вчорашніх робітників і селян із захопленням сприйняли всі положення цього історичного документа.

Документи і матеріали

Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські збори. Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські збори.

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо сей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя.

З І Універсалу УЦР // Хрестоматія з новітньої історії України. 1917–1945. – К., 1998. – С.43.

Оприлюднення І Універсалу викликало сплеск ентузіазму в українських колах. За словами М. Грушевського, перша половина червня стала «апогеєм українського руху». Тимчасовий уряд і переважна частина російських політичних сил негативно сприйняли цей документ. Лідер кадетів П. Мілюков оцінив проголошення Універсалу як «великий злочин». Більшовицька партія визнавала право пригноблених народів на самовизначення й утворення самостійних держав, але ставила долю нації у залежність від інтересів боротьби пролетаріату. Тому в цілому більшовицькі організації в Україні не поділяли прагнень до утворення української держави. А секретар Київського більшовицького комітету Г. П'ятаков прямо заявляв, що «підтримувати українців нам не припадає, бо для пролетаріату цей рух невигідний».

Перший склад Генерального секретаріату Центральної Ради, 1917 р. На фото (зліва направо): сидять – Іван Стешенко, Христофор Барановський, Володимир Винниченко, Сергій Єфремов, Симон Петлюра. Стоять – Павло Христюк, Микола Стасюк, Борис Мартос. Зверху – Валентин Садовський

4 Після оприлюднення І Універсалу настав час для практичних кроків. 15 червня Комітет Центральної Ради ухвалив рішення про організацію *Генерального секретаріату* – першого українського уряду. До його складу увійшли: голова та генеральний секретар внутрішніх справ – В. Винниченко, генеральний писар – П. Христюк, генеральні секретарі: фінансових справ – Х. Барановський, міжнаціональних – С. Єфремов, продовольчих – М. Стасюк, земельних – Б. Мартос, військових – С. Петлюра, судових – В. Садовський. П'ята сесія УЦР затвердила це рішення, доповнивши склад генеральним секретарем у справах освіти І. Стешенком.

Персоналії

Винниченко Володимир (1880–1951)

Український політичний діяч, письменник. Народився в м. Єлисаветграді Херсонської губернії в робітничо-селянській родині. Здобув юридичну освіту. Від 1901 р. займався революційною діяльністю, за яку неодноразово був заарештований. Декілька разів емігрував. Після Лютневої революції 1917 р. повернувся до України і взявся до активної політичної роботи. Перший голова Генерального секретаріату УЦР, голова Директорії. Автор майже всіх декларацій і законодавчих актів УНР. 1919 р. емігрував до Відня, де завершив написання тритомного мемуарно-публіцистичного твору «Відродження нації». 1920 р. повернувся в Україну. Спроби співпрацювати з більшовиками закінчилися невдало. Із середини 20-х років XX ст. оселився у Франції. Присвятив себе літературній і публіцистичній діяльності. Написав 14 романів, понад десяток п'єс, більше ста оповідань. Займався живописом. Його пензлю належить близько ста полотен. Помер 6 березня 1951 р. у містечку Мужен. Заповідав: «Стійте всіма силами за Україну».

Запитання і завдання

1. Без історичних постатей М. Грушевського і В. Винниченка неможливо уявити добу Української революції. ***Схарактеризуйте*** їхню діяльність.
2. Використовуючи план відповіді, ***розкажіть*** про Український національний конгрес.
   а) Де й коли відбувся? б) Хто брав участь?
   в) Які розглядав питання? г) Які приймав рішення?
3. ***Вкажіть*** головні ознаки терміна «автономія».
4. «Центральна Рада, – писав В. Винниченко... – з виконавчого органу поєднаних партійних і громадських груп, яким вона була з початку революції, ... стала вищим і не тільки виконавчим, але й законодавчим органом всього організованого українського народу». ***Доберіть*** факти на підтвердження або спростування цього вислову.

5. І Універсал. Спираючись на документ на с. 114, ***поясніть***, у чому полягає історичне значення цього законодавчого акта. ***Дайте*** власну оцінку І Універсалу Центральної Ради.
6. ***Складіть*** історичний портрет представника українського визвольного руху доби Української революції.

§15 ІІ Універсал

1. *Угода Центральної Ради і Тимчасового уряду.*
2. *Виступ полуботківців та його розгром.*
3. *Наступ антиукраїнських сил.*

Якими подіями було викликано проголошення ІІ Універсалу?

1 Тяжке становище в країні, яке дедалі погіршувалося, масові демонстрації 18 червня в Петрограді й інших містах, невдалий наступ на Південно-Західному фронті змусили Тимчасовий уряд шукати угоди з Центральною Радою. У Петрограді непокоїлися з приводу подій в Україні, й уряд, пообіцявши забезпечити права її народу в місцевому управлінні та самоуправлінні, звернувся із закликом до Центральної Ради не відриватися від єдиної батьківщини і не розколювати армію. Однак марність подібних відозв стала настільки очевидною, що 29 червня до Києва прибула російська делегація на чолі з міністрами О. Керенським, І. Церетелі та М. Терещенком для переговорів. Платформою для перемовин представники Тимчасового уряду обрали тезу про те, що Центральна Рада має відкласти остаточне розв'язання питання про статус України до Установчих зборів, а до того часу лише «готуватиме автономний устрій». Кошти на організацію управління краєм представники петроградського уряду обіцяли виділити в тому разі, якщо державні структури підпорядковуватимуться Петрограду.

Подібні положення містила й постанова Тимчасового уряду про затвердження Генерального секретаріату, надіслана до Києва 3 липня 1917 р. після завершення переговорів. Цим документом закріплювалося становище «вищого органу для керування крайовими справами на Україні». Склад українського уряду мав затверджувати Тимчасовий уряд. Петроград не заперечував проти створення українських військових частин, однак стояв на тому, щоб зберігалась єдність командування, дотримувався мобілізаційний план, а українські національні формування вчасно відбували на фронт. Переговори на деякий час зняли напругу у відносинах УЦР з правлячими колами в Петрограді.

3 липня 1917 р. Центральна Рада проголосила свій ***ІІ Універсал***, яким підтверджувалась єдність дій з Тимчасовим урядом.

Документи і матеріали

Громадяни землі Української!

Временное Правительство, стоячи на стороні завойованої народом волі, визначаючи за кожним народом право на самовизначення і відносячи остаточне встановлення форми його до Учредительного Собрания, – простягає руку представникам Української демократії – Центральній Раді – і закликає в згоді з ним творити нове життя України на добро всій революційній Росії.

Вважаючи, що утворення краєвого органу Временного Правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреби місцевої людності в можливих до Учредительного Зібрання межах, визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимося проти замірів самовільного здійснення автономії до Всеросійського Учредительного Собранія.

З II Універсалу // Хрестоматія з новітньої історії. 1917–1945. – С. 38–39.

УЦР брала на себе зобов'язання поповнити свій склад представниками національних меншин, щоб стати «єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю». В Універсалі вказувалося, що Центральна Рада «підготовлятиме проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Установчих зборів». УЦР виступала проти «самовільного здійснення автономії України до часу їх скликання». У документі також ішлося про намір мати своїх представників при кабінеті військового міністра, Генеральному штабі та Верховному головнокомандувачу, які мали брати участь у комплектуванні українських військових підрозділів.

Угода Центральної Ради з Тимчасовим урядом свідчила про те, що обидві сторони пішли на взаємні поступки.

Документи і матеріали

... Центральна Рада сплатила за порозуміння з Тимчасовим урядом невиправдано високу ціну. ...відмовилася від певної свободи дій, запевняючи, що вона настроєна рішуче «проти замірів самовільного здійснення автономії України» до скликання Установчих зборів... Центральна Рада віддала російському урядові право затвердження членів Генерального секретаріату, яке попередньо належало їй. Одне слово, у політичному розумінні це був крок назад у розвитку української революції.

Гунчак Т . Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії. – С. 97.

② Намагання керівників Центральної Ради досягти порозуміння з Тимчасовим урядом і угода з ним викликали обурення серед частини діячів українського національного руху, які обстоювали самостійність України. Лідером самостійників був М. Міхновський. До їх числа належали голова Братства самостійників В. Отаманівський, члени Військового клубу ім. гетьмана Павла Полуботка М. Шаповал та ін. Самостійники вирішили підняти збройний виступ, унаслідок якого всю владу в Києві, а потім і в усій Україні передати Центральній Раді.

Переворот мали здійснити українські військові частини, насамперед 2-й український полк ім. П. Полуботка («полуботківці»), що тільки-но формувався. Полковий комітет розробив програму виступу під назвою «План робіт 2-го Українського полку ім. П. Полуботка з 3 (16) на 4 (17) липня 1917 року», яким передбачалося захоплення основних установ Києва. Полуботківці підготували також звернення до громадськості, в якому зазначалося: «Розглядаючи сучасне становище народів, які населяють Росію, ми бачимо, що український народ не має тих прав, яких домагається кожна окрема нація і які мають належати кожному окремому народу. Висунутий Російською революцією лозунг самовизначення народів залишається лише на папері. Ми, українці-козаки, що зібрались в Києві, не хочемо мати свободи лише на папері або півсвободи. Після проголошення першого Універсалу (другого ми не визнаємо), ми приступаємо до заведення порядку на Україні... Визнаючи Українську Центральну Раду за свій найвищий уряд, ми поки що виганяємо зрадників з України без її відома. Коли ми все опануємо силою, тоді цілком підпорядкуємось Українській Центральній Раді. Тоді вона повинна буде порядкувати як у Києві, так і на всій Україні як у своїй хаті...».

Виступ розпочався в ніч із 4 на 5 липня. Солдати-полуботківці виступили з Сирецьких таборів, зайняли казарми 1-го запасного полку, забрали там зброю та вирушили до міста. Проте командир богданівців полковник Ю. Капкан, який обіцяв узяти участь у виступі, вирішив використати свій полк для приборкання полуботківців. Коли він вивів солдат з казарм, частина богданівців приєдналася до полуботківців. Повстанці почали займати найважливіші установи Києва та вчиняти погроми. У місті почалася паніка. Підійшовши до будинку Центральної Ради, повсталі вигукували «Слава Центральній Раді!». Сама ж Центральна Рада 5 липня скликала термінову нараду Генерального секретаріату, на якій був присутній і представник повстанців. Було досягнуто згоди щодо при-

Мітинг самостійників у Києві. Літо, 1917 р.

пинення конфлікту беззбройними засобами. М. Грушевський та інші керівники УЦР засудили дії полуботківців, однак виступали за мирне розв'язання проблеми. Із цією метою вони розпочали переговори з повстанцями. Коли переговори добігали кінця, приїхав генерал Л. Кондратович (очолював штаб для роззброєння повстанців). Він повідомив, що командувач Київського військового округу полковник К. Оберучев дав розпорядження вжити проти полуботківців найрішучіших заходів і направив для цього війська.

В. Винниченко і Л. Кондратович негайно поїхали до К. Обручева з проханням не застосовувати зброї. Проте полковник відмовився скасувати свій наказ. Повстанці були роззброєні й відправлені на Румунський фронт. Частину з них було заарештовано та передано російським судовим властям. Хоча УЦР домоглася відправки полку ім. гетьмана Павла Полуботка як єдиного цілого, фактично вона сприяла придушенню його виступу. Очевидці зауважували: «Залишаючи Київ вони (полуботківці) посилали прокляття Центральній Раді і обіцяли допомогти більшовикам у боротьбі з Тимчасовим Урядом, якщо це знадобиться...».

3 Після липневих подій 1917 р. у Києві прибічники єдності й неподільності Росії розгорнули відкритий наступ проти національно-визвольного руху, зокрема проти українства. У Києві й інших містах вийшли на поверхню організації та товариства, які відверто виступали проти автономії України. Російський есер полковник К. Оберучев стягував до Києва контрреволюційно настроєні військові частини. Зокрема, до міста були введені полки донських козаків і кірасирів, яких і використали для розгрому українізованих частин. 26 липня, коли з київського вокзалу на фронт виїжджав Перший український полк ім. Богдана Хмельницького, за наказом командування кірасири відкрили кулеметний вогонь по ешелону. Було вбито 16 і поранено 30 осіб. Коли поїзд зупинився, на нього налетіли донці та кірасири й обеззброїли богданівців.

Запитання і завдання

1. ***Назвіть*** головні ідеї а) I Універсалу; б) II Універсалу.
2. Використовуючи тексти Універсалів з § 14 та 15, ***простежте*** за зміною у відносинах між Україною і Росією.
3. ***Порівняйте*** I та II Універсали. У ***чому*** полягала різниця між їхніми положеннями?
4. ***Поясніть***, як відбувався державотворчий процес в Україні у червні–липні 1917 р.?
5. Чи ***поділяєте*** ви думку історика Т. Гунчака, що проголошення II Універсалу «у політичному розумінні це був крок назад у розвитку української революції»? ***Висловіть*** власну оцінку цього документа Центральної Ради.
6. «Намагання керівників Центральної Ради досягти порозуміння з Тимчасовим урядом і угода з ним викликали обурення серед частини діячів українського національного руху, що обстоювали самостійність України». ***Наведіть*** аргументи на підтримку або проти цього твердження.

§16 Наростання політичної боротьби в Україні в липні–жовтні 1917 р.

1. *Інструкція Тимчасового уряду.*
2. *Прорахунки УЦР.*
3. *Загострення конфлікту з Тимчасовим урядом.*
4. *Погіршення соціально-економічного становища. Корніловський заколот.*
5. *З'їзд народів у Києві.*
6. *З'їзд Вільного козацтва в Чигирині.*

Висловіть *судження щодо подій липня–жовтня 1917 р.*

1 У руслі домовленостей, досягнутих на переговорах з петроградською урядовою делегацією, Мала Рада на засіданні 16 липня 1917 р. прийняла «Статут Генерального секретаріату». Згідно зі «Статутом» Генеральний секретаріат формувався Центральною Радою, відповідав перед нею, але затверджувався Тимчасовим урядом. При петроградському уряді мав бути статс-секретар у справах України, який призначався за погодженням із Центральною Радою. Генеральний секретаріат повинен був передавати на затвердження Тимчасового уряду законопроекти та фінансові обрахунки видатків на потреби України, розглянуті й затверджені Центральною Радою. Усі урядові установи в Україні були підпорядковані Генеральному секретаріату, що встановлював, які органи і в яких межах та випадках могли зноситися безпосередньо з Тимчасовим урядом. Усі невиборні посади урядовців в Україні заміщувалися Генеральним секретаріатом.

З погляду авторів «Статуту», цей документ закріплював баланс українських і російських інтересів. Однак у Петрограді з цього приводу існувала інша думка. Слід узяти до уваги, що результати київських переговорів стали причиною урядової кризи, внаслідок чого міністри-кадети, заперечуючи узгоджений варіант взаємин з українськими владними структурами, вийшли зі складу Тимчасового уряду. О. Керенському довелося формувати новий коаліційний уряд, у якому не знайшлося місця для головного прихильника досягнутих у Києві умов – М. Церетелі.

Петроградська урядова комісія не погодилася визнати «Статут», замінивши його «Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріату». Ігноруючи результати попередніх переговорів, російське керівництво фактично звело нанівець роль Центральної Ради як всеукраїнського народнопредставницького інституту, а Генерального секретаріату – як вищого органу виконавчої влади в Україні. Вплив останнього обмежувався 5 губерніями з 9 (Київською, Волинською, Подільською, Полтавською й частково Чернігівською). З його компетенції вилучалися військові, судові, продовольчі справи, шляхи сполучення, пошта й телеграф, право призначення державних посадових осіб. Тимчасовий уряд міг здійснювати зв'язки з місцевими органами влади в Україні, оминаючи Генеральний секретаріат. Усі ініціативи українського виконавчого органу мали за-

Українська революція 1917–1918 рр.
Українська державність 1918–1921 рр.

- Кордони Української Народної Республіки в листопаді 1917 р.
- Наступ більшовицьких армій на Україну під час першої (грудень 1917–травень 1918 рр.), другої (грудень 1918–червень 1919 рр.) і третьої (жовтень 1919–березень 1920 рр.) українсько-радянських війн
- Донецько-Криворізька республіка в січні–березні 1918 р.
- Межа територій, переданих УНР за Брестським миром 9 лютого 1918 р.
- Територія, контрольована урядом УНР на 18 лютого 1918 р.
- Демаркаційна лінія, встановлена по завершенні воєнних дій у травні 1918 р.
- Територія Західноукраїнської Народної Республіки, проголошеної в листопаді 1918 р. (22 січня 1919 р. об'єднана з УНР)
- Українські території, зайняті Червоною армією станом на початок травня 1919 р. (після другого наступу)
- Територія, контрольована Директорією УНР у травні 1919 р.
- Межа просування польських військ наприкінці травня 1919 р.
- Райони, зайняті Українською галицькою армією під час Чортківської офензиви в червні 1919 р.
- Райони, зайняті військами УНР після наступу в липні–серпні 1919 р.
- Території, контрольовані білогвардійцями в 1918–1920 рр.
- Межа просування Добровольчої армії генерала А. Денікіна на початку листопада 1919 р.
- Територія, що залишилася під контролем українських військ станом на початок лютого 1920 р. (після третього наступу Червоної армії і поразки Денікіна)
- Межа просування польських військ у квітні 1920 р. (перед початком радянсько-польської війни)
- Межа територій, зайнятих польськими військами станом на 15 травня
- Західний рубіж, досягнутий Червоною армією на 15 серпня 1920 р. (від початку контрнаступу в травні до поразки під Варшавою)
- Межа просування Російської армії барона П. Врангеля на початку жовтня 1920 р.
- Польсько-радянський кордон, встановлений Ризьким миром 18 березня 1921 р.

тверджуватися в Петрограді, як і кандидати на посади генеральних секретарів, пропоновані Центральною Радою.

«Інструкція» викликала обурення в українських колах. У Центральній Раді її підтримали тільки представники кадетів. Українські есери вимагали відкинути «Інструкцію» та явочним порядком впроваджувати в життя «Статут». Проте демонстративна конфронтація з Тимчасовим урядом могла б, за словами М. Грушевського, перетворити Центральну Раду на «нелегальну організацію». Тому голова УЦР закликав зберігати розсудливість і не дозволити себе спровокувати на поспішні, непродумані дії. Українські соціал-демократи запропонували засудити дії офіційного Петрограда як недемократичні, імперіалістичні, але залишити простір для маневру й можливість для досягнення компромісів. Шості загальні збори УЦР, майже повністю присвячені обговоренню ситуації, що склалася, прийняли пропозицію соціал-демократичної фракції. Центральна Рада проголосувала за резолюцію, яка не відкидала, але й не ухвалювала «Тимчасової інструкції». У ній наголошувалося, що остання «цілком не відповідає потребам і бажанням не тільки українського народу, а й національних меншин, які живуть на Україні».

2 Маючи значні здобутки в національному державотворенні, Центральна Рада припустилася низки суттєвих помилок і прорахунків. До її складу входили представники різноманітних партій та об'єднань, які нерідко мали протилежні політичні погляди. Особливо відчутно це виявилося в ході так званої *міністерської кризи*, коли міжпартійні та особисті суперечності викликали майже місячний параліч у роботі Генерального секретаріату. У першій половини серпня В. Винниченко двічі подавав у відставку, відтак новий склад цього органу було запропоновано сформувати Д. Дорошенку. Ця кандидатура позитивно сприймалася також російським урядом, який пов'язував з ним сподівання, що в українському питанні більше не виникатиме загострень. Однак коли 18 серпня 1917 р. Д. Дорошенко відмовився від керівництва Генеральним секретаріатом, до справ знову повернувся В. Винниченко. 21 серпня Мала Рада прийняла запропонований ним список членів Генерального секретаріату, а 1 вересня 1917 р. Тимчасовий уряд затвердив його.

Керівництво УЦР виявляло нерішучість і непослідовність у здійсненні основних соціально-економічних перетворень, у питаннях розбудови власної боєздатної армії. Послаблювала її позиції й відсутність чіткої зовнішньої політики у відстоюванні національних інтересів.

3 Останній конфлікт між Тимчасовим урядом і Центральною Радою ледь не спричинив фатальних наслідків. Під час обговорення «Інструкції» на шостих загальних зборах УЦР фракція українських есерів внесла пропозицію про підготовку та скликання Всеукраїнських Установчих зборів. Хоча ця ідея знайшла широку підтримку в Малій Раді й Генеральному секретаріаті, Тимчасовий уряд розцінив це як антидержавний крок. Міністр юстиції П. Малянтович наказав прокуророві київської судової палати негайно розпочати слідство з метою притягнення В. Винниченка та інших генеральних секретарів до кримінальної відповідальності. Керівника Генерального секретаріату викликали до Петрограда для пояснень. Центральна Рада опинилася під загрозою розпуску. Однак жовтневі

події в північній столиці відкрили нову сторінку в історії революції. Підсумок цього етапу Української революції підбив В. Винниченко.

Документи і матеріали

Найголовніщий, найважніщий здобуток усієї нашої боротьби за цей період: ідею української державності було затверджено, зреалізовано, введено в життя. Яка б ні була та Інструкція, які б обмеження й перепони вона ні ставила, а все ж таки це була Конституція автономної України, це був державний правосильний акт, це був історичний, великої ваги факт, який провів виразну, чітку лінію в відносинах України й Росії.

Це найкращий період у боротьбі за відродження нашої нації. Революційний, одважний, повний віри, натхнення, ентузіазму.

В. Винниченко. Відродження нації (репринтне відтворення 1920 р.). – В 3 ч. – Ч. 1. – К., 1990. – С. 345–346.

Переоцінка реальних революційних здобутків у той час, очевидно, пояснюється тим, що діячі УЦР та Генерального секретаріату і не намагалися підняти планку політичних вимог вище. Врешті-решт доводилося задовольнятися тим, що дозволяли обставини.

4 На літо – початок осені 1917 р. господарство виснаженої чотирирічною війною Російської імперії перебувало в глибокому занепаді. Необхідність фінансування війни призводила до зростання *інфляції* (випуск паперових грошей, не забезпечених золотом). У зв'язку з цим посилювався податковий тиск на населення. Особливо обтяжливим було підвищення цін на товари повсякденного попиту.

З весни 1917 р. численні страйки робітників спричиняли простої підприємств. Як результат – чимало з них тимчасово чи назавжди було закрито, зростало безробіття. Погіршилися й побутові умови городян: безперервно зростали ціни на харчі, підвищилися тарифи на транспорт і комунальні послуги, гостро постала проблема браку житла. Селянство розорювалося. З фронту тікали дезертири. Усе це посилювало невдоволення правлячим режимом і збільшувало соціальну напруженість.

Неспроможність Тимчасового уряду навести лад на фронті та в тилу не влаштовувала значну частину консервативних сил (поміщиків, буржуазії, генералітету, офіцерства та ін.). Вони вирішили повалити Тимчасовий уряд і встановити військову диктатуру. Центром змови стала ставка Верховного головнокомандувача російської армії генерала *Л. Корнілова*.

Генерал Лавр Корнілов

У реалізації своїх планів він сподівався на допомогу військових сил Південно-Західного та Румунського фронтів і штабів Київського й Одеського військових округів. За його наказом 7 вересня 1917 р. 3-й кінний корпус та інші формування під командуванням генерала Кримова рушили на Петроград. 8 вересня Л. Корнілова було оголошено заколотником і усунуто з посади. Наступного дня революційні сили столиці створили Комітет народної боротьби з контрреволюцією. За цим прикла-

дом подібні організації створювалися й в інших місцевостях. В Україні 10 вересня при Генеральному секретаріаті було утворено Особливий комітет охорони революції й видано відозву до населення про боротьбу з контрреволюцією.

Під керівництвом комітетів робітники й солдати контролювали рух ешелонів, ізольовували й знешкоджували осередки заколотників. Активну участь у цій боротьбі взяли солдати Житомира та Бердичева, де знаходився штаб Південно-Західного фронту. Завдяки їхнім діям придушено спробу надіслати сили на допомогу Корнілову. Рух контрреволюційних військ на Петроград було зупинено. 14 вересня колишнього головнокомандувача і його прихильників заарештовано.

Корніловський заколот і його ліквідація сприяли зменшенню авторитету Тимчасового уряду та посиленню в масах впливу більшовиків.

5 Однією з помітних подій періоду діяльності Центральної Ради став з'їзд представників народів і областей колишньої Російської імперії (вересень 1917 р.). До Києва прибули поляки, білоруси, буряти, грузини, донські козаки, євреї, естонці, латиші, литовці, молдавани, татари і, звісно, українці – усього 93 особи. Тимчасовий уряд репрезентував письменник-кадет українського походження М. Славинський.

Цей форум, під почесним головуванням М. Грушевського, ухвалив підсумкову резолюцію «Про федеративний устрій Російської республіки». Вироблений делегатами документ передбачав вирішення найважливіших проблем державного устрою:

1) національне визволення на засадах «федерації, побудованої на національному принципі»;

2) створення дійсно демократичного суспільства за широкої участі громадян у державному житті та законодавчого, а не адміністративного регулювання;

3) оптимізація державного управління шляхом його децентралізації.

З'їзд також ухвалив створити Раду національностей при Тимчасовому уряді та обрав Раду народів з місцем перебування в Києві, яку очолив М. Грушевський.

6 3–7 жовтня 1917 р. в Чигирині відбувся з'їзд Вільного козацтва за участю 200 делегатів, які представляли 60 тис. організованих озброєних добровольців Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Катеринославщини, Херсонщини й Кубані. На з'їзді було обрано Генеральну раду з 12 осіб і почесного отамана – командира 1-го Українського корпусу генерала П. Скоропадського. Своїми рішеннями з'їзд спробував надати Вільному козацтву специфічної організаційної форми в загальнонаціональному масштабі.

Вільне козацтво могло стати серйозною військово-політичною силою. Центральна Рада, розуміючи можливості його використання в державних справах, затвердила статут Вільного козацтва та вітала заклики з'їзду в Чигирині до повсюдного утворення добровольчих загонів. Проте одразу виявилася й непослідовність Ради, яка вважала Вільне козацтво не стільки військовим формуванням, скільки міліційним. Тому аж до січня 1918 р. воно було підпорядковане секретаріату внутрішніх справ.

Делегати з'їзду Вільного козацтва в Чигирині. Жовтень, 1917 р.

Запитання і завдання

1. ***Встановіть*** послідовність подій.
   Ухвалення «Статуту Генерального секретаріату».
   З'їзд народів Росії.
   Прийняття «Тимчасової інструкції для Генерального секретаріату Тимчасового уряду на Україні».
2. Корніловський заколот. ***Розкажіть***, що вам відомо про цю подію.
3. ***Схарактеризуйте*** основні положення «Тимчасової інструкції».
4. ***Поясніть*** зміст положень резолюції з'їзду народів Росії «Про федеративний устрій Російської республіки».
5. «Центральна Рада спокійно й розважливо впроваджувала свою владу в Україні, йдучи при тому на вимушені компроміси», – писав Т. Гунчак. ***Проаналізуйте*** характер відносин Центральної Ради та Тимчасового уряду. У ***чому*** ви вбачаєте прорахунки Центральної Ради? Відповідь ***аргументуйте***.

§17 Проголошення Української Народної Республіки. Спроба більшовиків захопити владу в Україні

1. *Політичний курс Центральної Ради після жовтневих подій.*
2. *III Універсал. Проголошення УНР.*
3. *Українсько-російський конфлікт.*
4. *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад.*
5. *Донецько-Криворізька Радянська Республіка. Артем (Ф. Сергєєв).*

***Як** ви вважаєте, чому саме в листопаді 1917 р. було проголошено Українську Народну Республіку?*

1 Непослідовна, нерішуча політика Центральної Ради дедалі більше позначалася на революційному русі. Лідери УЦР, які повсякчас нагадували про вірність ідеям соціалізму й автономії України, перетворилися на пасивних спостерігачів. Роль локомотива революційних процесів стали відігравати громадські організації, створені різними верствами суспільства.

20–25 жовтня 1917 р. в Києві відбувався 3-й Всеукраїнський військовий з'їзд. Виступаючи перед його делегатами, М. Грушевський головним завданням найближчого часу назвав перехід до «творення української держави – Української Народної Республіки». В. Винниченко запевнив присутніх, що Генеральний секретаріат не відступить від своєї декларації, проголошеної 29 вересня, та домагатиметься незалежності української виконавчої влади від Тимчасового уряду й скликання Всеукраїнських установчих зборів. Загальний настрій з'їзду, як писав П. Христюк, підштовхував Центральну Раду до «останнього бою з російською буржуазією за національно-політичне визволення українського народу».

Петроградські події 25 жовтня відлунювалися в Україні закликами київських більшовиків підняти повстання і захопити владу. У відповідь на це ввечері 25 жовтня 1917 р. на спільному засіданні Малої Ради з представниками Українського генерального військового комітету, Всеукраїнської й київської рад робітничих депутатів, залізничників та інших організацій було засновано Крайовий комітет для охорони рево-

Мітинг з нагоди 3-го Всеукраїнського військового з'їзду в Києві. 1917 р.

люції на Україні, що мав «розпоряджатися всіма силами революційної демократії» і якому підлягали всі органи влади в Україні. Крайовий комітет визнавав себе відповідальним перед Центральною Радою. Наступного дня Комітет видав відозву «До громадян України», яка відмежовувалася від «Інструкцій» Тимчасового уряду, проголошувала об'єднання всіх українських областей під владою УЦР, перехід до неї всієї цивільної та військової влади, накреслювала «новий курс внутрішньої політики», що полягав у створенні «однородного соціалістично-революційного правительства на Україні».

Позиція Центральної Ради щодо більшовицького повстання в Петрограді була чітко сформульована в резолюції Малої Ради УЦР 26 жовтня і зверненні Генерального секретаріату «До всіх громадян України». Обидва документи засудили повстання й вказали на небезпеку його для справи української революції, зокрема для скликання Всеросійських і Українських установчих зборів. Одночасно відповідальність за петроградські події покладались і на Тимчасовий уряд.

З такою позицією Центральної Ради категорично були незгодні представники скинутого внаслідок подій 20–25 жовтня Тимчасового уряду – штабу Київського військового округу (КВО). Присутність у складі Крайового комітету більшовиків дала штабу КВО підстави для невизнання його легітимності. Проте коли більшовики на знак протесту проти осуду повстання УЦР вийшли зі складу Комітету, стало цілком зрозуміло, що в Україні склалося *три табори* з різною політичною орієнтацією: *Українська Центральна Рада* як центр українських демократичних сил, *штаб КВО*, довкола якого гуртувалися сили, що підтримували повалений Тимчасовий уряд, й *ради робітничих депутатів* як осередок більшовицького впливу. За обставин, що склалися, ані Центральна Рада, ані Крайовий комітет не були спроможні виробити чіткий план дій. Більше того, не бажаючи нести відповідальність за можливі наслідки майбутніх подій, Комітет після невдалих переговорів зі штабом КВО виніс на засідання Малої Ради пропозицію про свій розпуск.

У той час коли тривало обговорення цієї пропозиції (28 жовтня), війська штабу КВО оточили резиденцію виконкому рад і ревкому, що утворився днем раніше, – Маріїнський палац. Військові заарештували членів ревкому – більшовиків братів П'ятакових, І. Крейсберга, Я. Гамарника, І. Кулика та інших. 28 жовтня 1917 р. Генеральний секретаріат перебрав на себе функції ліквідованого Крайового комітету. Наступного дня вищий виконавчий орган відновив свою компетенцію в справах військових, продовольчих, залізничних, судових, пошти й телеграфу. 31 жовтня влада Генерального секретаріату поширилася на Херсонську, Катеринославську, Харківську, частину Таврійської, Холмську, частини Курської та Воронезької губерній. Водночас із представників різних політичних партій і громадських організацій було сформовано узгоджувальну комісію, на засіданні якої прийнято рішення про виведення зі столиці військових частин, розформування офіцерських і добровольчих загонів, реорганізацію КВО на демократичних засадах. Цим же документом повнота влади щодо охорони міста покладалася на Українську Центральну Раду, яка мала діяти спільно з органами міського самоврядування й радами робітничих і солдатських депутатів.

2 Прагнення більшовиків поширити свій вплив на територію України гостро поставило перед діячами Центральної Ради питання про засоби та форми організації сильної влади. Розуміння необхідності її встановлення породило в лідерів УЦР ідею підведення під неї «державного фундаменту». Наполягаючи на негайному проголошенні Української республіки, М. Грушевський підкреслював, що вона повинна мати демократичний і соціалістичний характер. Саме ці гасла забезпечували на той час авторитет Центральної Ради як всеукраїнського органу влади.

7 листопада 1917 р. Мала Рада обговорила та прийняла ***III Універсал***, який проголошував створення Української Народної Республіки у федеративному зв'язку з Росією. До Установчих зборів вся повнота влади мала належати Українській Центральній Раді й Генеральному секретаріату.

III Універсал, по суті, висував програму дій у найважливіших сферах життя. В аграрному питанні проголошувалося скасування існуючого права власності на «поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі». Вважаючи, що земля без викупу має перейти до тих, хто її обробляє, УЦР доручила генеральному секретареві земельних справ негайно підготувати закон про порядок діяльності обраних народом земельних комітетів.

Універсалом запроваджувався 8-годинний робочий день на промислових підприємствах і державний контроль за виробництвом та розподілом продукції, який мав здійснювати секретаріат праці за участю робітників.

Документ декларував наміри Центральної Ради всіма засобами домагатися припинення війни й вирішення взаємних претензій воюючих сторін шляхом переговорів.

Гуманістичного спрямування Універсалу надавало скасування смертної кари та оголошення амністії для політичних в'язнів. Демократична традиція в діяльності УЦР продовжувалася положенням про забезпечення свободи слова, друку, віри, зібрань, страйків, спілок, недоторканності особи й помешкання, прав та можливостей для вживання місцевих мов у зносинах з усіма установами.

У сфері національної політики передбачалося найближчим часом прийняти закон про національно-персональну автономію для національних меншин.

Політичним стрижнем III Універсалу була теза про те, що Україна має всі сили спрямувати на допомогу «великій і знеможеній» Росії в ім'я будівництва оновленої, федеративної держави. У цілому III Універсал став помітною віхою в історії українського народу, який нарешті зміг здійснити свою віковічну мрію – створити власну державу.

Інша справа, якою вона була. Невиразні соціально-економічні пункти III Універсалу не мали й натяку на кардинальні перетворення виробничих відносин на тих соціалістичних принципах, поборниками яких вважали себе творці української держави. Якщо у земельному питанні ще було заявлено про наміри передати землю селянам, то інші галузі економіки практично випали з поля їх зору.

III Універсал активізував законотворчу діяльність. У Малій Раді було створено спеціальну комісію з підготовки законопроектів. 25 листопада УЦР ухвалила закон про порядок видання нових юридичних актів, згід-

но з яким в Україні й надалі діяли не скасовані закони і постанови Тимчасового уряду. Залишалися чинними також державні інституції поваленого уряду з їх компетенцією й штатами, що існували на українській території до 25 жовтня 1917 р. Законодавчу ініціативу зберігали за собою лише Центральна Рада і Генеральний секретаріат. Фактично цей акт закладав правові підвалини державотворчого процесу. Підготувати весь комплекс законів, які відображали б уявлення ідеологів Української революції про новий суспільний устрій, за короткий проміжок часу було неможливо. Тому Центральна Рада й Генеральний секретаріат користувалися правовими нормами та апаратом, які дісталися їм у спадщину від Тимчасового уряду, намагаючись наповнити їх новим змістом.

III Універсал неоднаково сприйняли різні верстви українського суспільства. Поряд із схвальними відгуками лунали й голоси невдоволених. Гостро дебатувалося аграрне питання, в якому УЦР виявила непослідовність. Соціальна база Центральної Ради невпинно скорочувалася. Цією ситуацією скористалися більшовики, активізувавши діяльність із завоювання влади.

3 Протистояння між УЦР і більшовицькою Радою Народних Комісарів протягом короткого часу набуло загрозливого характеру. Для цього було кілька причин.

Прагнучи підкорити Дон, більшовики намагалися транзитом через Україну передислокувати туди з фронту збільшовизовані військові частини. Центральна Рада, небезпідставно побоюючись перенасичення України військами, роззброювала їх та висилала за межі української території. Водночас козацькі загони безперешкодно пропускалися на Дон, що викликало звинувачення з боку Раднаркому Росії в «контрреволюційності УЦР – у розвалі фронту». Більшовицькі агітатори в Україні всіляко дискредитували місцеву владу, називаючи її буржуазно-капіталістичною, антинародною тощо. Мали місце спроби розколу Центральної Ради за допомогою лівих радикалів у фракціях УСДРП й УПСР. Розгорнулася кампанія за переобрання УЦР на Всеукраїнському з'їзді рад, де більшовики сподівалися забезпечити собі перевагу. До речі, російський уряд не визнавав Центральної Ради на тій підставі, що вона не була обрана Всеукраїнським з'їздом рад. У свою чергу, УЦР відмовляла більшовицькій Раді Народних Комісарів (РНК) у праві представляти всю Росію. Не приховуючи своїх намірів, більшовицькі лідери 27 листопада створили в Могилеві революційний польовий штаб для боротьби з військами Каледіна, Дутова та Центральної Ради, оголошених контрреволюційними.

Позбавлений альтернативи, уряд УНР дав наказ українським підрозділам, які перебували за межами України, перебазуватися на її територію. 30 листопада було роззброєно й вислано з Києва пробільшовицьки настроєні частини міського гарнізону.

Становище Центральної Ради напередодні воєнного конфлікту з радянською Росією було складним. Надмірне захоплення політичними питаннями за рахунок розв'язання соціально-економічних проблем підривало довіру народу до влади.

В. Винниченко визнавав, що трудящі та солдатські маси не бачили «з боку своєї української влади бажання стати рішуче на бік працюючих,

тенденцій щось радикально робити в цьому напрямі... Замість того чув, як таке бажання большевиків, така їхня оборона простого, бідного люду проти всякого пана називалася в українців демагогією, висміювалася, лаялася, заперечувалась».

Цілком логічними з огляду на це стали більшовизація рад в Україні й прихід їх до влади в містах. До того ж УЦР так і не спромоглася витворити струнку виконавчу вертикаль, хоча її підштовхували до цього. Конкретні пропозиції щодо формування життєздатного адміністративного механізму на місцях містилися в спеціальній постанові, прийнятій третьою сесією Всеукраїнської ради селянських депутатів (18–23 листопада 1917 р.). Неспроможність Центральної Ради розв'язати невідкладні проблеми державного будівництва породжувала думки про необхідність її переобрання. Особливу зацікавленість у цьому виявляли більшовики. Однак перевибори не відбулися, оскільки на 9 січня 1918 р. були призначені Всеукраїнські установчі збори.

Вибори продемонстрували таке співвідношення сил наприкінці листопада – на початку грудня 1917 р.: більшовики здобули 10 % голосів виборців, тимчасом як українські соціал-демократи й есери – 75 %. За таких обставин перебрати владу в Україні місцеві більшовики могли лише за підтримки ззовні. Чинником, що вирішив долю Центральної Ради, стали війська, підпорядковані більшовикам Росії.

4 Ідею перебрати владу в Україні легальним шляхом підтримало багато виконкомів рад, контрольованих більшовиками. Після невдалого виступу в Києві більшовики агітували за переобрання Центральної Ради. Саме з цією метою було вирішено скликати на 3 грудня 1917 р. І Всеукраїнський з'їзд рад. Однак у цей день він не відбувся.

Загострення ситуації в Росії, союз Центральної Ради з урядом генерала Каледіна викликали занепокоєння Раднаркому, який посилив тиск на український уряд. 4 грудня 1917 р. УЦР отримала телефонограму Раднаркому, в якій стверджувалося право націй на самовизначення аж до відокремлення, визнавалися Українська Народна Республіка й усе, що стосувалося національної незалежності українського народу. Водночас висувалися звинувачення на адресу Центральної Ради у тому, що, «прикриваючись національними фразами, вона веде непевну буржуазну політику, яка давно вже визначається непризнанням... Рад і радянської влади в Україні». УЦР було звинувачено у відмові скликати у відповідь на вимогу рад їх всеукраїнський з'їзд. Телеграма, надіслана від імені В. Леніна і Л. Троцького, в ультимативній формі ставила Центральну Раду перед вибором: або підтримати боротьбу російських більшовиків проти Каледіна й повернути зброю роззброєним частинам, або ж опинитися у стані війни зі своїм могутнім сусідом.

Генеральний секретаріат негайно відповів, що ультимативні спроби російського уряду нав'язати Україні свої підходи до розв'язання питань є втручанням в її внутрішні справи і українська сторона готова вжити адекватних заходів, тобто захистити себе.

З'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів України розпочав роботу ввечері 4 грудня 1917 р. у Києві. Більшовики сподівалися провести його під своїм керівництвом. Однак більшість з 2,5 тис. делегатів з'їзду підтримала УЦР і засудила «централістичні заміри... мос-

ковського (великоруського) правительства, що, доводячи до війни між Московщиною й Україною, загрожують до решти розірвати федеративні зв'язки, до яких прямує українська демократія». Більшовики в Україні відмежувалися від ультиматуму Ради народних комісарів (РНК), але залишили засідання, посилаючись на неправомочність з'їзду. Вони виїхали до Харкова, де в той час відбувався з'їзд рад Донецького та Криворізького басейнів.

Євгенія Бош, перший очільник Народного секретаріату – в.о. голови (грудень 1917 – березень 1918 р.)

11 грудня делегати, які прибули з Києва до Харкова, зайнятого на той час військами більшовицької Росії, запропонували обласний з'їзд рад перетворити на Всеукраїнський, що і було зроблено. 200 його делегатів представляли 89 з 300 Рад, які діяли в Україні. Делегати розглянули питання про поточну політичну ситуацію, про владу і державний устрій. З'їзд проголосив Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів як федеративну одиницю Російської Республіки.

Наприкінці роботи з'їзду було обрано вищий орган державної влади – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) на чолі з Ю. Медведєвим. 17 грудня ВУЦВК затвердив перший радянський уряд України – Народний секретаріат. До його складу увійшли: Артем (Ф. Сергєєв) – торгівля і промисловість, В. Ауссем – фінанси, Є. Бош – внутрішні справи, С. Бакинський – міжнаціональні справи, В. Затонський – народна освіта, Е. Лугановський – продовольчі справи, М. Скрипник – справи праці та інші. Згодом ВУЦВК та Народний секретаріат переїхали до Києва.

Організатори Донецько-Криворізької Радянської Республіки. У центрі – Артем. 1918 р.

5 У період протистояння Центральної Ради і радянської Росії та спроб більшовиків встановити свою владу в Україні, всупереч вказівкам В. Леніна почали з'являтися окремі адміністративно-територіальні утворення – республіки, які намагалися проводити власну політику. Однією з найвідоміших була *Донецько-Криворізька Радянська Республіка*. Ідея її створення належала керівництву Донецько-Криворізького обласного комітету РСДРП(б), зокрема Артему (Ф. Сергєєву). Ще в листопаді 1917 р. він, виступаючи на пленумі обласного комітету рад Донецького і Криворізького басейнів, висловився за свободу самовизначення областей і народів. На пропозицію Артема пленум прийняв відповідну постанову.

Документи і матеріали

Розгорнути широку агітацію за залишення всього Донецько-Криворізького басейну з Харковом у складі Російської Республіки з віднесенням цієї території до особливої, єдиної адміністративно-самоврядної області.

З Постанови пленуму обласного комітету рад Донецького і Криворізького басейнів. Листопад 1917 р.

При цьому в основу утворення окремої адміністративної одиниці покладався не політичний, а економічний принцип. Наголошувалося на принциповій відмінності Донецько-Криворізького регіону від решти території України. Очільники новоствореної ДКРР, організовуючи «обласну» республіку, протиставляли її Українській Народній Республіці, яку більшовики вважали буржуазною державою.

Ідею створення республіки частково підтримали делегати І Всеукраїнського з'їзду рад у Харкові. Вони обговорили питання «Про Донецько-Криворізький басейн» й ухвалили резолюцію, якою підтримали її проголошення та існування в межах радянської Росії.

Документи і матеріали

Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів протестує проти злочинної імперіалістичної політики керівників козацької та української буржуазних республік, які намагаються поділити між собою Донецький басейн, і буде добиватися єдності Донецького басейну в межах Радянської Республіки.

З Резолюції І Всеукраїнського з'їзду рад у Харкові «Про Донецько-Криворізький басейн». Грудень 1917 р.

На IV обласному з'їзді рад робітничих депутатів Донкривбасу (27–30 січня 1918 р.) у Харкові було проголошено створення Донецько-Криворізької Радянської Республіки та приєднання її до Радянської Росії. Територіально ДКРР охоплювала Сумщину, Харківщину, Донеччину, частково Катеринославщину, Херсонщину та Область Війська Донського. Столицею новопосталої республіки став Харків.

Невдовзі було сформовано уряд республіки – Раду народних комісарів – у складі: Артем – голова й комісар у справах народного господарства, С. Васильченко – комісар внутрішніх справ, М. Жаков – комісар з народної освіти, А. Каменський – комісар з державного контролю, Б. Магідов – комісар праці, В. Межлаук – комісар фінансів, М. Рухимович –

комісар у військових справах, В. Філов – комісар у судових справах. Уряд спрямував діяльність на зміцнення в регіоні влади рад, соціалістичні перетворення в економіці, на організацію відсічі наступу австро-німецьких військ.

Персоналії

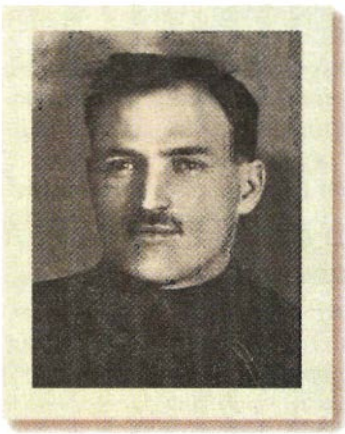

Артем (справжнє прізвище, ім'я Сергєєв Федір; 1883–1921)

Революціонер, державний та профспілковий діяч радянського періоду. Народився в с. Глєбово (нині с. Глєбовщина Курської обл., РФ) в заможній селянській родині. 1901–1902 рр. навчався у Вищому технічному училищі в Москві, звідки його відрахували за революційну діяльність. З 1902 р. – член РСДРП, 1903 р. – агент газети «Искра» в Україні. 1905 р. очолив Харківську більшовицьку організацію, від якої був обраний делегатом на IV з'їзд партії, де підтримав позицію В. Леніна. Заарештований у березні 1907 р. і за вироком суду відправлений на заслання до Сибіру, звідки в серпні 1910 р. втік до Австралії. Після Лютневої революції в травні 1917 р. повернувся до Росії, а звідти – до України. З липня 1917 р. – секретар Донецько-Криворізької обласної організації РСДРП(б) та Харківського обласного бюро профспілки металістів. У жовтні 1917 р. очолив більшовицьку фракцію Харківської ради робітничих депутатів. У листопаді 1917 р. – голова Харківської ради робітничих і солдатських депутатів, голова губернського ревкому. Один з організаторів більшовицького збройного повстання у Харкові. На I Всеукраїнському з'їзді рад (грудень 1917 р.) увійшов до складу Народного секретаріату. У лютому–квітні 1918 р. – голова Раднаркому Донецько-Криворізької Радянської Республіки. У вересні 1918 р. обраний до складу Центрального військово-революційного комітету України. У листопаді 1918 – березні 1919 р. заступник голови та нарком радянської пропаганди Тимчасового робітничо-селянського уряду України. На III з'їзді КП(б)У (1919) обраний членом ЦК КП(б)У. 1920 р. – голова Донецького губернського виконавчого комітету, працював над відновленням вугільного басейну. У 1920–1921 рр. обіймав різні посади: секретар Московського комітету РКП(б), голова ЦК Всеросійського союзу гірничих робітників, член ВЦВК. Загинув 1921 р. у катастрофі. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

Проте ВУЦВК і Народний секретаріат висловилися проти утворення ДКРР. Таку саму позицію зайняли ЦК РКП(б) та РНК РСФРР. Тому лідери республіки змінили свої попередні наміри й узяли участь у роботі II Всеукраїнського з'їзду рад у Катеринославі (17–19 березня 1918 р.). На цьому зібранні фактично оформилося входження Донецько-Криворізької республіки до складу радянської УНР.

Запитання і завдання

1. «За нових умов Центральна Рада опинилася перед вибором: або підкоритися урядові Леніна, або завершити державну будову, проголосивши українську державу», – пише історик Т. Гунчак.

Про ***які*** умови йдеться? ***Який*** вибір зробила Центральна Рада? ***Поясніть***, чому. ***Дайте*** оцінку діям Центральної Ради.

2. ***Назвіть*** головні положення III Універсалу. ***Схарактеризуйте*** зміст III Універсалу.
3. ***Проаналізуйте*** причини українсько-російського конфлікту наприкінці 1917 р.
4. ***Складіть*** план доповіді «Донецько-Криворізька Радянська Республіка».
5. Використовуючи текст підручника, документи, ілюстрації, додаткові джерела інформації, ***підготуйте*** і ***проведіть*** засідання «круглого столу» «Досягнення і невдачі Української Центральної Ради».
6. ***Уявіть,*** що ви сценарист. Вам треба написати сценарій для документального фільму, присвяченого Артему (Ф. Сергєєву). ***Здійсніть*** пошукову роботу і ***напишіть*** сценарій фільму.

§18 Війна радянської Росії проти Української Народної Республіки. Проголошення незалежності УНР

1. *Вторгнення військ більшовицької Росії в межі УНР.*
2. *Боротьба за Київ. Бій під Крутами.*
3. *Політика більшовиків в Україні.*
4. *IV Універсал. Проголошення незалежності УНР.*
5. *Мирний договір у Бресті.*
6. *Відновлення влади Центральної Ради.*
7. *Прийняття Конституції УНР.*

Поміркуйте, *чому розпочалася війна УНР з радянською Росією.* ***Які*** *вона мала наслідки?*

1 Політичні методи приходу до влади, які застосовували більшовики, не могли дати негайних результатів. Тому Раднарком Росії вирішив використати військову силу. Ще на початку грудня 1917 р. він оголосив себе в стані війни з Центральною Радою. Проти УНР з півночі було перекинуто тридцятитисячне угруповання Червоної армії на чолі з В. Антоновим-Овсієнком. У наказі командувача М. Муравйова за № 14 йшлося: «Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях своїх багнетів, де її встановлюємо, всемірно підтримуємо її силою цих багнетів». 9 грудня 1917 р. російські війська були вже у Харкові, де відбувався I Всеукраїнський з'їзд рад.

Утворення радянського уряду у Харкові дало можливість розпочати й провести цю війну під гаслом братньої допомоги українським однодумцям. Як писав В. Винниченко, радянська Росія відводила від себе звинувачення в агресії: «Не вона, мовляв, уже тепер вела війну з Україною, а Харківський Український уряд боровся проти Київського, тепер, мовляв, це хатня справа самого українського народу. Натуральна річ, що це була тільки одна формальність, бо харківський уряд усі директиви одержував з Петрограда й вів військові операції силами руського уряду».

За словами голови Генерального секретаріату харківський уряд став організаційним центром, з якого розгорнулася більшовизація України: «Всі невдоволені елементи зразу знайшли собі в йому організаційний центр і точку обпертя».

17 грудня 1917 р. Центральний виконавчий комітет рад України (ВУЦВК) своїм маніфестом оголосив повалення Центральної Ради та Генерального секретаріату, а наступного дня створив крайовий комітет для «боротьби з контрреволюцією».

Центральна Рада також здійснила заходи, спрямовані на організацію збройного опору більшовицькому наступу. 17 грудня 1917 р. було створено Особливий комітет оборони України у складі М. Порша, С. Петлюри й В. Єщенка, а 18 грудня полковника Г. Капкана призначено командувачем українських військ, що протистояли російським частинам. Ще через тиждень Генеральний секретаріат ухвалив рішення про створення *Армії УНР* на засадах добровільності та грошового утримання.

Однак цих зусиль було замало для дієвої відсічі. Військовий секретаріат практично нічого не зробив для формування боєздатної армії, та й не міг цього зробити, адже лідери УЦР боялися й не розуміли значення організованої збройної сили, здатної підтримати революцію. Захоплення українізацією військових частин без належного організаційного підкріплення виявилося марнуванням часу: у перших же зіткненнях з російськими частинами українські підрозділи виявилися деморалізованими, розпорошеними й небоєздатними.

Радянські війська, розпочавши загальний наступ 25 грудня 1917 р., захопили Чугуїв, Павлоград, Катеринослав, а на початку січня 1918 р. Олександрівськ, Полтаву, Чернігів та інші міста.

Вояки Армії УНР на відпочинку. 1917 р.

2 На середину січня 1918 р. більшовики встановили владу майже на всій Лівобережній Україні. 14 січня почалися збройні виступи проти Центральної Ради в Миколаєві та Одесі. У Києві того ж дня було введено стан облоги. Однак 16 січня підрозділи міського гарнізону й озброєні робітничі дружини заводу «Арсенал» підняли повстання проти Центральної Ради, яка могла покладатися лише на загони Вільного козацтва під командуванням М. Ковенка, гайдамацький кіш Слобідської України на чолі з отаманом С. Петлюрою та курінь січових стрільців (командир – Є. Коновалець, начальник штабу – А. Мельник). Українські полки, розташовані в столиці, так і не виступили на захист УЦР. Але й без них 22 січня більшовицький виступ у місті був придушений.

Водночас під тиском есерів уряд В. Винниченка подав у відставку. Формування нового уряду було доручено В. Голубовичу. Втім, загального розвитку драматичних подій це не змінило. Більшовицькі війська під командуванням М. Муравйова наближалися до Києва. Боронити столицю було нікому, оскільки з міста були вислані на фронт останні українські угруповання. На шляху нападників стала патріотично налаштована студентська молодь Києва. На зборах студентів Університету Св. Володимира (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка) й Українського народного університету було створено добровольчий студентський курінь січових стрільців на чолі з А. Омельченком. 14 січня студенти прибули на станцію Бахмач для допомоги українському гарнізону під командуванням А. Гончаренка. Проте більшість студентів не мала військової підготовки. Було вирішено зайняти оборону біля залізничної станції Крути. Окопи українських бійців тягнулися обабіч (по обидва боки) залізничного насипу на 3–4 кілометри. Студентський курінь було поділено на чотири взводи по 28–30 осіб і направлено на лівий фланг – безпечнішу ділянку. Три взводи зайняли позиції в окопах, четвертий, що складався з наймолодших та тих, хто не вмів стріляти, перебував у резерві.

Бій тривав увесь день 16 січня 1918 р. Було відбито кілька атак, зі значними втратами як з боку українських підрозділів, так і в муравйовців (близько 300 чол.); наступаючі загони М. Муравйова почали обходити українські позиції з флангу. Виникла реальна загроза оточення, й А. Гончаренко вирішив вивести українські підрозділи з бою без подальших втрат і вирушити в напрямку Києва на з'єднання з Чорними гайдамаками С. Петлюри. Більшості українського війська вдалося організовано відступити на потязі.

Однак частина студентів (близько 30 осіб) потрапила в полон. Вирок оголосили вранці 17 січня: сімох поранених відправили до харківської лікарні, звідки вони втекли, решту засудили до розстрілу, тут же, під Крутами, на Чернігівському полі. Після розстрілу місцевим жителям деякий час забороняли ховати тіла загиблих.

Дорога до столиці України була вільна. Більшовики підійшли до міста і з берегів Дніпра піддали його гарматному обстрілу. 25 січня 1918 р. члени Малої Ради та Ради народних міністрів (так став називатися уряд після проголошення IV Універсалу) змушені були виїхати зі столиці в напрямку Житомира.

26 січня більшовицькі війська захопили Київ. Муравйов вдався до масштабних репресій, спрямованих насамперед проти діячів українсько-

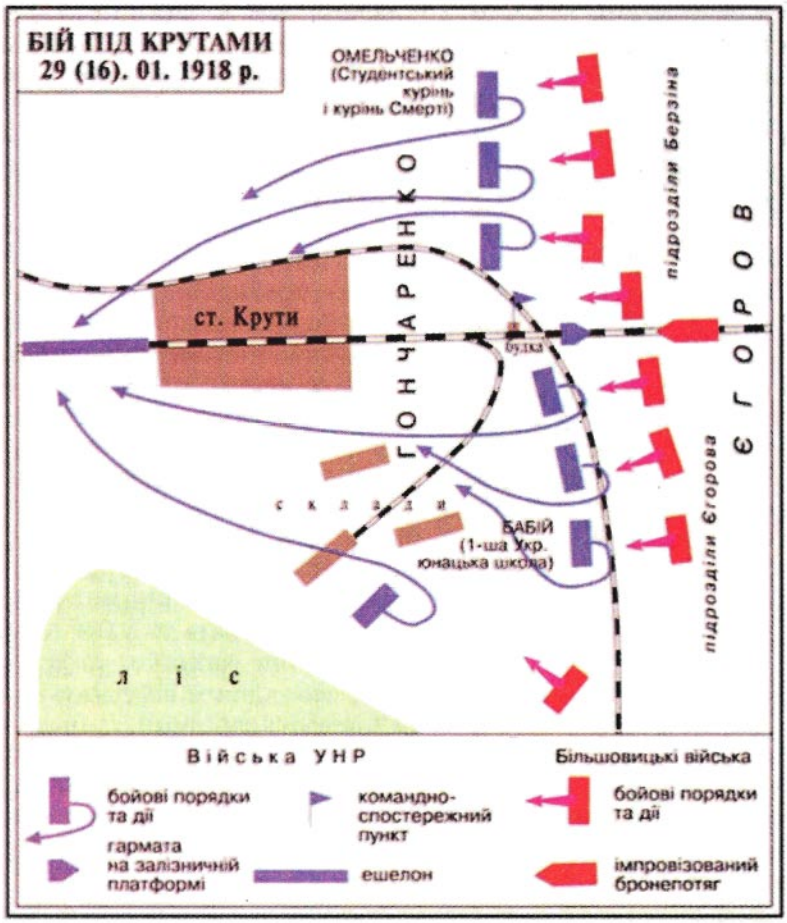

Бій під Крутами. 16.01.1918. Схема бою.
Інститут Історії України НАН України

го руху, а також російського офіцерства, яке шукало притулку в Україні. Червоноармійці замордували колишнього міністра земельних справ О. Зарудного, членів Центральної Ради журналіста І. Пугача і знаного політичного діяча есера Л. Бочковського. За неповними даними, було вбито понад 5 тис. осіб. Розстрілювали за «буржуйський вигляд», за «косий погляд», «за кожне українське слово» або й просто так, як писав очевидець тих подій поет В. Сосюра.

3 Більшовики негайно почали встановлювати радянську владу на підконтрольних їм територіях.

Скасувавши всі розпорядження Центральної Ради, радянські органи влади поширили дію декретів Ради народних комісарів про землю, робітничий контроль, націоналізацію промисловості на територію України. Вища рада народного господарства РСФРР взяла під контроль індустрію України. Націоналізація окремих підприємств здійснювалася не українським, а російським урядом.

Плакат «За волю України. Полеглим синам в борні під Крутами». Київ, 1918 р.

Більшовики прийшли до влади в період майже цілковитого економічного й суспільного занепаду, який вони посилили своїм «чорно-білим» сприйняттям дійсності, зображаючи буржуазію та представників старої влади єдиними винуватцями народного горя. Сприймаючи буквально радянський декрет про землю, незаможні селяни розбирали худобу, реманент, насіння, «вирівнюючи» таким чином майновий стан селянства. Однак розрахунок на те, що вони зметуть старий устрій і стануть надійною опорою більшовиків, не справдився. Коли для Народного секретаріату настали тяжкі часи, селянство не кинулося захищати його. У п'ятьох радянських арміях, створених в Україні, налічувалося лише 25 тис. бійців і командирів. Якщо проти Армії УНР більшовики ще воювали успішно, то добре навченим і оснащеним військам Німеччини та Австро-Угорщини серйозного опору вчинити не змогли. 27 лютого 1918 р. Народний секретаріат змушений був переїхати до Полтави, а згодом, 9 березня, – до Катеринослава.

17–19 березня 1918 р. у Катеринославі відбувся II Всеукраїнський з'їзд рад. 22 березня новообрані ЦВК й Народний секретаріат (на чолі з М. Скрипником) виїхали до Таганрога.

Осмислюючи невдачу більшовицької спроби закріпитися у республіці, новий голова Народного секретаріату М. Скрипник згодом писав: «Наша трагедія на Україні полягає саме в тому, щоб за допомогою робітничого класу, російського за національністю або зрусифікованого, що зневажливо ставиться часом навіть до найменшого натяку на українську мову і українську культуру, за допомогою його і силами його завоювати селянство і сільський пролетаріат, за національним складом український, який у зв'язку із складними історичними умовами упереджено й недовірливо ставиться до всього російського, "московського"».

④ Невтішні реалії змусили керівників Центральної Ради змінити свої погляди на статус України і, відмовившись від гасел автономії у складі федерації народів, стати на ґрунт повної незалежності і самостійності Української держави. 22 січня 1918 р. Центральна Рада ухвалила свій ***IV Універсал***, в якому проголосила Українську Народну Республіку «самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу».

IV Універсал проголосив також перспективи в галузі внутрішньої політики. Революційно-демократична влада на місцях мала базуватися на співробітництві органів самоврядування та рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. У соціально-економічній сфері проголо-

шувалося повсюдне впровадження земельного закону на основі безплатної передачі землі селянам, а також конверсія і демілітаризація промисловості з метою забезпечення народу товарами широкого вжитку. Передбачалося запровадження зовнішньоторговельної монополії держави, а також монополії на торгівлю металом, вугіллям, шкірою, тютюном та іншими товарами, встановлення державно-народного контролю над банками.

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.

IV Універсал Української Центральної Ради

IV Універсал Центральної Ради, у якому була проголошена самостійність Української Народної Республіки, став ключовим актом державотворчого процесу в Україні. З його прийняттям завершився важливий етап складного й суперечливого розвитку українського національно-визвольного руху та намітилася широка програма творення незалежної Української держави.

Проте IV Універсал був запізнілою спробою переходу від автономістсько-федеративних принципів державного будівництва до самостійницьких. Лідери українського руху не відкидали взагалі ідею федеративного зв'язку України з іншими державними утвореннями в рамках єдиного об'єднання, а лише до кращих часів відкладали її.

5 Домігшись права увійти у «велику політику», Центральна Рада надіслала до Бреста, де тривали мирні переговори, свою делегацію. Інструкції М. Грушевського членам делегації зводилися до того, щоб боротися за включення до складу України Холмщини, Підляшшя, проведення всенародного голосування (плебісциту) в Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатській Україні. Таким чином, це був перший крок на шляху до соборності українських земель.

9 січня 1918 р. близько 400 представників держав, задіяних у переговорах, взяли участь у першому пленарному засіданні в Бресті.

Напередодні переговорів німецькі експерти з міжнародного права заявили, що в разі укладення мирного договору з Росією його положення матимуть обов'язковий характер і для України. Голова делегації (УНР) В. Голубович заперечив їм, висунувши таку аргументацію: **зв'язок** України з Росією обумовлювала Переяславська угода; оскільки один з учасників укладення цього акту – царська династія Романових – відійшла в минуле, він втратив чинність разом з усіма зобов'язаннями України щодо Росії. Німецька сторона погодилася з правомірністю цих суджень, а проголошення УНР самостійною державою зміцнило її статус як рівноправного учасника переговорів. Російська делегація в особі Л. Троцького також

Українська делегація в Брест-Литовську. На першому плані (зліва направо): майор Брінкман з генштабу німецької армії, Микола Любинський, Микола Левитський, Олександр Севрюк, генерал Макс Гофман – заступник головуючого на переговорах, Сергій Остапенко. 1918 р.

заявила, що «не бачить жодної перешкоди для самостійної участі делегації Генерального секретаріату в мирних переговорах».

Після кількох днів роботи вирішено було зробити перерву для узгодження позицій делегацій з урядами своїх країн. Загальні збори Центральної Ради обговорили перебіг переговорів.

Документи і матеріали

Умовами згоди досягнуто з нашого боку найбільшого, чого тільки можна було досягти. Українському народові забезпечено право національного самовизначення всюди, де він живе в більшості, в тому числі в Холмщині та на Підляшші. З Галичиною справа вирішується на користь нашого народу, тобто панування українського народу забезпечується в тій частині, яку він заселяє. Згідно з торговельною частиною мирного договору, ввіз товарів із-за кордону і вивіз їх з України є монополією Української держави. Дев'яті збори уповноважили Раду Народних Міністрів підписати договір. Внаслідок нестабільної ситуації, що склалася в країні, право ратифікації майбутньої угоди було надано членам української делегації на переговорах.

Міністр УНР М. Ткаченко про підсумки мирних переговорів у Брест-Литовську

Делегація більшовицької Росії спробувала залучити до участі в переговорах делегацію більшовицького українського уряду й усунути делегацію УНР від участі в них на правах повноправного суб'єкта міжнародного права. Л. Троцький заявив, що інтереси українського народу на

Підписання Брестського миру, 9 лютого 1918 р.

конференції мають представляти члени Народного секретаріату в особі Є. Медведєва і В. Шахрая. Однак тверда позиція посланців УНР зірвала ці намагання. Більше того, глава делегації Австро-Угорщини граф О. Чернін від імені чотирьох союзних держав заявив: «...ми бачимо далі причину визнати Українську Народну Республіку вже тепер самостійною, вільною, суверенною державою, яка є в стані укладати самостійно інтернаціональні договори».

9 лютого 1918 р. договір між УНР та державами Четверного союзу було підписано. Ним скасовувався воєнний стан між воюючими сторонами, встановлювалися дипломатичні зносини, економічні зв'язки і кордони України. Оскільки територіальні претензії української делегації зачіпали інтереси Австро-Угорщини, представники обох країн підписали таємну декларацію, згідно з якою райони Східної Галичини з переважаючим українським населенням мали бути відлучені від королівства Галичини й з'єднані з Буковиною в один коронний край у складі Австро-Угорщини. Кордони між УНР і Австро-Угорщиною відповідали довоєнним російсько-австрійським. У межах відроджуваної Польської держави їх повинна була визначити спільна комісія на підставі «етнографічних відносин і з урахуванням бажань населення». У додатковому договорі визначалися принципи регулювання консульських відносин, приватних справ, обміну військовополоненими й надлишками сільськогосподарських і промислових товарів. Сторони взяли на себе зобов'язання встановити паритетні курси національних валют.

Брестський договір було ратифіковано спеціальним законом Центральної Ради від 17 березня 1918 р.

Документи і матеріали

Для української держави цей мир, безперечно був би з різних боків дуже корисний. Перш усього ним українська держава визнана такими поважними суб'єктами міжнародного права, як центральні держави. А маючи до цього на увазі ще признання Англії та Франції, можна було би тепер її уважати цілком повноправним, рівним членом світових держав. Далі цей мир досить справедливо й корисно розв'язував питання про територіальні межі, особливо щодо Польщі (Холмщина, Підляшшя). У фінансовому відношенні також для України була реальна користь від цього миру. Наприклад, золота валюта українського карбованця стояла тоді дуже високо (100 німецьких марок дорівнювали 46 українським карбованцям). Навіть торговельні умови були складені вигідні для України». В. Винниченко вважав брестські домовленості дуже корисними за умови, «коли б при цьому мир явився не результатом збігу сприятливих обставин, а наслідком нашої сили і волі, коли б ми тою силою могли реалізувати, охоронити й затвердити за собою всі наслідки миру».

В. Винниченко. Відродження нації (репринтне відтворення 1920 р.). В 3 ч. – Ч. 2. – К., 1990 . –С. 199–201.

Підписання Брестського миру мало для УНР як позитивні, так і негативні наслідки. Брестський мирний договір був першим значним зовнішньополітичним актом України. Центральна Рада домоглася найголовнішого – визнання Української Народної Республіки незалежною державою та повноправним суб'єктом міжнародних відносин. У Берліні, Відні, Стамбулі, Софії та Бухаресті відкрилися посольства України.

Цей мир був безумовно важливим і з погляду становлення незалежної держави. Підписувати договір могла тільки суверенна держава. Війна з більшовицькою Росією підвела Центральну Раду до необхідності проголошення IV Універсалу. У Брестському мирі вперше зафіксовано соборницькі устремління Центральної Ради, її турботу про долю західноукраїнських земель.

Керівництво УНР у кінцевому підсумку зуміло вистояти перед більшовицьким наступом і відновити, хоч і на короткий час, свою владу в країні. Це було зроблено за підтримки нових союзників. Але дуже швидко ця підтримка обернулася для України встановленням жорстокого окупаційного режиму. Політика співробітництва Центральної Ради з кайзерівськими і цісарськими посланцями відштовхнула від неї мільйони людей і зрештою наблизила її власний кінець.

6 На кінець січня – початок лютого 1918 р. ситуація склалася так, що Центральна Рада змушена була звернутися по допомогу до своїх недавніх партнерів за столом переговорів – Німеччини та Австро-Угорщини. Країни Четверного союзу були зацікавлені в тому, щоб надати таку допомогу з кількох причин: Україна зобов'язувалася до 31 липня надати їм мільйон пудів збіжжя; крім того, європейські країни турбувало більшовицьке просування на захід. Отже, в альтернативі «більшовики чи іноземне втручання» Центральна Рада обрала друге, що, як тоді здавалося, могло гарантувати збереження української державності.

18 лютого 1918 р. німецькі війська увійшли на територію України, невдовзі їх підтримали частини австро-угорської армії. Вони поступово

Вступ німецьких військ до Києва. 1918 р.

просувалися на схід і південь України, не зустрічаючи значного опору з боку радянських військ. До кінця квітня 1918 р. вся територія України опинилася під контролем німецької й австро-угорської армій.

На початку березня до Києва повернулася Рада народних міністрів, а відтак і Центральна Рада. Ще 10 лютого 1918 р. Рада народних міністрів у відозві до населення вперше спробувала пояснити, що завдання іноземних військ – покласти край пануванню в Україні більшовиків.

Центральна Рада відновила свої повноваження в Україні за складних обставин. Ціна за допомогу німецько-австрійських військ виявилася занадто високою в економічному, моральному та політичному вимірах.

З 26 березня до 23 квітня 1918 р. працювала комісія з представників України, Німеччини й Австро-Угорщини з узгодження умов матеріальної компенсації. УЦР прийняла зобов'язання надати Німеччині й Австро-Угорщині 60 млн пудів зерна та виробів з нього, 400 млн штук яєць, велику рогату худобу живою вагою 2,75 млн пудів, 3 млн пудів цукру, а також постійно постачати їм овочі, фураж, руду тощо.

Іноземне втручання обмежувало суверенітет УНР. Недаремно П. Христюк писав, що окупаційне «військо стало вирішальним чинником для внутрішньої політики Республіки спочатку посереднім, а потім і безпосереднім».

Міжпартійний розбрат всередині Центральної Ради, посилення позицій правих сил дедалі більше розхитували владу. Вбачаючи в цьому загрозу регулярним надходженням з України сільськогосподарської

Малий герб УНР, затверджений 22 березня 1918 р.

Велика державна печатка УНР

продукції, німецько-австрійське командування перебрало на себе й деякі адміністративні функції. Ще 18 березня 1918 р. генерал Е. Людендорф видав директиву, відповідно до якої німецькі військові командири могли видавати накази щодо охорони порядку та безпеки. Головнокомандувач німецьких військ в Україні фельдмаршал Г. Ейхгорн 6 квітня 1918 р. видав наказ, який стосувався термінів і порядку посівної кампанії. У документі підкреслювалося, що врожай належатиме тим, хто засіє посівні площі. Селяни, які візьмуть землі більше, ніж зможуть обробити, підлягатимуть покаранню. Крім того, селян зобов'язували всіляко допомагати в обробітку поміщицьких угідь. Наказ Г. Ейхгорна викликав гостру дискусію в Центральній Раді. Міністр земельних справ на знак незгоди з втручанням німців у вирішення суто цивільних справ подав у відставку. Міністерство закордонних справ УЦР висловило офіційний протест Німеччині з приводу дій Г. Ейхгорна, а міністерство земельних справ оповістило народ України про те, що такий наказ виконувати не слід.

Окупаційні власті втручалися й в інші сфери українського життя. Звичайною практикою стали ув'язнення та страти за вироками польових судів. Щоб запобігти цьому, міністр юстиції М. Ткаченко 23 березня 1918 р. видав циркуляр, у якому вказувалося, що іноземні військові судові інстанції не мають чинності в Україні, оскільки тут існують власні цивільні й військові суди.

Ці та інші акції ще більше загострили відносини між УЦР і окупаційною адміністрацією. У листуванні представників Німеччини й Австро-Угорщини зі своїм керівництвом дедалі частіше заходила мова про необхідність заміни Центральної Ради іншим органом. 24 квітня відбулася нарада за участю начальника штабу німецьких військ у Києві генерала В. Тренера, послів та військових аташе Німеччини й Австро-Угорщини, на якій обговорювалося майбутнє Української держави. Зустріч В. Тренера з делегацією Української народної громади (її очолював П. Скоропадський) показала, в який бік хитнувся політичний маятник.

⑦ ***29** квітня 1918 р.* Центральна Рада зібралася для прийняття Конституції Української Народної Республіки (УНР).

Документи і матеріали

Конституцію почали готувати ще у той час, коли революція на Україні переходила фазу національно-політичну, коли класова боротьба ще не ставила

виразно на порядок денний завдання творення робітничо-селянської державності і коли, після цього, вся українська демократія стояла ще міцно на ґрунті демократичного парламентаризму...

П. Христюк про підготовку Конституції УНР // Хрестоматія з новітньої історії України. 1917–1945. – С. 55.

Саме цими обставинами пояснюється очевидна невідповідність Конституції соціальному курсу, який здійснювався Центральною Радою в завершальній фазі її діяльності.

Основний закон гарантував демократичні свободи, включаючи активне й пасивне виборче право для всіх громадян, що досягли 20 років. Вищу законодавчу владу в країні мали здійснювати Всенародні збори, виконавчу – Рада народних міністрів, судову – Генеральний суд. Самоврядування на місцях належало виборним радам та управам громад, волостей і земель.

Конституція визначала порядок роботи органів державної влади та управління, а також умови, за яких впроваджувалося тимчасове обмеження громадських свобод.

Документи і матеріали

...кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР на національно-персональну автономію, цебто право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через орган Національного союзу, влада якого шириться на всіх його членів незалежно від місця і поселення в УНР.

З Конституції УНР, прийнятої Центральною Радою 29 квітня 1918 р.

З Конституцією, кожному національному союзові надавалося право представництва в уряді республіки й отримання фінансової допомоги.

Прийнятий документ не вдалося втілити в життя, оскільки день його ухвали став останнім у діяльності Центральної Ради. Ще 26 квітня 1918 р. імператор Вільгельм II, по суті, санкціонував зміну українського уряду. Робилося все, щоб розчистити шлях до якомога безболіснішого переходу влади до рук П. Скоропадського.

Запитання і завдання

1. ***Назвіть*** заходи, здійснені Центральною Радою для організації збройного опору наступу військ радянської Росії. ***Проаналізуйте*** досягнення та прорахунки УЦР в цей період.
2. «Всі невдоволені елементи зразу знайшли собі в ньому організаційний центр і точку обпертя». ***Кому*** належить цей вислів? Про ***яку*** подію йдеться?
3. ***Встановіть*** послідовність подій.
   Бій під Крутами.
   Проголошення радянської влади в Україні.
   Телеграма РНК з ультимативними вимогами до УЦР.
   Проголошення Конституції.
   IV Універсал.
4. ***Схарактеризуйте*** першу спробу радянізації України.
5. ***Складіть*** хронологічний ланцюжок головних подій кінця 1917 р. – початку 1918 р.

6. На основі аналізу змісту універсалів Центральної Ради ***прослідкуйте***, як змінювався державний статус України впродовж червня 1917 р. – січня 1918 р. ***Дайте*** власну оцінку цим перетворенням.
7. Підписання Брестського договору – це спроба соборності українських земель. ***Доберіть*** факти на підтвердження або спростування цього висновку.
8. «Більшовики чи іноземне втручання?». ***Чому*** УЦР віддала перевагу? ***Який*** аргумент вплинув на її рішення?
9. «Німці не мішаються і ніякої зміни в тім не мають робити... не мають заміру в чім-небудь перемінити наші закони і порядки, обмежити самостійність і суверенність нашої Республіки», – зазначалося в зверненні УЦР до громадян України. «Треба було задушити Більшовизм на Україні, – писав генерал Е. Людендорф, – й запровадити там такі порядки, які могли б дати нам воєнні користі: збіжжя і сировину; для цього треба просуватися у глиб країни». ***Прокоментуйте*** наведені висловлювання та ***зробіть*** висновок: позиція якої зі сторін відображала реальний стан.
10. Конституція гарантувала широкі громадянські свободи та особливі права національним меншинам. Однак українське суспільство було ще не готове до сприйняття абстрактних демократичних принципів, які Конституція ставила над реаліями життя. ***Спрогнозуйте*** розвиток подій, за яких демократичні принципи перестали б бути абстрактними.

Підсумково-узагальнюючий урок до теми «Українська революція (березень 1917 – початок 1918 р.)»

1. ***Вкажіть***, коли було утворено Центральну Раду і хто був її головою.

   1) березень 1917 р.; 2) квітень 1917 р.; 3) листопад 1917 р.;
   а) С. Петлюра; б) М. Грушевський; в) В. Винниченко.

2. ***Дайте*** відповідь (необхідне позначте).

   Де і коли відбувся Український національний конгрес?
   1) Київ; 2) Харків; 3) Львів;
   а) 4 березня 1917 р.; б) 19 квітня 1917 р.; в) 25 жовтня 1917 р.

3. ***Назвіть*** дату підписання УНР договору з державами Четверного союзу.

   1) січень 1918 р.; 2) лютий 1918 р.; 3) березень 1918 р.

4. ***Доповніть*** речення (необхідне позначте).

   Центральна Рада надіслала до Брест-Литовська делегацію, яку очолив
   1) М. Грушевський; 2) В. Голубович; 3) П. Христюк.

5. ***Дайте*** відповідь (необхідне позначте).

   Яка подія відбулася 29 квітня 1918 р.?
   1) Проголошення Української Народної Республіки; 2) Прийняття Конституції УНР; 3) Утворення Центральної Ради.

6. ***Доберіть*** факти, що стосуються біографії М. Грушевського.

   1) автор праці «Історія України-Русі»;
   2) перебував на засланні в Симбірську;
   3) 1920 р. повернувся з еміграції в Україну;
   4) голова Генерального секретаріату Центральної Ради;
   5) заповідав: «Стійте всіма силами за Україну».

7. ***Позначте*** подію, що відбулася раніше.

   1) проголошення УНР; 2) утворення Центральної Ради; 3) проголошення I Універсалу.

8. ***Вкажіть*** назву першого уряду автономної України.

   1) Центральна Рада; 2) Тимчасовий уряд; 3) Генеральний секретаріат.

9. ***Завершіть*** речення (необхідне позначте).

   IV Універсал проголосив
   1) автономію України; 2) утворення УНР; 3) незалежність України.

10. ***Розташуйте*** події в хронологічній послідовності.

    1) створення Генерального секретаріату;
    2) зречення престолу російським імператором Миколою II;
    3) проголошення IV Універсалу;
    4) початок Першої світової війни.

11. ***Визначте*** мету, якої не мала Центральна Рада.

1) автономія України у складі Російської держави;
2) проголошення незалежності та самостійності України;
3) унія з Польщею проти Росії;
4) союз з Росією для боротьби проти країн Антанти.

12. Доба Центральної Ради продемонструвала сильні й слабкі сторони Української революції. ***Чи*** поділяєте ви цей висновок? ***Доберіть*** факти, які підтверджують або спростовують його. ***Висловіть*** власне бачення цієї проблеми.

13. «Подиву гідним є те, що незважаючи на відверте доктринерство й відсутність політичного досвіду її лідерів, Центральній Раді таки вдалося досягти чималих успіхів. Передовсім це стосується національної мобілізації українських мас на проголошення Української Народної Республіки», – пише історик Я. Грицак.

Які оцінки діяльності Центральної Ради ви знаєте? ***Яку*** поділяєте? ***Висловіть*** своє бачення історичного значення діяльності Центральної Ради.

14. ***Прослідкуйте*** на основі Універсалів Центральної Ради, як змінювався державний статус України впродовж червня 1917 р. – січня 1918 р. ***Який*** з Універсалів мав найбільше значення у державотворчих процесах 1917–1918 рр.? ***Дайте*** власну оцінку цим перетворенням.

Тема 4

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ В 1918–1921 рр.

Боротьба за збереження державної незалежності України була логічним продовженням Української революції, котра цю незалежність проголосила. У цій боротьбі вирішувалися ті ж питання, які стояли в 1917 р.: чи бути, по-перше, Україні незалежною державою; чи матиме, по-друге, ця держава демократичний політичний устрій; чи отримає розвиток громадянське суспільство. Державна незалежність була втрачена, надії на розбудову правової держави згасали. Історія дала негативні відповіді на ці питання.

Турченко Ф. Новітня історія України. Частина перша. 1914–1939. – К., 2008. – С. 207–208.

§19 Українська Держава

1. *Гетьманський переворот.*
2. *Внутрішня і зовнішня політика Української Держави і ставлення до неї суспільства.*
3. *Анулювання Брестського миру і наступ радянських військ на Україні.*

Назвіть *характерні ознаки гетьманського режиму П. Скоропадського.*

1 З початком Першої світової війни генерал П. Скоропадський перебував на фронті. Командував кінним полком, а потім – гвардійською кавалерійською дивізією та 34-м армійським корпусом.

Лютневі події 1917 р. не похитнули намір П. Скоропадського вести війну до переможного завершення і зберегти боєздатність армії. Радикальні політичні ідеї були чужі для нього.

Початок українізації армії, ініційований І Всеукраїнським військовим з'їздом (травень 1917 р.) поставив генерала перед вибором. Але він залишився вірним присязі й лише після наказу Корнілова повів роботу з перетворення 34-го корпусу на 1-й Український (налічував близько 60 тис. бійців). Згодом з'їзд Вільного козацтва (16–17 жовтня 1917 р., Чигирин) обрав П. Скоропадського отаманом.

Павло Скоропадський

З'єднання під командуванням генерала П. Скоропадського стало на захист Центральної Ради, якій в листопаді 1917 р. загрожували збільшовизовані війська. Авторитет П. Скоропадського, який невпинно зростав, непокоїв українських політичних лідерів, і вони чинили йому всілякі перешкоди. Це змусило генерала піти у відставку та зайнятися політичною діяльністю.

Політичні погляди П. Скоропадського формувалися під впливом двох факторів: з одного боку, він був прибічником старого ладу самодержавної Росії, з іншого – усвідомлював правомірність українських домагань і необхідність змін у суспільстві. У березні 1918 р. за участю П. Скоропадського виникла політична організація Українська громада (згодом – Українська народна громада). Її платформа виявилася близькою до позиції Української демократично-хліборобської партії й

Союзу земельних власників. Політичний консерватизм у програмних засадах Української громади поєднувався з прагненням до поміркованих перетворень у соціально-економічній сфері. Якщо рівень організації Союзу земельних власників П. Скоропадський визнавав досить високим, то прагнення його членів відстоювати лише власні інтереси викликало в нього занепокоєння й незгоду. Водночас «хлібороби» імпонували П. Скоропадському тим, що відстоювали дрібне землеволодіння в Україні. Саме такий шлях у поєднанні з акціонуванням переробної промисловості, на його думку, мав стати провідним у розвитку української економіки.

День ***29 квітня 1918 р.*** став останнім у діяльності Центральної Ради, яка без бою здала владу в руки П. Скоропадського, проголошеного на з'їзді земельних власників ***гетьманом*** України. Цей переворот був спробою консервативних сил загасити полум'я революції, покласти край радикальним соціальним настроям, силою державної влади і шляхом поміркованих реформ спрямувати суспільне життя в річище правових норм, забезпечити недоторканність права приватної власності.

Особливістю державного будівництва за Гетьманату було те, що він відбувався за військової іноземної присутності. П. Скоропадський з обережністю ставився до німецьких й австрійських військових чинів, розуміючи, по-перше, їх незацікавленість у створенні сильної суверенної Української Держави, а, по-друге, усвідомлюючи, що врешті-решт результати Першої світової війни складуться на користь Антанти. Тому він прагнув дотримуватися нейтралітету та очікував того самого від німецько-австрійського командування.

Окупаційні власті ще до перевороту висунули кілька вимог, виконання яких вважалося б платою за їхню нейтральну позицію. Ці вимоги після взаємних узгоджень набули такого вигляду:

1. Визнання Брестської угоди;
2. Розпуск Центральної Ради. Відкладення скликання Установчих зборів до повного «заспокоєння краю»;
3. Погодження з німецьким командуванням кількості й умов використання українських збройних формувань;
4. Визнання необхідності відновлення цивільного судового апарату та обмеження компетенції воєнно-польових судів лише розглядом акцій, спрямованих проти австро-німецьких військ;
5. Впорядкування адміністративного апарату і розпуск усіх комітетів «революційного походження»;
6. Зобов'язання України щодо забезпечення потреб військ Центральних країн;
7. Відродження вільної торговельної й іншої підприємницької діяльності;
8. Відновлення власності, збереження до певної норми великих господарств з метою забезпечення експортної здатності хліборобства, передача землі селянам за викуп у кредит;
9. Виплати за воєнну допомогу Україні.

Заходи гетьмана П. Скоропадського щодо зміцнення української державності

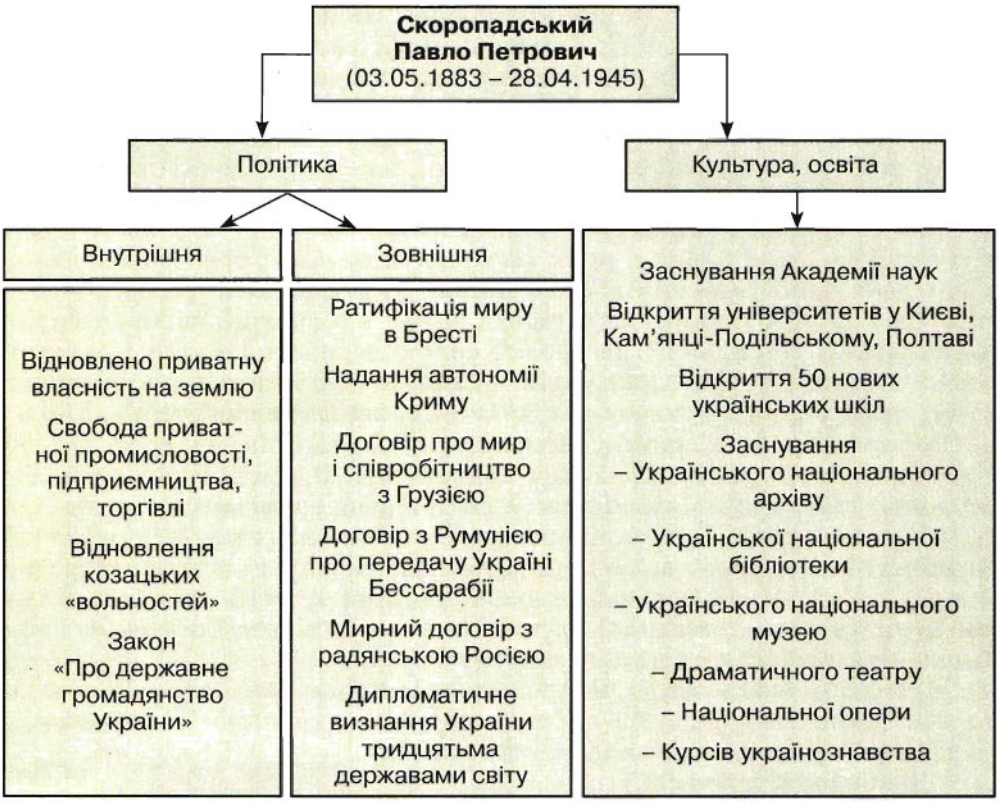

***Порівняйте** творення державних засад Центральною Радою й гетьманом П. Скоропадським. У **чому**, на вашу думку, полягає відмінність державотворчих процесів?*

Бурхливі революційні події показали неспроможність парламентської республіки в особі Центральної Ради розв'язати загальні питання державного будівництва. Тому П. Скоропадський свідомо пішов на встановлення тимчасового авторитарного правління. Спеціальною «Грамотою» проголошувалося, що управління державою гетьман здійснюватиме за допомогою призначеного ним уряду на підставі законів про тимчасовий державний устрій. Передбачалися заміна міністрів, формування нового уряду, хоча урядовці нижчого рівня залишалися на своїх місцях. До виборів Українського Сейму гетьман перебирав особливі повноваження та обіцяв «твердо стояти на сторожі порядку й законності».

Документи і матеріали

Характер державної системи, до якої прямував гетьман, тяжко визначити однозначно – найправдоподібніше, це мала бути конституційна монархія, відмінна від традиційної самодержавної системи в Росії. Апологети гетьманства стверджували, що найкраще її характер визначався не тогочасними західними політичними критеріями, а українською історичною традицією – йшлося про відтворення системи гетьманської влади з минулих століть, влади тих гетьма-

нів, яким хоч на деякий час вдалося здійснити самостійність і суверенність козацької держави.

Я. Грицак. Нарис історії України: формування модерної української нації. XIX–XX ст. : навч. посіб. для учнів. гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів. – С. 67.

У заяві Ради міністрів від 10 травня 1918 р. зазначалося: «Гетьман не думає стати самодержцем. Назва "Гетьман" – це втілення в історичній національно-українській формі ідеї незалежної і вільної України. Стоячи на чолі українського правительства, гетьман тим самим відновлює й закріплює в народній свідомості думку про невідбиральні народні й козацькі вольності». Сам П. Скоропадський сподівався створити «здібний до державної праці сильний уряд; відбудувати армію і адміністративний апарат, яких в той час фактично не існувало, і за їх поміччю відбудувати порядок, опертий на праві; провести необхідні політичні і соціальні реформи». Майбутню політичну реформу гетьман уявляв так: «Ні диктатура вищого класу, ні диктатура пролетаріату, а рівномірна участь всіх класів суспільства в політичному житті краю».

Герб Війська Запорозького Низового 1622 р.

Герб Війська Запорозького з літопису Григорія Граб'янки.

«Закони про тимчасовий державний устрій» закріплювали виключні повноваження гетьмана, який одноосібно мав право затверджувати склад Ради міністрів та її голову, а також інших урядовців, якщо ця процедура для них не передбачалася законодавством. До компетенції глави держави належало визначення зовнішньополітичної лінії; оголошення окремих районів на воєнному, осадному або надзвичайному стані; помилування засуджених, пом'якшення міри покарання, звільнення від судової відповідальності. Гетьман був також верховним воєводою української армії й флоту. Усі накази й розпорядження гетьмана мали закріплюватися головою уряду або відповідним міністром.

Проект герба Української Держави. Художник Г. Нарбут.

25 травня 1918 р. було прийнято «Положення про Малу Раду міністрів», до складу якої входили заступники міністрів. До її компетенції належав розгляд тих законодавчих та адміністративних пропозицій міністрів, що «через їх нескладність не потребували взаємної згоди відомств у письмовій формі», а також проекти, кошториси міністерств тощо.

Гетьман приділяв значну увагу розвитку інституту державної служби. Залишивши

Гетьман П. Скоропадський з прем'єр-міністром Ф. Лизогубом та офіцерами. 1918 р.

на попередніх посадах усіх спеціалістів (крім міністрів та їхніх заступників), він намагався поповнювати кадри управлінців досвідченими кваліфікованими професіоналами не лише з центру, а й з периферії. Усі державні службовці складали урочисту обітницю й присягали «вірно служити державі Українській, визнавати державну владу, виконуючи її закони і всіма силами охороняючи інтереси й добробут». Спеціальний закон «Про порядок призначення на державну службу» регламентував категорії чиновництва, які призначалися гетьманом або міністром. Замість комісарів УЦР призначалися старости, які очолювали місцеву адміністрацію. До прийняття українського нормативного акту про державну службу проголошувалася чинність усіх законів Російської держави.

Взагалі ж відмінною ознакою кадрової політики П. Скоропадського було те, що апарат управління формувався не за національною ознакою, а за принципом професійності. Зрозуміло, це давало привід для звинувачень з боку тих, хто вважав головним критерієм добору на державну посаду ступінь національної свідомості, патріотизм тощо.

Одним із заходів, що мав сприяти вдосконаленню внутрішньої політики, дотриманню законів і правопорядку, стало створення Державної варти (травень 1918 р.). За задумом П. Скоропадського, департамент Державної варти мав виконувати поліцейські функції. Основоположними документами, що заклали підґрунтя правотворчого процесу Гетьманату, стали «Грамота до всього українського народу» та «Закони про тимчасовий державний устрій». Закони Української Держави мали загальний і обов'язковий характер для всіх громадян України та іноземців, які перебували на її території.

У цілому ж характер прийнятих документів, наміри нового уряду свідчили про те, що кінцевою метою державного будівництва гетьман вважав формування громадянсько-правового суспільства, в якому пріоритетним були б закон і право власності. Інша справа, що методи, обрані для розв'язання поставлених завдань, викликали нарікання. Проте ви-

никає питання: а чи можна було досягнути успіху за тих умов іншими засобами?

Гетьманський уряд активно займався поліпшенням судової влади. Усього в Україні станом на 16 серпня 1918 р. діяли 3 судові палати, 19 окружних судів, 112 міських і повітових мирових суддів.

Посилена увага до нормалізації судочинства й удосконалення судової системи засвідчувала прагнення уряду практичними кроками забезпечити пріоритети законів та їх неухильне дотримання.

2 У царині сільського господарства П. Скоропадський мав власну концепцію виходу на новий соціально-економічний рівень. При цьому кінцевою метою реформ були не лише ліквідація малоземелля шляхом справедливого розподілу земельного фонду, а й формування середнього класу власників, які мали стати господарською та військовою опорою режиму.

Аби підготувати умови для аграрних перетворень, на місцях створювалися земельні комісії, які з перших днів існування нової влади усували земельні комітети Центральної Ради.

Основним завданням реформ стало відновлення приватної власності на землю, повернення її в товарний обіг. Міністерством земельних справ створювалися регіональні управління хліборобства і державного майна, а також губернські, повітові, волосні земельні, земельно-ліквідаційні й особливі комісії. Ці останні розв'язували питання про право на врожай 1918 р. із земель колишніх землевласників відповідно до спеціального закону, ухваленого 27 травня 1918 р.

Продуманими й ефективними були заходи Гетьманату у фінансовій сфері. Створено державний бюджет, успішно формувалася власна банківська система та засновувалися нові акціонерні компанії. У цей час було введено національну грошову одиницю – *гривню* і налагоджено грошовий обіг.

Натомість врегулювання виробничих взаємин у промисловості залишилося поза увагою гетьманського уряду. Лише восени 1918 р. департамент законодавчих пропозицій міністерства праці закінчив розробку проекту закону про профспілки і примирні камери. Крім того, як повідомляла одна з гетьманських газет, владними структурами розроблялися законопроекти про промисловий суд, 8-годинний робочий день, виробничі кооперативи, свободу коаліцій, трудові (колективні) договори та інші.

Така політика вкрай негативно позначилася на становищі робітничого класу. Загрозливих розмірів досягло безробіття. Власники підприємств разом з австро-німецькими окупантами закривали фабрики й заводи та викидали робітників на вулицю. У 1918 р. звільнення робітників стало масовим і набуло характеру класової помсти.

За Гетьманату ціни на всі без винятку продукти харчування піднялися в кілька разів, а заробітна плата стала значно меншою. Так, порівняно з 1913 р. у червні 1918 р. заробітна плата столяра скоротилася в 2 рази, слюсаря – в 1,93, муляра – в 1,7, різнороба – в 1,76 рази. Це не означало, що пролетаріат залишався бездіяльним спостерігачем того, що відбувалося. Поряд з використанням правових важелів у ході переговорів між профспілками й власниками підприємств у робітників залишався крайній засіб – страйки.

15 липня 1918 р. припинили роботу Коростенський, Сарненський та Здолбунівський залізничні вузли, а через кілька днів почався загально-

український страйк залізничників. Він набув яскраво вираженого політичного характеру. Гетьман намагався будь-що придушити страйк. Тому 19 липня 1918 р. він затвердив рішення Ради міністрів про відновлення в Україні дії царського закону про суворі покарання за участь у страйках. На його підставі Державна варта разом з німецькими та австрійськими військами вдалася до жорстких репресій проти страйкарів. Репресії й голод змусили залізничників України стати до роботи. Однак робітничий клас продовжував висувати нові вимоги (підписання колективних угод, збільшення заробітної плати, поліпшення санітарно-гігієнічних умов праці тощо). Власники відповіли на це закриттям підприємств і масовими звільненнями робітників (локаут), а окупаційна влада – драконівськими заходами, зокрема наказом генерала Менгельбіра, за яким учасників страйків чекала каторга чи трирічне ув'язнення, а їхніх організаторів – страта.

Влада заборонила проведення Всеукраїнського робітничого з'їзду. Водночас для налагодження діалогу при Міністерстві праці було створено комітет праці, на який покладалося попереднє обговорення підготовлених законопроектів. Однак комітет не зміг захистити інтереси робітників, а, навпаки, погіршив їхнє становище, запровадивши 12-годинний робочий день, зокрема на всіх металургійних підприємствах України.

Тяжку соціально-економічну ситуацію в державі так і не вдалося подолати. Це позбавило гетьмана підтримки трудящих у вирішальний час.

У своїх спогадах П. Скоропадський писав, що він передчував поразку Німеччини. Він розраховував, що наявність добре організованої української армії відповідає інтересам країн Антанти, оскільки це могло забезпечити сприятливий баланс сил у регіоні. П. Скоропадський визнавав, що його сподівання не справдилися, як і те, що німецькі війська знаходитимуться на території України доти, доки буде створено національні збройні сили.

Гетьману довелося докласти чимало зусиль, аби домогтися згоди австро-німецького командування на втілення в життя програми воєнного будівництва. Німецький генерал Греннер запевняв український уряд у тому, що окупаційні війська виступатимуть гарантом внутрішньої стабільності України та недоторканності її північних кордонів. Зрештою, наприкінці травня після отримання дозволу верховного командування німецькими військами, почалося формування 8-ми українських корпусів. Гетьман продовжив реалізацію воєнної програми, розробленої ще Центральною Радою.

Гетьман П. Скоропадський зробив значний внесок у розбудову військового флоту Української Держави. Його уряд зумів частково повернути під свою юрисдикцію захоплений німцями Чорноморський флот і перетворити його на державний. Для забезпечення боєздатності флоту воєнне міністерство Української Держави наймало кадрових досвідчених морських офіцерів, техніків і фахівців, надавало значні кошти на підтримання в порядку чорноморських портів. 18 липня 1918 р. гетьманом був затверджений новий військово-морський прапор, який і до сьогодні, в дещо зміненому вигляді, є українським воєнним прапором. Тоді ж уперше було порушено питання про відкриття українських воєнно-морських навчальних закладів, зокрема в Миколаєві.

Під час державного візиту гетьмана П. Скоропадського до Німеччини. 1918 р.

На листопад 1918 р. у збройних силах Української Держави налічувалося 60 тис. вояків. Брак часу, зовнішні й внутрішні фактори завадили гетьманському уряду створити боєздатну, добре навчену і віддану Українській Державі армію. Інтенсивна агітаційна робота, яку вели більшовики та представники українських соціалістичних партій, дезорієнтувала молодих новобранців української армії. Галичани-січовики вбачали в гетьмані москвофіла. Офіцерам з Особливого корпусу була байдужа українська ідея. Вони бажали одного: помсти більшовикам, які зруйнували звичний уклад їхнього життя. Відтак у критичний момент збройні сили України не змогли захистити гетьманський режим.

Геополітичне положення України ставило її в центр трьох основних зовнішньополітичних векторів, які визначалися політикою Центральних держав, Антанти й Росії. Жорсткий зв'язок з Німеччиною та Австро-Угорщиною, обумовлений Брестськими угодами, відчутно обмежував можливості дипломатичного маневру. Однак і в цій ситуації Міністерство закордонних справ, очолюване Д. Дорошенком, багато зробило для міжнародного визнання Української Держави, налагодження плідних відносин з іншими країнами. Дипломатичні відносини на рівні послів Українська Держава мала з Туреччиною, Болгарією, Швейцарією, Швецією й Норвегією. Україна мала 11 дипломатичних та близько 50 консульських представництв у 20 країнах, а на своїй території – 12 дипломатичних і 42 консульських представництва з 24 держав.

3 Однак міжнародна ситуація розвивалася так, що після втрати одних союзників Гетьманат не зміг заручитися підтримкою інших. Відтак, потрапивши в ізоляцію, режим міг розраховувати лише на власні сили.

Інтереси Центральних держав передбачали підтримку України, яка могла б змінити баланс сил у регіоні на їхню користь. Берлін серйозно цікавився Кримом, не виключаючи можливості створення тут власної військової бази. Для знекровлених війною Німеччини й Австро-Угорщини значення України як джерела сировини та продукції сільського господарства важко було переоцінити. Проте якщо німці на українській території намагалися триматися відповідно до умов Брестського договору, то австро-угорські війська вважали себе повновладними господарями на українській землі. Загострення відносин гетьманського уряду з Австро-Угорською імперією було пов'язане з питанням виділення Галичини і Буковини в окремий коронний край.

П. Скоропадський змушений був кардинально коригувати зовнішньополітичний курс. Як уже згадувалося, події в Австро-Угорщині й Німеччині позбавили гетьмана надійної військової підтримки, а позиція країн Антанти була жорстко пов'язана з реставрацією колишньої Росії. Зали-

П. Скоропадський на параді українських військ у Києві. Серпень, 1918 р.

шалася єдина сила, на яку міг розраховувати гетьман, – «біла гвардія» генерала Денікіна. За цих умов П. Скоропадський зробив найсуперечливіший крок – видав *грамоту від 14 листопада 1918 р.*, в якій проголосив намір встановити федеративні зв'язки з Росією.

Документи і матеріали

На принципах федеративних повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави. У цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність в краю, і в її межах перший раз свобідно віджили всі принижені і пригноблені більшовицьким деспотизмом громадяни бувшої Росії... Їй першій належить виступити у справі утворення всеросійської федерації, якої конечною метою буде відновлення великої Росії. В осягненні цієї мети лежить як запорука добробуту всієї Росії, так і забезпечення економічно-культурного розвитку цілого українського народу на міцних підставах національно-державної самобутності.

З грамоти П. Скоропадського про входження Української Держави у федерацію з небільшовицькою Росією. 14 листопада 1918 р.

Цей документ мав створити платформу для зближення гетьманського режиму з білогвардійським офіцерством та Добровольчою армією, які формували військові загони на території України.

Оцінювати позицію гетьмана лише за його політичними рішеннями жовтня–листопада 1918 р. було б спрощенням. Насправді П. Скоропадському ідея федеративного устрою України була близькою, хоча він трактував її досить довільно. За тих умов, на його думку, єдиною формою російсько-українських відносин, здатних забезпечити українському народові гідне існування, могла стати федерація.

Що ж до безпосередніх наслідків грамоти від 14 листопада, то вони пов'язані, по-перше, зі згодою генерала Денікіна укласти угоду з геть-

маном для боротьби з більшовизмом, а, по-друге, з визнанням у 20-х числах листопада державами Антанти законності гетьманського уряду в Україні.

Запитання і завдання

1. ***Як*** ви вважаєте, ***яка*** подія відбулася раніше:
державний переворот, що зумовив перехід влади до П. Скоропадського чи прийняття Конституції?
2. ***Дайте*** відповідь.
За часів П. Скоропадського українські землі мали назву
«Українська Народна Республіка» чи «Українська Держава»?
3. Окупаційні власті ще до гетьманського перевороту висунули П. Скоропадському ряд вимог, виконання яких вважалося платою за нейтральну позицію. Спираючись на текст підручника і документ на с. 152, ***вкажіть*** головні з них.
4. За часів П. Скоропадського вся верховна влада в країні, як законодавча, так і виконавча, мала належати гетьману. ***Доберіть*** факти на підтвердження або спростування цього висновку.
5. **Схарактеризуйте** головні напрями соціально-економічних перетворень в Українській Державі.
6. 14 листопада 1918 р. П. Скоропадський видав грамоту, в якій проголосив намір встановити федеративні зв'язки з Росією. **Дайте** історичний коментар цьому зовнішньополітичному курсу гетьмана. **Який** політичний резонанс мав цей крок П. Скоропадського?
7. П. Скоропадський був генералом російської царської армії, отаманом Вільного козацтва, гетьманом Української Держави. **Як** ці факти біографії характеризують історичну постать? **Висловіть** своє ставлення до особи П. Скоропадського.
8. «... Українським гетьманам дуже рідко вдавалося проводити самостійну лінію й здебільшого їм доводилося плентатися у фарватері великоросійської або польської політики», – зауважує історик Я. Грицак. ***Як*** ви ***вважаєте***, чи вірна така характеристика гетьманського режиму П. Скоропадського? Відповідь ***аргументуйте***.
9. ***Уявіть,*** що ви – сучасник П. Скоропадського. ***Спробуйте*** схарактеризувати його політичні погляди.
10. «Здавалося, перед Україною відкривається шлях до реальної консолідації суспільних сил, пошуків миру та спокою, здійснення ефективних реформ. Насправді виявилося, що це ще одна з багатьох ілюзій...». Чи ***поділяєте*** ви це твердження? ***Дайте*** власну оцінку Української Держави.

§20 Директорія УНР

1. *Утворення Директорії.*
2. *Симон Петлюра і Володимир Винниченко.*
3. *Відновлення УНР в умовах війни з радянською Росією.*
4. *Трудовий конгрес.*
5. *«Отаманщина». Збройна боротьба УНР з більшовиками та денікінцями.*

Схарактеризуйте *політичний курс Директорії.*

① Різка зміна зовнішньополітичної ситуації викликала дестабілізацію гетьманського режиму. Однак ще більшу загрозу для нього становили внутрішньополітичні обставини. Український національний союз під проводом В. Винниченка об'єднав протигетьманські сили й розпочав підготовку повстання, заручившись підтримкою російських більшовиків.

У відповідь на дії опозиції Міністерство внутрішніх справ заборонило скликання Національного конгресу, призначеного на 17 листопада 1918 р. Це стало причиною урядової кризи, унаслідок якої гетьман сформував новий уряд, у якому вже не було представників Національного союзу.

Переорієнтація П. Скоропадського у зовнішній політиці на проросійські сили підштовхнула протигетьманську опозицію до створення 13 листопада 1918 р. ***Директорії*** у складі В. Винниченка (голова), С. Петлюри, Ф. Швеця, А. Макаренка та П. Андрієвського.

Директорія

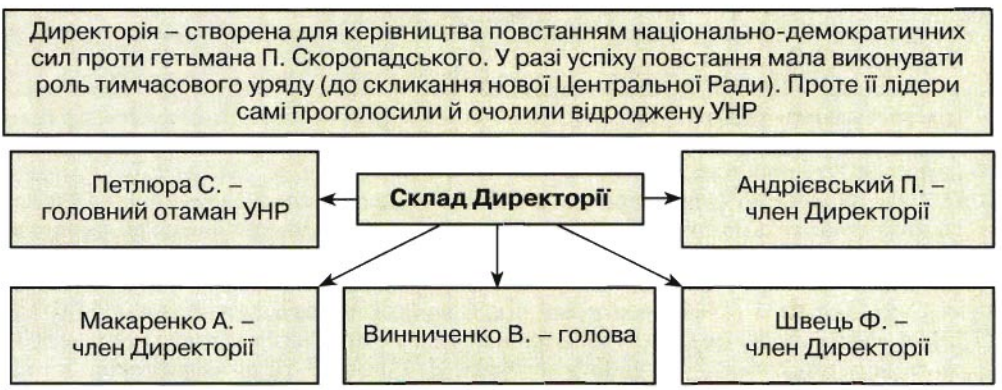

***Дайте** визначення поняття «Директорія».*

Успіху повстання проти Гетьманату сприяла підтримка січових стрільців під командуванням Є. Коновальця, отамана П. Болбочана, Сірожупанної дивізії, Чорноморського козачого коша. У бою під Мотовилівкою 18 листопада 1918 р. гетьманські війська були розбиті й відступили до Києва. У кінці листопада влада П. Скоропадського обмежувалася територією столиці. Німецькі частини, які ще залишалися на території України, дотримувалися нейтральної позиції.

14 грудня 1918 р. гетьман П. Скоропадський зрікся влади. «...Я, гетьман усієї України, протягом семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в якому він перебуває. Бог не дав мені сил, щоб справитись із цим завданням, і нині я з огляду на умови, які тепер склалися, керуючись виключно добром України, відмовляюся від влади...», – писав П. Скоропадський. Українська Держава впала, поховавши під своїми руїнами ще одну соціально-політичну утопію часів революції: віру в можливість побудувати українську державність на підвалинах консервативної ідеї.

Старшини – організатори 1-ї козацької стрілецької (Сірожупанної) дивізії Армії УНР з австрійськими офіцерами. Квітень, 1918 р.

Центром підготовки протигетьманського повстання стала Біла Церква, куди прибув звільнений Державною вартою С. Петлюра. Звідси по Україні поширювався універсал із закликом до повстання. Створений у Києві Український революційний комітет оприлюднив написану В. Винниченком «Відозву до населення», в якій засуджувався гетьманський режим та містилися революційні гасла. Перші воєнні успіхи, підкріплені обіцянками «землі й волі», звільнення від іноземних загарбників, залучали на бік повсталих дедалі більші сили. До повстання приєдналися генерал О. Осецький, полковники Г. Тютюнник, Н. Павленко, О. Хилобоченко, А. Мельник, Є. Коновалець. Навіть деякі гетьманські підрозділи, як, наприклад, лубенський полк полковника Ю. Отмаритейна, переходили під командування С. Петлюри. До протигетьманського руху долучився отаман Зелений, який сформував у районі Обухова 10-тисячний загін (Дніпровську дивізію) й перекрив рух річкового транспорту Дніпром. Лідери Директорії, за словами її голови, вживали всіх засобів, щоб надати рухові не «геройський», а «соціальний і національно-республіканський характер, щоб викликати в масах ідею народної й української боротьби з експлуататорськими клясами», підкреслювали скрізь назву «республіканські війська», «революційно-республіканська», а не «петлюрівська армія».

Проте стихія брала своє. Навіть один з прихильників головного отамана В. Прохода визнавав: «У цей бурхливий період військово-повстанські частини росли, як гриби по дощі, але залишені без належного керівництва й певного напрямку скоро зникали. Про Директорію,

про її національно-державну працю та напрям її на майбутнє вояки не знали. Кожний висвітлював те чи інше явище національної політики посвоєму...».

② Характер повстання визначався особистісними рисами його організаторів і натхненників. Образ С. Петлюри асоціювався у селянських та солдатських мас з безстрашним отаманом, безмежно відданим українській національній справі, який не зупиниться «перед будь-якими перешкодами в ім'я народної свободи». За словами сучасника тих подій М. Могилянського, С. Петлюра – це «трагічний символ України», значно більш національний порівняно з В. Винниченком, «людина з наполегливим характером та величезним честолюбством, отруєний отрутою випадково впавшої йому до рук влади. Не теоретик і не мислитель – він один вміє організувати і діяти. Риси гайдамаччини живі в ньому... Петлюра майстерно орієнтується у скрутних ситуаціях, вміє впливати на людей і організовувати їх». Головний отаман був схильний до силових рішень, відстоюючи принцип сильної влади.

Персоналії

Петлюра Симон (1879–1926)

Український державний і політичний діяч, публіцист. Найпомітніша і водночас найсуперечливіша постать Української революції. Був, по суті, одноосібним лідером українського руху у 1919–1920 рр. Зазнав гучних тріумфів і таких само нищівних поразок. Навряд чи хто за життя мав більше суперників і ворогів і аж до сьогодні має такий спектр оцінок – від надміру захоплених (вождь українського війська, вождь української нації) до вкрай зневажливих і принизливих (політичний авантюрист). Можна висловити припущення, що одностайності в оцінці постаті С. Петлюри, його діянь досягти не вдасться ще досить довго.

На відміну від С. Петлюри, В. Винниченко схилявся до лівого радикалізму й прагнув до вживлення соціалізму на українському ґрунті. Особиста непримиренність двох лідерів протигетьманського руху посилювала анархістські, стихійні елементи в ньому і повною мірою вплинула на подальший перебіг подій. Ініціатори повстання не спромоглися донести до мас власні програмні принципи, забезпечити організаційні засади руху, ще раз демонструючи розпорошеність, неузгодженість українських сил, що орієнтувалися на суверенне національне державотворення.

③ Спробу об'єднати українські демократичні сили здійснив Український революційний комітет, створений при ЦК УСДРП (В. Чехівський, А. Пісоцький та інші). Ще до прибуття Директорії у Київ, 14 грудня 1918 р. Укрревком передав тимчасові владні повноваження Раді комісарів. Наступного дня було проголошено відновлення Української Народної

Республіки в особі Народного уряду республіканської Директорії. Проте оскільки членів Директорії в столиці ще не було, тут щодня відбувалися спільні засідання революційного комітету і Ради комісарів.

16 грудня 1918 р. в Києві зібралися члени Українського національного союзу, які оголосили, що влада з цього часу належить УНС, революційний комітет скасовується, а формування уряду здійснюватиметься з прибуттям Директорії. Командир осадного корпусу січових стрільців Є. Коновалець, перебрав на себе одноосібну владу в Києві до приїзду Директорії.

Військовий парад у Києві з нагоди вступу Директорії УНР до столиці. 19 грудня 1918 р.

19 грудня в столиці відбулися урочистості з приводу прибуття Директорії. Членами уряду на чолі з В. Чехівським, призначеного нею 26 грудня 1918 р., стали представники всіх партій, які входили до УНС. Але вже перший офіційний програмний документ Директорії – груднева *Декларація* – поглибив розшарування політичних сил.

Першим етапом перетворень, як зазначалося в документі, мало стати розв'язання аграрного питання шляхом передачі землі безземельним та малоземельним селянам, скасування робітничого законодавства гетьманської держави, відновлення 8-годинного робочого дня, діяльності профспілок, права на колективні договори, страйки. Наступний і головний етап передбачав створення владних структур. Директорія проголошувала себе тимчасовою владою, яка готує умови для передачі своїх повноважень народоправним органам. Головною умовою, що висувалася при цьому, повинно було стати «усунення паразитуючих класів від управління державою».

Проміжним етапом державотворення мав стати Конгрес трудового народу як форма тимчасового революційного представництва трудящих мас, що матиме всі верховні права у розв'язанні найголовніших питань політичного й соціально-економічного життя держави. Наступним етапом розбудови демократичного устрою мало стати скликання Установчих зборів як найвищого органу влади. У Декларації зазначалося прагнення Директорії досягти національної злагоди та єдності трудової демократії.

Український національний союз (УНС) виступив з політичною заявою про небажання нести відповідальність за наслідки політики Директорії й сформулював завдання своєї діяльності: об'єднання широких верств населення і здійснення контролю над адміністративними інституціями влади.

Питання про форму влади в Україні розмежувало різні політичні угруповання. Ще 12–14 грудня 1918 р. у Вінниці Директорія провела нараду, на яку були запрошені представники різних партій. Тоді представники УСДРП (незалежники) відстоювали радянську форму органі-

зації влади, більшість есерів – парламентську, центральна течія УПСР – «трудовий принцип». Селянська спілка виступила за негайне скликання Установчих зборів. Після тривалого обміну думками вирішено було обстоювати «трудовий принцип» державотворення, який ґрунтувався на усуненні від управління експлуататорських класів.

Якщо Директорія не визнавала ради робітничих та селянських депутатів як можливу форму державної влади, то частина делегатів IV з'їзду УСДРП (січень 1919 р.) наполягала на впровадженні рад і соціалістичних принципів господарювання. Голова уряду УНР В. Чехівський поділяв ці погляди, тимчасом як голова Директорії В. Винниченко заперечував необхідність передачі влади радам. З'їзд ухвалив рішення про необхідність скликання парламенту та створення органів місцевого самоврядування на засадах загального виборчого права.

Суперечки навколо цих питань спонукали Директорію скликати другу «державну нараду». 16 січня 1919 р. В. Винниченко сформулював три точки зору на шляхи державного будівництва: 1) курс Директорії на скликання Трудового конгресу; 2) встановлення диктатури пролетаріату у вигляді рад; 3) встановлення воєнної диктатури. Останню позицію підтримали представники січових стрільців О. Назарук та І. Чайківський, хоча їхні погляди поділяли далеко не всі збройні сили УНР. Українські соціал-демократи (М. Порш, І. Романченко) різко засудили будь-які прояви диктатури. Селянська спілка (О. Янко) та УПСР (М. Шаповал) пропонували відкрити дорогу до влади радам, оскільки це, за їхніми словами, було волевиявленням народу. С. Петлюра висловився і проти диктатури, і проти рад. Всеукраїнська рада селянських депутатів висунула вимогу про негайну передачу влади виконкомам селянських і робітничих рад. Більшість учасників наради домагались орієнтації на скликання Трудового конгресу, хоча в цілому ця зустріч засвідчила подальше розмежування політичних сил. Більшовицька орієнтація отаманів Зеленого і Григор'єва невдовзі виявилася в переході на бік радянських військ.

4 **23** січня 1919 р. у Києві було скликано Трудовий конгрес. До Києва наближалися радянські війська. Тому головним питанням стало визначення орієнтації та вибір союзника: країни Антанти чи більшовики. Від його вирішення залежав і вибір форми влади в Україні.

Унаслідок тривалих дискусій 28 січня був прийнятий Універсал Трудового конгресу України. В документі зазначалося, що вища влада передається Директорії, виконавчі функції має здійснювати Рада народних міністрів (РНМ), підзвітна Трудовому конгресові, а в перервах між його засіданнями – Директорії. На місцях владу повинні були взяти представники РНМ під контролем губернських та повітових трудових рад. Останні обиралися пропорційно з представників селянства і робітників.

Конгрес доручив Директорії й Раді народних міністрів працювати над розв'язанням таких завдань: а) здійснення аграрної реформи через передачу землі трудящим селянам без викупу; б) ліквідація безробіття серед пролетарських верств унаслідок відновлення роботи промислових підприємств; в) оборона незалежності республіки. Однак заклик Трудового конгресу був запізнілим. Більшовики вже взяли під свій контроль значну частину України, а українські війська або переходили на бік ра-

дянських чи денікінських військ, або не бажали воювати. Лише січові стрільці чинили опір переважаючим силам радянських військ.

Наприкінці січня Директорія змушена була залишити Київ і 2 лютого переїхала до Вінниці. Українська радянська армія наприкінці 1918 р. оволоділа Шосткою, Глуховом, Куп'янськом, Новгородом-Сіверським, а на початку січня 1919 р. – Харковом і Черніговом.

Документи і матеріали

Ніякого війська Російської Соціалістичної Радянської Республіки на Україні немає. Військова акція на українській території в цей момент проводиться поміж військом Директорії та військом Українського Радянського Уряду, який є цілком незалежним.

З відповіді народного комісара закордонних справ РСФРР Г. Чичеріна на офіційне звернення Директорії щодо вторгнення російських більшовицьких військ на територію України

Насправді ж більшовицькі війська концентрувалися на кордонах з Україною: зруйновані промислові центри Росії потребували продовольства й сировини. 4 січня 1919 р. В. Антонов-Овсієнко очолив Український фронт, що наступав на Лівобережжі. 16 січня Директорія оголосила війну Росії, хоча до Кремля було надіслано запит стосовно переговорів про мир. Більшовицькі лідери прийняли пропозицію, і до Москви вирушила українська делегація на чолі із С. Мазуренком. Посланці УНР намагалися вести гнучку лінію в питанні про союз з Росією в боротьбі проти контрреволюційних сил на Півдні (Кубань, Дон, Крим). Москві пропонувалося взяти на себе роль посередника на переговорах між УСРР й УНР про умови впровадження радянської системи влади і стати гарантом безпеки України перед іноземним втручанням.

Поки тривали переговори, радянські війська стрімко рухалися на захід, зайнявши 19 січня Полтаву, а 26 січня – Катеринослав. Коли вони наближалися до Києва, Ленін і Чичерін від РСФРР і Мазуренко від УНР підписали мирну угоду на умовах, запропонованих Директорією. С. Петлюра зайняв жорстку позицію й вирішив діяти силою. Однак 5 лютого радянські війська були вже в Києві, а наступного дня у Харкові розпочалися переговори між РНМ УНР та урядом УСРР, який на той час очолив Х. Раковський.

Полковник Петро Болбочан

5 Трагічний перебіг воєнно-політичних подій в Україні поглиблювала руйнівна сила *отаманщини*.

Серед отаманів, які мали найбільший вплив, виділялася постать *П. Болбочана*, кадрового офіцера, командувача Запорізького корпусу, котрий тримав під контролем території Харківщини й Полтавщини. У листопаді 1918 р. він розігнав променшовицький робітничий з'їзд, розстріляв кількох його організаторів. Отаман вважав, що робітники Донбасу, Слобожанщини, Херсонщини, які

прибули на з'їзд, мають проросійську орієнтацію і тому становлять загрозу українській владі. На Полтавщині П. Болбочан діяв «м'якшими» методами: за його наказом делегатів з'їзду Селянської спілки лише відшмагали різками й розігнали. На вимогу В. Винниченка надіслати до П. Болбочана комісара Директорії С. Петлюра відповів незгодою, узявши його під свій захист.

На відміну від П. Болбочана, отамани *М. Григор'єв* (Херсонщина) та *Зелений* (контролював територію на південь від Києва) більше схилялися до радянської форми влади й згодом перейшли на бік більшовиків. Отаманське свавілля охопило цілі губернії: на Чернігівщині тероризував місцеве населення «червоний курінь смерті» отамана Ангела, на Волині – «чорний курінь смерті» отамана Гуцоля, на Поділлі «володарював» загін під командуванням Шепеля.

Широкі верстви українського суспільства потерпали від розгулу анархії, терору та безвладдя. Директорія втрачала авторитет, що особливо виявлялося на півдні та сході України, де сильніше відчувалися вплив більшовиків і диктаторські дії отаманів. Робітники й селяни дедалі частіше зі зброєю в руках виступали проти місцевих сатрапів, які здебіль-

шого займалися грабіжництвом та насильством.

Невдоволення режимом особистої влади С. Петлюри зростало і серед військових. У день річниці гетьманського перевороту, 29 квітня 1919 р., командувач Південно-західним фронтом В. Оскілко підняв заколот, спрямований проти Головного отамана й уряду. В наказі «Військам Української Народної Республіки» він оголосив про свій вступ у командування всіма збройними силами Наддніпрянщини. Поділяючи позицію соціалістів-самостійників та народних республіканців, В. Оскілко засудив ліві соціалістичні партії за переговори з радянською Росією та їхню згоду на запровадження радянської форми правління. У відозві «До губернських, повітових, волосних управ, до всіх земельних управ, до міських самоврядувань» В. Оскілко пропонував негайно обрати голову Директорії «з правами тимчасового президента республіки», щоб «при першій змозі» скликати народне представництво на зразок Установчих зборів. Заколот було придушено. Однак ці події разом з розвалом фронту й деморалізацією війська згубно вплинули на становище УНР.

Директорія УНР : Ф. Швець, А. Макаренко, С. Петлюра. Кам'янець-Подільський. 1919 р.

Керівники Директорії та Армії УНР. Сидять: Ф. Швець, С. Петлюра, А. Макаренко. Кам'янець-Подільський. 1919 р.

Розуміючи хиткість свого становища, головний отаман поспішив зміцнити інститут особистої влади. Після переїзду уряду Б. Мартоса і членів Директорії Ф. Швеця, А. Макаренка до Радивилова 9 травня 1919 р. С. Петлюра був обраний головою Директорії.

Ці зміни, хоча й законодавчо закріпили одноосібні повноваження С. Петлюри, проте не змогли істотно вплинути на розвиток подій. У середині травня 1919 р. польська армія під командуванням генерала Й. Галлера почала наступ на Волині проти збройних сил УНР і захопила Луцьк. Директорія, уряд та залишки війська перебралися спочатку до Красного, Золочева, а потім – до Тернополя. Але 2 червня польські жовніри захопили й це місто, витіснивши Директорію на клаптик території завширшки 20 км, який розділяв польську й більшовицьку армії.

У той час отаманщина знову завдала С. Петлюрі удару. 9 червня у Проскурові П. Болбочан здійснив спробу заколоту проти головного отамана, але її вдалося придушити. Отаманщина вкотре засвідчила неготовність українських демократичних сил до співпраці, до позитивних державотворчих дій. Псевдореволюційна «вольниця» тих, хто мав зі зброєю в руках захищати молоду українську державу, створила сприятливі умови для її внутрішніх та зовнішніх ворогів. Суперництво політичних лідерів за владу відволікало керівництво Директорії від розв'язання вкрай назрілих соціально-економічних завдань.

У той критичний період історії України, коли УНР, здавалося, уже висіла над прірвою, командування здійснило реорганізацію збройних сил на засадах регулярного війська. Результати не забарилися: на початку червня українська армія відкинула більшовиків на лінію Старокостянтинів–Проскурів–Кам'янець-Подільський. З 6 червня уряд УНР знову перебував у Кам'янці-Подільському. Саме тоді виникли сприятливі умови для поширення впливу Директорії на територію Наддніпрянщини, де відбувались антибільшовицькі виступи. У березні повстання проти більшовиків охопило Київську і частину Полтавської губернії, Волинь, Поділля. З метою координації дій українські есери та соціал-демократи створили Всеукраїнський революційний комітет і Головну військову раду, яка з часом стала Головним повстанським штабом. Директорії вдалося підписати угоду про спільні дії з повстанцями. Прикметно, що одним із пунктів угоди була організація влади у формі місцевих рад.

Ще один крок, який зміцнив позиції Директорії, було зроблено 20 червня у Львові, де військова делегація УНР уклала з польським командуванням тимчасову угоду про припинення воєнних дій та встановлення демаркаційної лінії.

Запитання і завдання

1. ***Розкажіть*** про протигетьманське повстання, використовуючи план відповіді:
   а) Хто брав участь?
   б) Які революційні гасла були проголошені?
   в) Хто очолив повстання?
   г) Який характер мав цей виступ?
   д) Що засвідчило це повстання?

2. Трудовий конгрес доручив Директорії та Раді народних міністрів працювати в напрямі розв'язання ряду завдань. ***Назвіть*** їх.
3. ***Установіть*** послідовність подій.
   а) Відновлення УНР;
   б) Утворення Директорії;
   в) Проведення Трудового конгресу.
4. Використовуючи текст підручника, ***доберіть*** факти, які свідчать про розпорошеність, неузгодженість українських сил під час національно-визвольної боротьби (кінець 1918 – початок 1919 рр.).
5. Першим офіційним програмним документом Директорії була Декларація (грудень 1918 р.). ***Схарактеризуйте*** основні положення цього документа. ***Який*** політичний резонанс він мав?
6. С. Петлюра і В. Винниченко були сучасниками. ***Які*** риси характеру, на вашу думку, зближують їх, роблять представниками однієї епохи? ***Висловіть*** своє судження щодо діяльності цих історичних осіб. ***Що*** вам відомо про їхні життя та діяльність з інших джерел? ***Назвіть*** ці джерела.
7. «...Це була група молодих, енергійних... пройнятих національним чуттям людей. Вся вага військових операцій проти гетьманщини лягла їм на плечі, й через те вони вважали себе визволителями України. Не довіряючи політичним діячам, партіям, будучи мало освіченими в політичних питаннях, маючи психіку і світогляд звичайних обивателів-демократів, з другого боку, гадаючи, що треба виявити "тверду, залізну владу", ці молоді люди взялися й політично "визволяти Україну"... І через те декрети Директорії, її благі наміри, її декларації були хорошими словами, а в дійсності були отаманські діла з поганими наслідками...», – писав В. Винниченко. ***Чи поділяєте*** ви погляд В. Винниченка на отаманщину в Україні? ***Дайте*** власну оцінку цьому рухові.

§21 Західноукраїнська Народна Республіка

1. *Листопадова (1918) революція у Львові.*
2. *Проголошення ЗУНР.*
3. *Створення Української галицької армії.*
4. *Перебіг українсько-польської війни.*
5. *Злука УНР і ЗУНР.*
6. *«Чортківська офензива».*

Відстежте *події, що зумовили проголошення ЗУНР.*

1 Перебіг подій, який дедалі виразніше окреслював неминучість розпаду Австро-Угорської імперії, змушував галицьких політиків до певних кроків щодо національно-державного самовизначення.

Згідно з попередніми домовленостями, 18 жовтня 1918 р. до Львова з'їхалися делегати політичних груп. Вони мали сформувати сейм, який би мирним та законним шляхом перебрав на себе владу. У зібранні взяли участь українські посли до австрійського парламенту й крайових сеймів Галичини й Буковини, представники єпископату Української греко-католицької церкви, делегати крайових політичних партій: галицьких –

національно-демократичної, радикальної, християнсько-суспільної та соціал-демократичної; буковинських – національно-демократичної, соціал-демократичної й радикальної, а також посланці студентської молоді – усього 69 делегатів.

Представницьке зібрання проголосило себе *Українською Національною Радою* – вищим органом влади західноукраїнських земель. Зазначалося, що українські землі Австро-Угорської імперії становлять «одноцільну українську територію», що «уконституйовується як Українська держава». К. Левицький заявив, що це рішення означає «утворення Української держави в межах Австро-Угорщини». У дебатах лунали голоси щодо необхідності негайно висловитися за з'єднання західноукраїнських земель з Великою Україною. Однак гору взяла думка голови Української Національної Ради *Є. Петрушевича*, який наголосив на несвоєчасності об'єднання Західної та Східної України, мотивуючи це слабкістю, роз'єднаністю і непевністю державності Наддніпрянщини.

Насамперед слід було встановити українську владу в Східній Галичині. Молоді політичні й соціальні сили, перебравши на себе ініціативу у визвольному русі, енергійно домагалися усунення австрійської воєнної адміністрації. 1 листопада 1918 р. польське командування готувалося перебрати владу у Львові від австро-угорського намісника К. Гуйна.

Проте у ніч на 1 листопада в головному місті Східної Галичини було встановлено українську владу. Цього разу справу організував очолюваний сотником Д. Вітовським Військовий комітет, створений у вересні 1918 р. офіцерами-українцями австрійської армії та поповнений у жовтні представниками січових стрільців. Головною ланкою революційного вибуху став Львів. Організатори виступу мали в розпорядженні невелику кількість (щонайбільше 2,5 тис.) солдатів-українців у складі розміщених тут австрійських частин. Оволодіти 200-тисячним містом з такою незначною силою було неможливо. Але йшлося не про воєнний переворот, а про загальне повстання. Його мета не обмежувалася перебранням влади у Львові. Революція мала відновити національну державність на західноукраїнських землях. Перше історичне завдання вдалося успішно розв'язати.

О 7-й годині ранку 1 листопада 1918 р. командувач українськими силами Д. Вітовський з великим піднесенням рапортував К. Левицькому, що, не втративши жодного стрільця, національне військо оволоділо Львовом.

Пополудні відбулося формальне перебрання влади від цісарського намісника. К. Гуйн ухилився від небажаної місії, пославшись на те, що він є інтернованим і «не може виконувати ніяких правних актів». Вихід знайшли у передачі його повноважень заступникові – українцеві В. Децикевичу, який заявив, що на основі цісарського маніфесту від 16 жовтня 1918 р. й одностайного бажання українського народу передає владу від Австро-Угорщини Українській Національній Раді. Було складено урядовий протокол, який підписали від Австрії В. Децикевич як заступник намісника, від Української Національної Ради – С. Голубович та Л. Цегельський.

У більшості повітів уже вночі з 31 жовтня на 1 листопада було передано владу згідно з наказом Центрального Комітету. Владу було перебрано без кривавих збройних сутичок. Такий перебіг подій свідчив, що

національні організації мали значні військові сили й підтримку населення. Без збройної боротьби українська влада встановилася у Станіславі, Коломиї, Долині, Снятині, Раві-Руській, Золочеві, Скольному, Городку, Підгайцях, Жовкві, Печеніжині, Кам'янці-Струмиловій, Буську. В Тернополі, Перемишлі, Бориславі, Рудках, Бережанах, Стрию, Турці, Густинському повіті, Самборі й Дрогобичі владу встановлено внаслідок селянських і робітничих виступів.

② У відозві від 1 листопада 1918 р. Українська Національна Рада проголосила створення української держави на етнічних українських землях колишньої Австро-Угорської монархії. Її назву й територіальні межі закріпив закон, ухвалений 13 листопада: «Держава... має назву Західноукраїнська Народна Республіка» (ЗУНР); вона становить «українську суцільну етнографічну область... з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковиною та з українськими частями бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Уг, Берег, Уюча і Мармарош». Закон утверджував державну самостійність ЗУНР. Ним же було затверджено герб держави – Золотий Лев на синьому тлі, та прапор – блакитно-жовтий.

Державна символіка ЗУНР

Тимчасовий Основний закон ЗУНР був з часом доповнений цілим рядом законів: про організацію війська (13 листопада 1918 р.), тимчасову адміністрацію (15 листопада 1918 р.), тимчасову організацію судочинства (16 листопада і 21 листопада 1918 р.), державну мову (1 січня 1919 р.), шкільництво (13 лютого 1919 р.), громадянство (8 квітня 1919 р.), земельну реформу (14 квітня 1919 р.).

4 січня 1919 р. було прийнято закон про Виділ Української Національної Ради – орган найвищої постійно діючої влади в країні, що складався з 10 членів. Виділ призначив новий склад Державного секретаріату, прем'єр-міністром якого став С. Голубович. 15 квітня 1919 р. було оприлюднено закон про сейм як законодавчий орган ЗУНР.

Барельєф і пам'ятна монета «Сидір Голубович»

Основні положення внутрішньої політики ЗУНР було викладено в декларації Української Національної Ради, опублікованій 5 листопада 1918 р. у Львові. Проголошувалися рівність усіх громадян перед законом; загальне, рівне, безпосереднє, таємне і пропорційне виборче право, передбачалося проведення земельної реформи з передачею поміщицьких земель селянам і встановлення 8-годин-

ного робочого дня. Національним меншинам гарантувалися рівні права з українським населенням.

Однак керівництво ЗУНР вело непослідовну й нечітку соціальну політику. Так, закон про земельну реформу від 14 квітня 1919 р. передбачав конфіскацію й передачу в земельний фонд ЗУНР земель державних, поміщицьких, церковних, а також тих, що не оброблялися власними силами і перевищували встановлений розмір для однієї сім'ї. Ці землі мали бути розподілені на правах приватної власності між безземельними і малоземельними селянами. Але розподіл землі планувалося розпочати лише після закінчення війни. У кількох повітах селяни відкрито стали виступати проти поміщиків і починали розподіл їхніх земель самовільно.

Західноукраїнська Народна Республіка

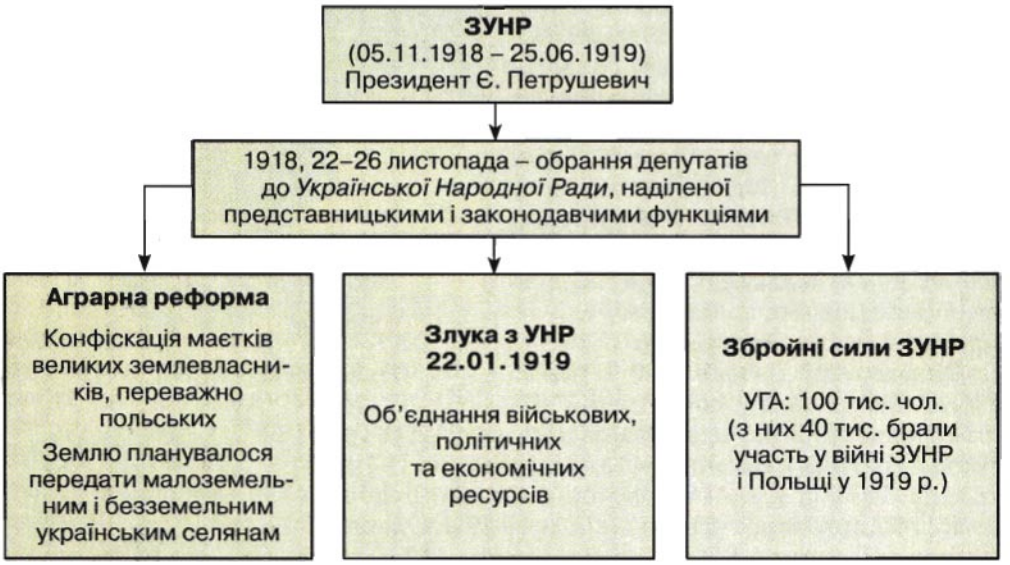

***Порівняйте** історичний досвід УНР і ЗУНР. **З'ясуйте** спільні й відмінні риси.*

З проголошенням ЗУНР виникла реальна потреба у кваліфікованих кадрах на різних ділянках державотворення. Більшість делегатів Української Народної Ради мала правничу освіту й депутатський та фаховий досвід. Після доповнення Української Ради представниками війська, політичних партій, а згодом повітів і міст її соціальна структура урівноважилася. Рада державних секретарів ЗУНР сформувала управлінський апарат, в якому на початок 1919 р. 85 % службовців мали освіту, що відповідала профілю діяльності відповідного секретаріату, а 80 % – практичний досвід роботи в австрійських урядових інституціях.

Ініціатива у розв'язанні місцевих проблем покладалася на повітові національні ради. *Повітові комісари* перебрали на себе повноваження австрійських старост. За фахом серед них переважали правники, 18 повітових комісарів мали докторський ступінь, 8 були членами Української Ради, 5 – колишніми послами в імперських законодавчих органах.

Члени уряду ЗУНР у Кам'янці-Подільському. 1919 р.

Документи і матеріали

На відміну від східноукраїнських урядів, ЗУНР незабаром уже мала місцеві органи управління. Вони спиралися на старі австрійські моделі ... й комплектувалися з українців, а також досить часто – з польських спеціалістів. Незважаючи на запеклу війну, яку нав'язали західноукраїнській державі, їй вдалося забезпечити на своїй території стабільність і порядок.

Субтельний О. Україна: історія. – С. 454– 455.

На жаль, поразки на воєнних та дипломатичному фронтах звели нанівець зусилля галичан з розбудови Української держави.

Персоналії

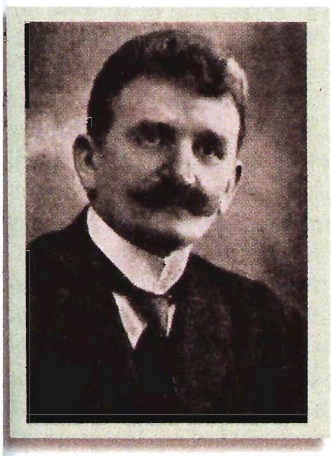

Петрушевич Євген (1863–1940)

Український громадсько-політичний діяч. Доктор права. Під час Першої світової війни – член Головної української ради та Загальної української ради. В 1917–1918 рр. – голова Української парламентської репрезентації в австрійському парламенті. Обраний президентом Української Національної Ради (фактично – Президентом ЗУНР). До кінця свого життя перебував в еміграції у Берліні. У 20-х роках XX ст. перейшов на позиції «радянофільства». Порвав з радянофільською орієнтацією після краху політики «українізації» в УСРР.

Вітовський Дмитро (1887–1919)

Український громадсько-політичний діяч. Народився на Станіславщині. Після закінчення гімназії у Станіславі навчався на юридичному факультеті Львівського університету. Закінчив юридичний факультет Краківського університету. Під час Першої світової війни – сотник Українських січових стрільців. Визначний ідеолог галицького стрілицтва. Брав участь у походах і боях. Двічі нагороджений медалями за хоробрість. Саме завдяки його рішучості 1 листопада 1918 р. східногалицька столиця прокинулася під синьо-жовтими прапорами й українською владою. Призначений головою ЦВК ЗУНР. Полковник УГА. Ініціатор об'єднання з УНР.

3 Збройні сили молодої держави творилися занадто повільно: військове керівництво й уряд ЗУНР перебували у Львові, зв'язки з провінцією були слабкими. Новостворені частини мали довільні структури, носили найменування своїх місцевостей або командирів. На базі легіону УСС було створено перші бойові групи – «Старе село» отамана О. Микитки та «Схід» полковника М. Тарнавського. Уже в листопаді діяли групи «Щирець», «Наварія», «Рудьки», «Крукеничі», «Хирів», «Південь». На півночі краю сокальська, угнівська, ревська, белзька, яворівська, янівська групи у грудні об'єднались у загін «Північ».

«Упадок Львова, – згадував військовий діяч ЗУНР С. Шухевич, – справив як на селянство, так і на інтелігенцію страшне враження. Немов-би хто несподівано ударив селянство по голові... І коли перед цим мало хто йшов до Української армії, а багато з неї й дезертирували, то тепер йшли всі, кого тільки засягнув перший приказ мобілізації». На місцях керівництвом військових повітових команд, а нерідко з власної ініціативи колишніх січових стрільців, старшин та підстаршин австрійського війська формувалися бойові підрозділи.

Керівники новоутвореної держави і насамперед військові шукали союзників у боротьбі за незалежність. На їхній заклик відгукнулася Українська Народна Республіка. Директорія УНР надіслала до Галичини козацький загін імені Гонти, Козятинську стрілецьку й артилерійську бригади. 10 грудня з Києва прибув М. Павленко, обійнявши командування Галицькою армією. 40-річний генерал мав значний бойовий досвід, брав участь у російсько-японській та Першій світовій війнах. Начальником штабу армії було затверджено колишнього полковника російської армії Є. Мишковського. За його ініціативою було здійснено докорінну реорганізацію галицького війська, а фактично до січня 1919 р. створено нову сучасну армію.

Упродовж грудня–січня відбулася організація Галицької армії, створювалися корпуси, бригади, курені. Бойові групи «Північ», «Яворів», «Угнів» та деякі інші разом з окремими загонами ввійшли до 1-го корпусу під командуванням полковника В. Курмановича. З груп «Схід», «Старе Село», «Щирець», «Наварія» було сформовано 2-й корпус під командуванням полковника М. Тарнавського, уродженця с. Барилів на

Радехівщині. Бойові групи «Хирів», «Крукеничі», «Гофмана» утворили 3-й корпус бригади, що утримував чи не найважливішу ділянку фронту по лінії Городок–Судова Вишня–Хирів–Турка. Корпусним командиром було призначено полковника Г. Коссака.

Українському війську постійно бракувало гармат і боєприпасів. Поставки Директорії, хоча й відіграли важливу роль у підтримці боєздатності західноукраїнського війська, не забезпечували потреб УГА. Тоді ж було створено перший авіаційний загін, командиром якого було призначено сина Каменяра – сотника П. Франка.

До весни 1919 р. організацію регулярного війська в цілому було завершено. Лави Галицької армії зросли до 1 млн 254 тис. вояків.

Мирон Тарнавський, полковник, згодом генерал – командувач УГА

4 Одразу після взяття влади серед українського вояцтва поширилися демобілізаційні настрої. Більше половини українських вояків, які брали участь у «листопадовому повстанні» у Львові, ледь не наступного дня розійшлися, вважаючи, що «справу зроблено».

Документи і матеріали

Хоча українці й були добрими конспіраторами, однак вони виявилися поганими військовими вождями... Вони не зробили відповідних приготувань одразу ж після захоплення влади. Вони не підготувалися також до воєнних дій у Львові, щоб протистояти неминучому польському повстанню. Вони здійснили революцію і надіялися, що справи й надалі підуть самі собою, що якимось містичним шляхом «народ перебере все в свої руки». Ситуація вимагала надзвичайних здібностей з боку керівників і надзвичайної готовності до дії з боку мас. Але керівники виявилися дуже пасивними, а вичерпані війною маси не виявили великої готовності до дій.

Історик В. Кучабський про події листопада 1919 р. у Львові.

Натомість у польських збройних формуваннях листопадові події сприймалися лише як початок боротьби. Начальна команда військ польських (НКВП) мала достатню кількість офіцерів. У перші дні були призначені коменданти прифронтових дільниць, визначені місця дислокації, окреслено коло важливих об'єктів, що їх слід було охороняти. Успіхом польських вояків стало захоплення 2 листопада складів зброї та амуніції в районі головного вокзалу. До їхніх рук потрапило 2 млн одиниць військового спорядження.

Українці мали добре вишколений та загартований полк Українських січових стрільців, однак дислокувався він за 250–270 км у районі Чернівців–Вижниці. З різних причин перший його підрозділ (800 вояків) прибув на станцію Сихів лише ввечері 3 листопада, коли польські вояки вже значно зміцнили своє становище. Генеральна команда не встановила з прибулими, по суті, ніякого зв'язку. Повільно налагоджувався контакт і з іншими підрозділами УСС, котрі прибули згодом.

Не сприяли успіхові війська ЗУНР і часті зміни командування. 2 листопада зрікся своєї посади командувач Д. Вітовський, його наступник отаман Г. Коссак протримався до 9 листопада. Того ж дня Українська Національна Рада призначила головним комендантом національних збройних формувань полковника Г. Стефаніва. 9 листопада був створений державний секретаріат військових справ на чолі з полковником Д. Вітовським. Держсекретаріат військових справ 13 листопада здійснив поділ території ЗУНР на 3 воєнні області: Львівську (пізніше Стрийську), Тернопільську та Станіславську. Кожна з них, у свою чергу, поділялася на 4 воєнні округи. Кожен з 12 округів очолював військовий комендант, обов'язками якого були мобілізація й підготовка кадрів армії, залучення до війська нових сил, боротьба з дезертирством.

Незважаючи на здатність військових сил ЗУНР до тривалого спротиву 21 листопада полковник Г. Стефанів визнав становище загрозливим. Він домігся від Ради державних секретарів санкції на евакуацію українського війська та уряду зі Львова.

Події 1–22 листопада 1918 р. у Львові – драматична сторінка української історії. Новонароджене українське військо зазнало в львівських боях поразки. Однак наслідки її не були виключно негативними. Поразка у столиці стала дзвоном на сполох для українців усієї Галичини. Незважаючи на воєнну виснаженість краю, галицька провінція масово відгукнулася на заклик політичного керівництва йти до національного війська, забезпечувати власну державу хлібом, бути законослухняними громадянами молодої ЗУНР.

5 Проблема «З'єднання» стала практичною потребою дня одразу після встановлення влади Української Національної Ради у Львові. Уже 5 листопада 1918 р. до Києва до гетьмана П. Скоропадського з повноваженнями Української Національної Ради і проханням збройної допомоги українським силам у Львові прибула делегація в складі О. Назарука та В. Шухевича. Гетьман обіцяв допомогу зброєю і грошима, а також запропонував передислокувати з Білої Церкви до галицького кордону полк січових стрільців, який міг би згодом перейти на територію ЗУНР. Однак П. Скоропадський прагнув уникнути збройного протистояння з Польщею.

Питання об'єднання обговорювалося з Директорією УНР. 1 грудня 1918 р. членами Ради державних секретарів ЗУНР Л. Цегельським і Д. Левицьким у Фастові було укладено передвступний договір. ЗУНР заявила про «непохитний намір злитися в найкоротшім часі в одну велику державу з Українською Народною Республікою, увійти «з усею своєю територією й населенням, як складова частина державної цілості, в Українську Народну Республіку». Зауважувалося, що з огляду на історичні обставини ЗУНР дістане «територіальну автономію, якої межі означить

у хвилі реалізації злуки обох Республік в одну державну цілість окрема спільна комісія».

3 січня 1919 р. у м. Станіславі Українська Національна Рада одноголосно проголосила «торжественно з'єдинение з нинішнім днем Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою в одну, одноцільну суверенну Народну Республіку». Було затверджено «Передвступний договір» від 1 грудня та доручено Держсекретаріату «негайно розпочати переговори з Київським Правительством для сфіналізування договору про злуку». Водночас робилося важливе застереження для розуміння подальшого перебігу подій: «До часу, коли зберуться установчі збори з'єднаної Республіки, законодавчу владу на території бувшої Західноукраїнської Народної Республіки виконує Українська Національна Рада».

22 січня 1919 р. на Софійському майдані Києва відбулося урочисте проголошення Акта Злуки. Ухвалу Національної Ради ЗУНР зачитав Л. Цегельський, а член Директорії Ф. Швець оприлюднив відповідний універсал УНР: «Іменем Української Народної Республіки Директорія оповіщає народ український про велику подію в історії землі нашої української. 3-го січня 1919 р. в м. Станіславі Українська Національна Рада Західної Української Народної Республіки урочисто проголосила злуку Західної Української Народної Республіки з Наддніпрянською Українською Народною Республікою в одноцільну суверенну Народну Республіку».

Документи про злуку українських земель лише проголошували утворення Української Народної Республіки й намічали шлях до її створення. Однак обидва державні утворення на Сході й Заході України під натиском Росії та Польщі втрачали територію, відтак ширився хаос, зростало непорозуміння, що, врешті, спричинило до цілковитого розриву між ними.

Мітинг на Софійському майдані під час проголошення Акта Злуки УНР і ЗУНР. Київ, 22 січня 1919 р.

6 Президент Української Національної Ради Є. Петрушевич і уряд С. Голубовича сподівалися на справедливе залагодження конфлікту з Польщею, Антантою та США, надсилаючи їм численні заяви, ноти, направляючи делегації на Паризьку мирну конференцію. 1919 р. до Парижа прибула спеціальна делегація на чолі з Д. Вітовським та М. Лозинським, яка за дорученням Державного секретаріату ЗУНР–ЗО УНР мала домагатися припинення війни Польської держави проти Західноукраїнської Народної Республіки.

Проте дипломатичні заходи не давали бажаних результатів. Найбільш непримиренну позицію щодо визначення української державності займала французька делегація на чолі з Ж. Клемансо. Визначальне місце у планах Франції щодо створення «санітарного кордону» проти більшовиків і, водночас, під егідою Франції, проти Німеччини, відводилося молодим центральноєвропейським державам – Польщі, Чехословаччині й Румунії. Відтак ці країни могли розраховувати на всебічну підтримку їхніх політичних планів Францією. Більш виважений підхід до розв'язання українського питання демонструвала англійська делегація, очолювана Д. Ллойд Джорджем, який різко висловлювався проти анексії українських земель Польщею. Американська делегація формально виступала за надання автономії українському народові в складі новоутворених держав.

Незважаючи на прагнення галицького проводу зберегти добрі відносини з Антантою, Рада державних секретарів ЗУНР відкинула пропоновані учасниками конференції умови. 28 лютого генерал М. Омелянович-Павленко звернувся до особового складу військ з відозвою у зв'язку з провалом переговорів, яка завершувалася так: «До зброї, товариші команданти, старшини, стрільці і козаки! Хай нас розсудить залізо і кров!» У квітні 1919 р. на польсько-українському фронті відбулися докорінні зміни в розстановці сил: з Франції до Галичини було перекинуто 100-тисячну польсько-французьку армію. Очолював її генерал Й. Галлер – кадровий військовий, недавній командир бригади польського легіону у Франції. Найвища рада країн Антанти вирішила, що ця армія не має використовуватися на галицькому фронті, її призначення – відсіч більшовикам. Польське командування обійшло цю умову: новоприбулі дивізії зосереджувалися вздовж колишнього австрійсько-російського кордону нібито для ведення операцій проти війська С. Петлюри.

У середині травня польські війська, зміцнені армією Й. Галлера, перейшли в загальний наступ і до початку червня зайняли всю Галичину, за винятком невеликого трикутника між Дністром і Збручем. 23 травня румунські війська перетнули галицько-буковинський кордон і зайняли Коломию й Покуття аж по р. Дністер. 26 травня 1919 р. Є. Петрушевич та уряд ЗУНР залишили тогочасну столицю – м. Станіслав. Становище української влади здавалося безнадійним і відступ Української галицької армії – щораз трагічнішим. Поразки й внутрішня політична боротьба похитнули довіру населення до уряду. Армії загрожував розвал, урядові – криза.

У той час, коли завершувалася Чортківська операція УГА, що дістала назву «*Чортківська офензива*», вкотре на допомогу польському війську прийшла Антанта. В її рішенні від 25 червня 1919 р. йшлося: «Щоби за-

безпечити особи й маєток мирного населення Східної Галичини проти небезпек, які їм грозять від більшовицьких банд, Найвища рада союзних та прийнятих до союзу держав вирішила уповноважити сили Польської Республіки вести свої операції аж по ріку Збруч». За цих обставин під натиском переважаючих сил ворога 16–18 липня 1919 р. війська ЗУНР у цілковитому порядку зі зброєю в руках перейшли р. Збруч, залишивши всю Східну Галичину польській владі.

Документи і матеріали

Були то страшні дні. З одного боку напирали поляки, з другого – большевики. Територія обох українських держав займала вже дуже малий простір по обох боках Збруча. На тім просторі чути було гук гармат і від сходу, й від заходу. Нескінченні ряди галицьких обозів тягнулися... Здалека долітав глухий гук гармат: то галицька артилерія здержувала дійсно безприкладним геройством польський напір, щоб мали час вицофатися (*відступити*, *відійти*) наші обози з хворими й раненими, з майном. Артилерія мала ще трохи амуніції. А піхота вже ні. Вона зброєю помагала, де могла, нашій артилерії здержувати напір ляхів. І своїми трупами вкривала останні поля галицької землі...

Зі спогадів активного учасника визвольних змагань О. Назарука

На подальшу долю Галичини вплинув намагання країн Антанти протистояти більшовицькому просуванню в Європу. Рішенням від 25 червня 1919 р. Антанта застерегла, що справа державної приналежності Східної

Члени уряду Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) у Відні. 1920 р.

Галичини має ще визначатися. 20 листопада того ж року Антанта зробила наступний крок – Польща дістала мандат на цей край упродовж 25 років, після чого його долю мав вирішувати всенародний плебісцит. Право на володіння Польщею цією територією «скріпила» Рада послів Антанти 14 березня 1923 р.

Запитання і завдання

1. ***Назвіть*** відомі вам імена історичних діячів, пов'язаних з добою ЗУНР. ***Схарактеризуйте*** діяльність одного з них.
2. ***Розкрийте*** абревіатури
   УНР; ЗУНР; УГА.
3. ***Розкажіть*** про утворення УГА.
4. ***Де і коли*** відбулася злука УНР і ЗУНР? ***Яке*** значення в історії українських земель мала ця подія?
5. Встановіть послідовність подій.
   а) Проголошення ЗУНР;
   б) Створення Української Національної Ради;
   в) «Чортківська офензива»;
   г) Злука УНР і ЗУНР;
   д) Проголошення Акта Злуки.
6. «Українська Галичина, заснувши одного дня під Австрією, пробудилася другого – під Польщею». Про ***яку*** подію йдеться? ***Що*** її спричинило та ***які*** її наслідки?
7. ***Схарактеризуйте*** державотворчі процеси на західноукраїнських землях.
8. Українсько-польський конфлікт та позиція Антанти. Використовуючи мапу на с. 121, ***проаналізуйте*** цю історичну подію.

§22 Встановлення радянської влади в Україні в 1919 р.

1. *Український комунізм.*
2. *Повстанський рух.*

Назвіть *головну мету політичного курсу більшовиків в Україні.*

① Після переїзду Тимчасового робітничо-селянського уряду на початку січня 1919 р. до Харкова постало питання про формування в Україні органів радянської державності. 6 січня було проголошено Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР). 16 січня на засіданні уряду більшість його членів проголосувала за увільнення Г. П'ятакова від обов'язків голови й призначення замість нього Артема (Ф. Сергєєва). Однак Г. П'ятаков не погодився з таким рішенням і почав апелювати до ЦК РКП(б). В. Ленін вирішив направити в Україну на посаду голови її уряду Х. Раковського.

Персоналії

Раковський Християн (1878–1941)

Державний і політичний діяч. Народився в болгарському м. Котел. Людина виняткової обдарованості й незвичайної долі. Автор десятків книг і багатьох статей. В автобіографії писав, що з раннього дитинства відчував сильну симпатію до Росії: «Моїм гарячим прагненням... було поїхати на роботу в Росію». В 45 років Раковський обраний до складу політичного керівництва РКП(б). У 1919–1923 рр. працював головою Раднаркому України. Репресований у 1938 р. Був засуджений до 20 років ув'язнення і розстріляний 3 жовтня 1941 р., коли німецькі війська наближалися до м. Орла.

Після приїзду 29 січня 1919 р. до Харкова Х. Раковський реорганізував український радянський уряд у Раду народних комісарів (Раднарком). Нові органи управління створювалася «зверху» через Раду народних комісарів УСРР та ЦК КП(б)У. Ради існували здебільшого в губернських містах. У невеликих містах і волосних центрах були створені революційні комітети (*ревкоми*), які впроваджували політику більшовицької партії. Опорою нової влади на селі, так само як і в РСФРР, стали комітети бідноти (*комбіди*) (у РСФРР існували з 1918 р.).

Однією з умов успішного будівництва комунізму більшовики проголосили боротьбу з класовими ворогами – поміщиками, капіталістами, офіцерами, священиками, членами антирадянських партій, підпільних організацій та повстанських загонів. Було створено *Всеукраїнську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією й службовими злочинами* (аналог російської ВЧК). Створювалися народні суди і революційні трибунали, робітничо-селянська міліція. На початку березня 1919 р. відбувся III з'їзд КП(б)У, який проголосив курс на негайне утвердження в Україні *диктатури пролетаріату*.

При опрацюванні першої Конституції УСРР було вирішено взяти за основу Конституцію РСФРР. 6–10 березня у Харкові відбувся III Всеукраїнський з'їзд рад, який остаточно обрав радянську форму державності в Україні. Але реальна влада належала РКП(б) – КП(б)У, яка мала вирішальний вплив у місцевих органах – ревкомах, комбідах, надзвичайних комітетах, а відтак і в радах. 10 березня 1919 р. Всеукраїнський з'їзд рад прийняв першу Конституцію УСРР. У ній проголошувалося закріплення влади за робітничим класом. Згідно з Конституцією найвища влада у республіці належала Всеукраїнському з'їздові рад, а між з'їздами – Всеукраїнському центральному виконавчому комітету (ВУЦВК). Головою його став Г. Петровський.

Хоча уряд радянської України і мав певну свободу, але в принципових питаннях підпорядковувався московському керівництву. 7 січня 1919 р. було ухвалено постанову про поширення на території УСРР розпоряджень уряду РСФРР з питань воєнного будівництва. Навесні 1919 р.

Листівка часів «воєнного комунізму»

Хлѣба!
Защитникам земли, взятой крестьянами у помѣщиков.

Для успѣшной борьбы с надвигающеюся опасностью нѣмецкаго рабства и буржуазной кабалы необходимо весь сѣвер Россіи НЕМЕДЛЕННО обезпечить хлѣбом!

Хлѣба!
борцам за власть Крестьян, рабочих и солдат.

Ко всему крестьянству хлѣбородных областей и губерній

БРАТЬЯ КРЕСТЬЯНЕ!

в закрѣпленіи передачи трудящимся земли без выкупа, фабрик, заводов и банков.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЕ ОТЕЧЕСТВО В ОПАСНОСТИ!

Хлѣба! Хлѣба! Хлѣба!

Хлѣба! Хлѣба! Хлѣба! Хлѣба!

Плакати часів «воєнного комунізму»

«Потухшие паровозы, стоящие фабрики ждут уголь Донбасса». Художник В. Єрмілов. 1920 р.

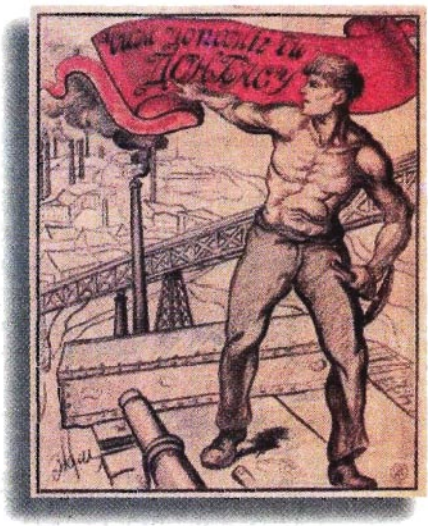

«Чим допоміг ти Донбасу?» Художник Зюлі. 1921 р.

Роздивіться уважно плакати та листівку часів «воєнного комунізму». Про що свідчать заклики на них? Як ви вважаєте, в інтересах якої суспільної верстви здійснювалася ця політика?

в українських військових частинах загальною чисельністю близько 180 тис. вояків утворили три армії, підпорядковані Реввійськраді Росії. На Україну поширювалася російська грошова система, їй забороня-

лося мати власний бюджет, об'єднувалися також залізниці й поштово-телеграфний зв'язок обох республік. 26 березня між Вищою радою народного господарства РСФРР та Радою народного господарства УСРР було укладено угоду про проведення єдиної економічної політики.

Для здійснення контролю над економікою не лише Росії, а й решти радянських республік керівництву РСФРР необхідно було сконцентрувати управління їхнім господарством у єдиному центрі. Тому *1 червня 1919 р.* Всеросійський ЦВК спільно з представниками УСРР, Білорусі, Латвії, Литви проголосив резолюцію про утворення *військово-політичного союзу республік*. Згідно з ним об'єднувалися: 1) військові організації й військове командування; 2) ради народного господарства; 3) залізниці; 4) фінанси; 5) комісаріати праці. Керівництво цими п'ятьма галузями зосереджувалося в Москві.

Після приходу до влади в 1917 р. більшовики взяли курс на заміну ринкової економіки комуністичним виробництвом. Почали впроваджуватися перетворення в економіці, які дістали назву політики «*воєнного комунізму*». Складовими цієї політики були проведення цілковитої націоналізації всіх підприємств, трудової мобілізації, жорсткий централізм, запровадження продрозкладки, заборона приватної торгівлі, скасування товарно-грошових відносин, оплата праці натурою, зрівнялівка у розподілі.

Політику «воєнного комунізму» в Україні стали здійснювати дещо пізніше, ніж у Росії. 11 січня 1919 р. було прийнято декрет про порядок націоналізації підприємств. Протягом кількох місяців 1919 р. було передано з приватної у суспільну власність підприємства цукрової промисловості, всі великі шахти, металургійні та машинобудівні заводи. Загальне керівництво націоналізованою промисловістю здійснював Укрраднаргосп та його відділи і головні комітети – Укрголовліс, Укрголовцукор, Укрголовспирт тощо. Оголошувалася також державна монополія на хліб, цукор, чай та сіль.

Більшовицький продзагін часів «воєнного комунізму». 1919 р.

На початку 1919 р. низкою урядових декретів і постанов було запроваджено *продовольчу розкладку*. Для кожної губернії й повіту визначалася кількість зерна, яку треба було здати державі, без урахування потреб селянських сімей і фактичної наявності в них хліба. Селянські господарства мали здати державі до 85 % свого врожаю, що на практиці перетворювалося на звичайну його реквізицію (*вилучення*). Здійснення розкладки на місцях покладалося на комбіди. Їм на допомогу з міст вирушали продовольчі загони, що складалися переважно з робітників. До початку липня 1919 р. в селах України діяло 46 продзагонів.

У 1919 р. на українських селян було накладено продрозкладку в розмірі 140 млн пудів збіжжя. Однак селянство активно чинило опір конфіскації хліба, часто збройним шляхом. До наступу денікінців вдалося зібрати близько 10,5 млн пудів, половину з яких було конфісковано у поміщицьких маєтках. Питання про землю ускладнювало відносини селян з більшовиками не менше, ніж продрозкладка. З кінця 1918 р., коли більшовики прискорили темпи комуністичного будівництва, різко посилилася тенденція до *примусової колективізації* селянських господарств. Під час ліквідації поміщицького землеволодіння в Україні перевага надавалася саме створенню *радгоспів* і *комун*.

Документи і матеріали

Приватна власність на землю скасовується. Земля, ліси, води й надра оголошуються загальнонародною власністю. Поміщики та їх довірені, нетрудові орендарі повинні бути негайно виселені з їхніх колишніх маєтків і господарств. Останні мають бути взяті на облік та під контроль земельних відділів рад.

Найголовнішим завданням земельної політики є перехід від одноосібного господарства до товариського. Радянські господарства, комуни, громадський обробіток землі й інші види товариського землекористування є найкращими засобами для досягнення соціалізму у землеробстві; через те одноосібне землеробство слід розглядати як тимчасове і відживаюче.

Отже, конфісковані землі використовуються в першу чергу для землеробства товариського, громадського та в другу чергу для потреб одноосібних землекористувачів.

З резолюції III з'їзду КП(б)У про земельну політику. 6 березня 1919 р.

Селяни не бажали вступати до радгоспів і комун та чинили опір більшовицькій колективізації. У травні 1919 р. В. Ленін і Х. Раковський змушені були переглянути аграрну політику. Половина земельного фонду цукрових заводів передавалася для розподілу між селянами, проголошувався принцип добровільності при утворенні комун. Але селянство і надалі протестувало проти політики більшовиків на селі.

② Стихійний рух українського селянства проти комун та продрозкладки більшовики назвали *куркульським бандитизмом*. Проти «бандитів» й «контрреволюціонерів» було спрямовано значні сили. Крім Всеукраїнської надзвичайної комісії, для боротьби із селянським рухом використовувалися армійські підрозділи. На початку травня 1919 р. для боротьби з антибільшовицьким рухом було задіяно понад 30 тис. червоноармійців.

Для утвердження радянської влади в сільській місцевості український більшовицький уряд на чолі з Х. Раковським налагодив співпра-

цю з лівими есерами, які мали значний вплив на селі. Представникам українських есерів (боротьбистів) навіть було дозволено ввійти до складу Раднаркому УСРР. Однак цьому тимчасовому політичному блоку протистояли опозиційні партії, що прагнули використати антибільшовицький селянський рух у власних інтересах. Українські соціал-демократи, соціал-демократи (незалежні) й українські есери домовилися укласти договір «в справі спільної боротьби з окупаційним урядом Х. Раковського». Під час повстання планувалося скликати Конгрес робітничих і селянських рад як верховний орган законодавчої влади. Отже, лозунг радянської влади для антибільшовицьких повстанців залишався актуальним. Під час повстання, яке спалахнуло в квітні 1919 р., у Сквирі було створено Всеукраїнський ревком та Головний повстанський штаб на чолі з Ю. Мазуренком.

Партизанські загони встановили контроль на значній території України. У квітні антикомуністичних виступів було зареєстровано 93, в червні – 328, у липні – 207. Уряд Х. Раковського мав реальну владу переважно в містах. Часто повстанці, які не визнавали жодної влади, займалися грабунками. Чимало колишніх партизанських загонів, включених до складу Червоної армії, виступили проти більшовицького уряду. Так, у березні–травні на півдні Київщини спалахнуло повстання члена партії соціал-демократів (незалежних) отамана *Зеленого* (*Д. Терпила*).

Повстанські загони на чолі з «батьком» *Н. Махном* лише умовно підтримували радянську владу. У квітні 1919 р. у Гуляйполі відбувся з'їзд селянських депутатів п'яти повітів Катеринославщини, який висловив категоричну незгоду з рішеннями III Всеукраїнського з'їзду рад.

Персоналії

Махно Нестор
(1888–1934)

Український повстанський отаман, один із лідерів анархістського руху в Україні. З 1906 р. – член анархістської організації «Спілка бідних хліборобів». Під впливом ідей анархізму виступав проти будь-якої форми влади (ідея «вільних рад» та «безвладної держави»), за забезпечення життя трудівників на основі безпартійності та безвладдя. Воював з усіма владами та режимами, що існували в той складний час. Про «батька» писали В. Винниченко, В. Сосюра, О. Толстой, О. Гончар та ін. З 1921 р. перебував в еміграції. Підтримував активні зв'язки з міжнародним анархістським рухом. Помер у Парижі.

Наймасштабнішим у Червоній армії став заколот отамана *М. Григор'єва*. На початку лютого 1919 р. загони під його керівництвом перейшли на бік більшовиків. 7 травня дивізія Григор'єва дістала наказ іти маршем через Бессарабію на допомогу Радянській Угорщині, але отаман відмовився виконувати його. В Єлисаветграді він проголосив маніфест «До українського народу» із закликом боротися проти комун і комісарів, організовувати ради з представників усіх партій, крім більшовиків,

а також безпартійних, що підтримують радянську владу. Повстання відразу охопило значну частину Правобережжя й Півдня України. Проте антибільшовицькі сили не об'єдналися навколо М. Григор'єва. Н. Махно навіть публічно засудив цей заколот. Радянське керівництво стягнуло великі військові з'єднання для його придушення. В кінці травня на Полтавщині Червоній армії вдалося розгромити основні сили повстанців. У липні М. Григор'єв зробив спробу приєднатися до махновців, але за наказом «батька» був убитий.

Персоналії

Григор'єв Матвій (справжнє ім'я Ничипір (Никифор)); (1888–1919)

Колишній офіцер російської армії, штабс-капітан, відзначений Георгіївським хрестом. Полковник Армії УНР.

1917 р. займався українізацією військових частин Російської армії. За Української Держави командував Бєлгородським кінним полком, брав участь у підготовці протигетьманського повстання 1918 р. У листопаді 1918 р. об'єднав селянські повстанські загони (20 тис. чол.), з яких утворив Київську дивізію Армії УНР. У січні 1919 р. дивізія виступила проти Директорії УНР і в лютому перейшла на бік радянської влади. Протестуючи проти політики більшовиків щодо українського селянства, Григор'єв у травні 1919 р. підняв антибільшовицьке повстання. Після його поразки відступив на Херсонщину, аби об'єднатися з Н. Махном. Убитий за наказом останнього.

Селянські повстання, заколот М. Григор'єва виснажили сили Червоної армії, наблизили падіння влади більшовиків в Україні.

Запитання і завдання

1. ***Виберіть*** правильну відповідь.
   6 січня 1919 р. Україну було проголошено
   а) Українською Народною Республікою;
   б) Українською Соціалістичною Радянською Республікою;
   в) Українською Державою.
2. Формування в Україні органів радянської державності. ***Схарактеризуйте*** цей процес. ***Назвіть*** його головні риси.
3. «З утвердженням більшовицького режиму реальні ознаки незалежності існування України зникали». Використовуючи текст підручника, ***доберіть*** тези на підтвердження або спростування цього висновку.
4. ***Поясніть*** зміст терміна «політика воєнного комунізму».
5. «Уся селянська Україна повстала проти спроби реорганізувати її життя на комуністичний лад». Про ***який*** період в історії українського народу йдеться? Чи згодні ви з наведеним твердженням? Чому? На основі матеріалу параграфа та мапи на с. 166 ***дайте*** власний коментар цих подій.

§23–24 Україна: події 1919 – початку 1920 р.

1. *Наступ білогвардійців. Об'єднання українських армій УНР і ЗУНР.*
2. *Наступ Денікіна. Падіння радянської влади.*
3. *Денікінський режим в Україні. Білий терор.*
4. *Розгром Денікіна й відновлення радянської влади.*
5. *Визнання Радянською Росією незалежності УРСР.*
6. *Політика «воєнного комунізму».*

Використовуючи мапу на с. 121, ***назвіть*** *головні воєнні події 1919 р. в Україні.*

1 Скориставшись ослабленням радянського війська, навесні 1919 р. Добровольча армія А. Денікіна розгорнула наступ через Україну на Москву. Білогвардійці у боротьбі проти більшовиків спиралися на матеріальну підтримку країн Антанти. До того ж у стані радянського керівництва постійно виникали незгоди щодо ведення бойових дій, ставлення до українських отаманів, насамперед Н. Махна. Частина військового командування надто захопилася наступом на Західному фронті задля підтримки Радянської Угорщини.

Проводячи масові мобілізації пролетарських верств українських міст, більшовики поповнювали частини діючої армії. Але це не завадило денікінцям 24 червня взяти Харків, а через чотири дні – Катеринослав. Подальший наступ головних сил Добровольчої армії розгортався від Харкова на Полтаву і від Катеринослава на Київ та Миколаїв. Просувалися вони також уздовж Чорноморського узбережжя на Одесу. Вже 13 серпня білогвардійці відбили в Червоної армії Херсон, 18 серпня – Миколаїв, 23 серпня – Одесу. Заволодівши 1 серпня Полтавою, денікінці взяли напрямок на Київ.

Одночасно на заході проти більшовицьких військ наступали об'єднані сили УНР і ЗУНР – Українська галицька армія (50 тис. чол.) та 35-тисячна армія Директорії. Радянські війська змушені були відступити й залишити Київ. 30 серпня 1919 р. до столиці спочатку ввійшли частини військ УГА і Директорії, а наступного дня зі сходу – армія Денікіна.

Антон Денікін

Ідеологічною підвалиною білогвардійщини було гасло відновлення єдиної та неподільної Росії, що суперечило національним домаганням українців. Коли на балконі київської Думи денікінці встановили прапор Російської імперії, один із стрільців УГА зірвав його і кинув коневі під ноги. Почалася стрілянина, українські підрозділи відступили.

Група старшин УГА вирушила на переговори з денікінським генералом Бредовим і була заарештована. Під цим тиском було підписано угоду з денікінцями про добровільний відступ УГА з Києва на Васильків. Таким чином, на початку осені 1919 р. більша частина території України разом з Києвом опинилася під владою генерала А. Денікіна.

② У вересні 1919 р. А. Денікін дав наказ захопити територію, яку контролювала армія УНР. У відповідь уряд УНР 24 вересня 1919 р. у своїй декларації закликав український народ до боротьби проти білогвардійців.

Становище українських сил було катастрофічним – вони перебували в так званому трикутнику смерті: між Польщею, що окупувала західні райони Волині й Галичину, військами радянської Росії та денікінцями. Наближалися холоди, вичерпувалися боєприпаси, бракувало медикаментів для боротьби з епідеміями. У тих складних умовах командувач УГА генерал М. Тарнавський таємно направив своїх посланців до білогвардійського командування. 6 листопада 1919 р. було укладено угоду про перехід усієї Галицької армії на бік генерала Денікіна. Білогвардійці розпочали новий наступ, зайнявши майже все Правобережжя.

Після такого повороту подій 4–6 грудня 1919 р. у Новій Чорториї (містечко над р. Случ) відбулося засідання представників уряду й командування армії УНР. Було вирішено розпочати військовий рейд по Україні, перейшовши до партизанської боротьби. 6 грудня 1919 р. С. Петлюра виїхав до Варшави, де почав переговори з польським керівництвом про визнання Директорії та спільні дії проти більшовиків.

Цього ж дня частина армії УНР – підрозділи під проводом генералів М. Омеляновича-Павленка й Ю. Тютюнника – вирушила в *Перший зимовий похід* у тили радянських і денікінських військ. Перед бійцями Ди-

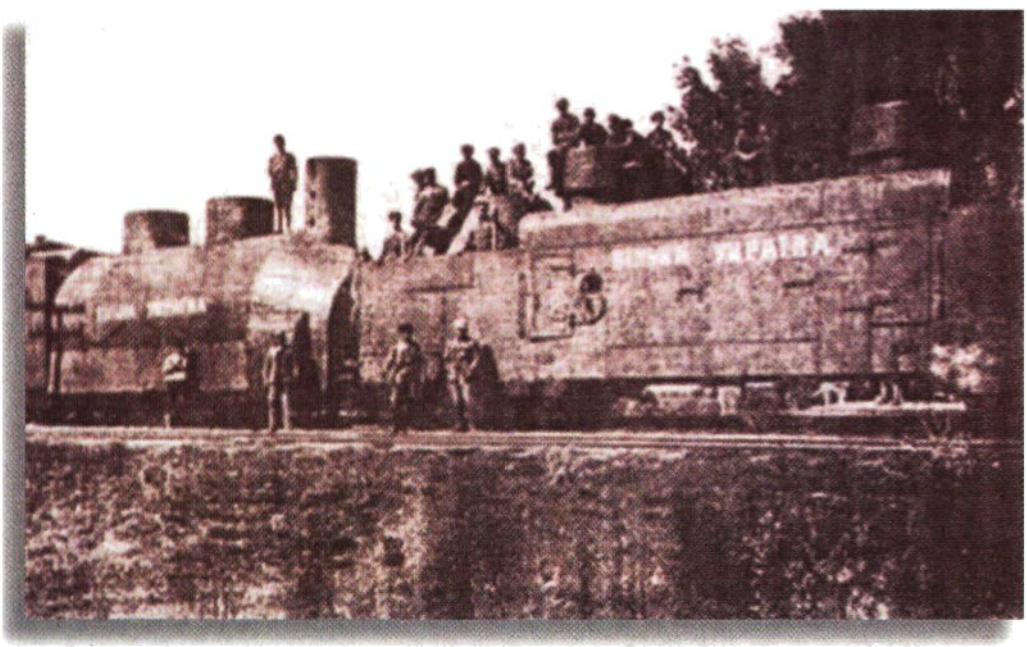

Бронепоїзд УГА «Вільна Україна», 1919 р. Поштівка

ректорії були поставлені завдання знищувати живу силу ворога, руйнувати залізниці, склади та ін. Зв'язавшись з повстанцями, організовувати їх, вести збройну боротьбу доти, доки керівництво Директорії не досягне дипломатичним шляхом справедливого розв'язання українського питання державами Антанти.

Наприкінці грудня основним районом зосередження українських військ стала Умань. Опинившись між двома фронтами («білих» та «червоних»), командування групи військ УНР у січні 1920 р. прийняло рішення прориватися в тил Червоної армії, у район Черкаси–Чигирин–Канів. Усього рейд тривав більше п'яти місяців. За той час війська подолали понад 2,5 тис. км по Центральній Україні, спираючись на широку підтримку місцевого населення. У квітні 1920 р. бійці УНР провели успішні операції у тилу радянських військ, зокрема було взято Вознесенськ, Балту й інші населені пункти.

3 У січні 1919 р. в Катеринодарі (нині м. Краснодар, РФ) А. Денікін оголосив мету і завдання «білого руху»: нещадна боротьба з більшовизмом, відродження Російської імперії в довоєнних межах, встановлення тимчасової військової диктатури, запровадження смертної кари за участь у «бунтах», більшовицьких та інших підривних організаціях, за дезертирство з армії; розробка законів про землю, кооперативи, земства, профспілки тощо. Розв'язання ключового питання про форму державного устрою країни відкладалося до завершення громадянської війни. На території окупованої денікінцями України було створено три області – Харківську, Київську й Новоросійську, на чолі яких стояли «головноначальствуючі», тобто генерал-губернатори з диктаторськими повноваженнями. Дореволюційний адміністративно-територіальний поділ було збережено. Головноначальствуючим підпорядковувалися губернатори, останнім – начальники повітів та волостей.

Керівники «білої гвардії» принципово не сприймали будь-яких сепаратистських проявів, не визнавали державних утворень, зокрема тих, що з'явилися на території України протягом громадянської війни. Вони боролися не тільки з визвольним рухом, а з будь-якими проявами національного життя. Гоніння на українську культуру виявились у закритті газет і журналів, вилученні з бібліотек книг національною мовою. Відновлення дореволюційного законодавства в галузі освіти позбавляло навчальні заклади «з малоросійською мовою навчання» фінансової підтримки держави. Скасовувалося викладання українознавчих предметів як шкідливих та зайвих. Спеціальним розпорядженням було наказано познімати в усіх установах портрети Т. Шевченка.

Як і за часів П. Скоропадського, новий політичний режим в Україні заходився відроджувати поміщицьке землеволодіння. Закон про землю планувалося впроваджувати протягом семи років після припинення війни. Він передбачав викуп селянами поміщицької землі у розмірі до 45 десятин на господарство. Поміщицьке землеволодіння обмежувалося 400 десятинами. До впровадження положень аграрного законодавства в селян за допомогою військових команд знову відбирали землю й реманент. Згідно із законом про врожай 1919 р. селяни повинні були віддавати 1/3 зібраного збіжжя поміщикам та орендарям, а також здавати на потреби денікінської армії по 5 пудів зерна з кожної десятини. Будь-яка

затримка постачання сільськогосподарської продукції або опір владі викликали репресивні заходи з боку військових команд.

На підприємствах теоретично існував восьмигодинний робочий день, однак в умовах мілітаризованої економіки він фактично тривав 10–12 годин. Профспілки, які закликали до страйків, розганялися. Денікінський режим прагнув контролювати будь-які прояви робітничої активності.

Антинародна, антиукраїнська політика білогвардійського уряду викликала невдоволення серед трудящих мас. Реставрація буржуазно-поміщицького режиму не сприймалася у середовищі селянства і міського пролетаріату й багато в чому визначила подальшу долю денікінського уряду.

4 Масовий опір селянства реставрації поміщицьких порядків влітку 1919 р. переріс у партизансько-повстанський рух. Стихійні виступи селян очолювали різні політичні сили: махновці, петлюрівці, боротьбисти, але найвпливовішими виявилися більшовики. Так, з метою організації партизансько-повстанської боротьби в денікінському тилу з липня 1919 р. в Кременці почало діяти Зафронтове бюро ЦК КП(б)У. Його військовий відділ створив 12 повстанських штабів, що координували дії партизанських загонів. Наймасовіший повстанський рух виник у південних та східних губерніях України: на Херсонщині зосереджувалося 24 тис. повстанців, на Чорноморському узбережжі – 12 тис., у Катеринославській губернії й Донбасі діяло 45 партизанських загонів загальною чисельністю 35 тис. чол. Цілі повіти звільнялися від білогвардійців. Повстанці встановлювали там власні форми самоврядування.

Найбільшу небезпеку для Добровольчої армії становили загони на чолі з Н. Махном. 5 серпня 1919 р. він видав наказ про створення Революційної повстанської армії України (махновців), яка проголосила боротьбу з поневолювачами. Армія здобула широку підтримку селянства.

С. Петлюра запропонував Н. Махну разом тримати фронт проти Денікіна. Діставши від Директорії допомогу зброєю й боєприпасами, згідно з угодою про спільні дії з армією УНР, махновці у жовтні контролювали величезну територію від Перекопа до Бердянська та Маріуполя.

Н. Махно створив боєздатну регулярну армію чисельністю близько 50 тис. чол. Вона складалася з кінноти й піхоти, посадженої на тачанки – легкі кінні візки-брички з кулеметами, що забезпечувало з'єднанням Махна високу мобільність.

Н. Махно з повстанцями. 1919 р.

Денікін посилив боротьбу з махновцями. Тоді повстанці залишили Північну Таврію і захопили Катеринослав, який утримували до початку грудня. В той час великою загрозою була епідемія тифу, яка вразила 35 тис. чол. У жорстоких грудневих боях з білогвардійцями махновці вистояли й продовжували чинити їм опір.

Але численна, добре загартована в боях повстанська армія становила потенційну загрозу і для більшовиків. Тому на початку 1920 р. радян-

ське командування спрямувало значні сили на приборкання махновської армії. Втім, до осені 1920 р. воно так і не досягло цієї мети.

Протягом листопада–грудня 1919 р. більшовицькі війська успішно провели контрнаступ проти сил Денікіна. Так, 6 листопада Червона армія взяла Чернігів, 11 грудня – Харків та Полтаву. 16 грудня 1919 р. білогвардійців було вибито з Києва. Після запеклих боїв у січні 1920 р. радянські війська повністю оволоділи Донбасом. Вцілілі білогвардійські з'єднання відступили в Крим, закріпившись за Турецьким валом. Більшовицьке командування не наважилося з ходу наступати на півострів. Відтак білогвардійці дістали можливість перегрупувати сили для подальших воєнних дій.

Таким чином, у складному переплетінні політичних інтересів довкола України найміцнішими виявилися позиції більшовиків. Зумівши завдяки гнучкій соціальній політиці мобілізувати людські й матеріальні ресурси, вони створили боєздатну армію, яка за підтримки повстанців і партизанів витіснила Добровольчу армію з території України.

5 На початку 1920 р. після розгрому денікінських військ в Україні було відновлено радянську владу. Навчені гірким досвідом минулих літ, більшовики почали проводити більш гнучку політику з метою остаточного утвердження своєї влади в республіці. Коли постало питання про форму її організації, то ще 19 листопада 1919 р. Х. Раковський звернувся до В. Леніна з документом під назвою «Тези з українського питання». У ньому йшлося про необхідність існування УСРР як формально незалежного від Росії державного утворення, але при об'єднанні в єдиному центрі оборонного та господарсько-економічного апарату.

4 грудня 1919 р. Всеросійська партконференція за ініціативою В. Леніна затвердила резолюцію «Про радянську владу на Україні». У першому пункті резолюції проголошувалося: «РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР». Підкреслювалося, що відносини між Україною й РСФРР визначаються федеративним зв'язком на основі рішення ВЦВК від 1 червня 1919 р., а надалі форми союзу будуть остаточно встановлені самими українськими робітниками і селянами. Досвід 1919 р. довів більшовикам *необхідність співробітництва*, звичайно, тимчасового, *з лівими українськими партіями*. Наприкінці 1919 – на початку 1920 р. КП(б)У утворила політичний блок з боротьбистами, борьбистами та укапістами.

Відбудова радянського державного апарату в Україні починалася знову зі створення ревкомів. 11 грудня 1919 р. ВУЦВК і Раднарком УСРР на спільному засіданні у Москві утворили Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком), якому передавалася законодавча й виконавча влада в республіці. До його складу ввійшли: від більшовиків – Г. Петровський (голова), Д. Мануїльський і В. Затонський, від боротьбистів – Г. Гринько, від борьбистів – В. Качинський. Згодом, 5 лютого 1920 р. склад Всеукрревкому поповнився М. Владимировим, Х. Раковським та В. Чубарем.

Тоді ж було затверджено і важливий для селян «*Закон про землю*». Пам'ятаючи уроки 1919 р., більшовицький центр застерігав місцевих керівників від радикальних заходів в аграрному секторі.

Закон проголошував, «що всі колишні поміщицькі, казенні, монастирські та удільні землі, конфісковані ще в минулому році радянською

владою, переходять без будь-якого викупу в користування всього українського трудового народу і в першу чергу для задоволення потреби в землі безземельних і малоземельних селян», а також сільськогосподарських робітників. Він втілювався в життя за рахунок зменшення площ, які перебували у користуванні радгоспів (з 1,2 млн десятин до 375,7 тис. десятин), скорочення втроє земельного фонду цукрових заводів та вилучення майже всіх поміщицьких земель. Серед селян було розподілено близько 15 млн десятин землі. Аграрна реформа істотно змінила соціальну структуру українського села. За землекористуванням 52 % селянських дворів стали середняцькими.

За погодженням з губкомами КП(б)У й командуванням Червоної армії Всеукрревком призначав губернські революційні комітети. Останні створювали повітові ревкоми, затверджували волосні й сільські революційні комітети. Наприкінці лютого 1920 р. Всеукрревком був замінений Раднаркомом (на чолі з Х. Раковським) і ВУЦВК (на чолі з Г. Петровським).

Гнучка політика більшовицької партії у національному й аграрному питаннях на початку 1920 р. в Україні дозволила їй втілювати в життя власну програму державного будівництва на комуністичних засадах. У квітні–травні КП(б)У спромоглася організувати вибори до рад усіх рівнів. На виборах більшовики завоювали переважну більшість депутатських мандатів: у повітових виконкомах – 70 % місць, у губернських ще більше – 80 %. Але вкрай централізований партійний апарат зводив нанівець їхні повноваження. До того ж права сільських рад обмежувалися комітетами незаможних селян (комнезамами), паралельними радам організаціями, до яких входили сільські бідняки, а також середняки й незаможники з колишніх бідняків. Більшовикам вдалося зробити комнезами надійними й послідовними провідниками політики партії на селі. На 1 листопада 1920 р. в комнезамах України налічувалося більше 10 тис. чоловік.

У травні 1920 р. в Харкові відбувся IV Всеукраїнський з'їзд рад. Серед його 811 делегатів 710 були членами КП(б)У, що свідчило про остаточну сформованість нового, цілком підконтрольного більшовикам апарату державної влади.

6 Затверджений Всеукрревкомом «Закон про землю» від 5 лютого 1920 р. являв собою тимчасовий відступ від комуністичної доктрини, яка передбачала, зокрема, створення на селі великого виробництва у формі радгоспів і комун. У 1920 р. «воєнний комунізм» не тільки зберіг свої характерні ознаки, а й набув системної довершеності.

Потреба Червоної армії та промислових центрів у продуктах харчування змусила радянську владу вдатися до надзвичайних заходів. 11 січня 1920 р. наказом Всеукрревкому відновлювалися державна монополія на хліб. 26 лютого Раднарком УСРР прийняв закон про хлібну розкладку. Оцінюючи хлібні «надлишки» в 600 млн пудів, влада передбачала вилучити у селян 160 млн пудів збіжжя. Продрозкладці підлягали господарства, які мали понад 3 десятини орної землі. На кінець 1920 р. таким шляхом було заготовлено 65 млн пудів зерна проти 10,5 млн у 1919 р.

Насильницькі методи, якими здійснювалося вилучення хлібних запасів, викликали опір селян. Знову, як і попереднього року, продрозкладка поєднувалася з боротьбою проти ворогів радянської влади. Жертвами

цієї боротьби стали тисячі селян, які не погоджувалися з діями влади і були засуджені як «контрреволюціонери» або «куркулі».

Після відновлення більшовиками радянської влади в Україні процес одержавлення промисловості набув подальшого розвитку. На початку січня 1920 р. було створено Промбюро з відбудови промисловості України на чолі з В. Чубарем. Воно мало виконувати функції Ради народного господарства й проводити роботу з націоналізації. У 1920 р. було націоналізовано понад 11 тис. підприємств, насамперед великі заводи і фабрики, на яких працювали 83 % робітників України.

Одночасно більшовики розпочали мілітаризацію (тобто організацію на військовий лад) української промисловості. У січні 1920 р., за ініціативою РНК РСФРР, було створено Українську трудову армію та її Раду (Укррадтрударм) на правах обласного органу Ради праці й оборони Російської Федерації. Укррадтрударм здійснював контроль за заготівлею сировини, продовольства, пального, постачанням підприємств робочою силою. Наприкінці 1920 р. в Українській і Донецькій трудових арміях налічувалося 60 тис. чол., які працювали переважно у вугільній промисловості. Особлива увага приділялася відбудові залізниць.

Для керівництва державною економікою в УСРР запроваджувалася система виробничих управлінь та главків (їх налічувалося 45). У квітні 1920 р. за російським зразком було створено Всеукраїнський комітет з проведення загальної трудової повинності. Насамперед це стосувалося чоловічого населення віком від 18 до 45 років (для технічних фахівців – до 65 років).

Мілітаризація виробництва здійснювалася шляхом закріплення робітників за певним підприємством, встановлення норм виробітку, запровадженням військової дисципліни й ревтрибуналів, створення концентраційних таборів для порушників трудової дисципліни і дезертирів.

Отже, «воєнний комунізм» був спробою безпосереднього переходу до виробництва та розподілу на комуністичних засадах – без приватної власності, ринку і грошових відносин. Але такі заходи спричинили руйнацію промисловості й сільського господарства, підірвали матеріальну зацікавленість виробників у результатах своєї праці.

З приходом у 1917 р. до влади в Росії більшовики запровадили жорсткий контроль над усіма сферами економічного та суспільного життя, зокрема, змогли усунути від активної діяльності політичні партії, включаючи соціалістичні. *Це дало можливість РКП(б) перетворитися на державну партію.*

РКП(б) була побудована за принципом «демократичного централізму». Однією з його ознак було беззастережне підпорядкування місцевих парторганізацій (у тому числі КП(б)У) центру й відтак зосередження всієї повноти влади в руках політбюро ЦК на чолі з В. Леніним. Однак всередині партії існували різні групи з власною позицією стосовно процесів, що відбувалися у РКП(б) та суспільстві. Зокрема, група «демократичного централізму» (децисти) під керівництвом Т. Сапронова виступила проти воєнних методів керівництва господарським життям і самою партією. Вплив децистів особливо відчувався у КП(б)У. З метою ліквідації опозиції в партії у березні 1920 р. ЦК РКП(б) розпустив ЦК КП(б)У. В Україну було відряджено близько 1 тис. відповідальних партійних працівників, які провели перереєстрацію (так звану *чистку*) всього складу партій-

ної організації українських більшовиків. Керувало чисткою тимчасове бюро ЦК КП(б)У на чолі з С. Косіором. Наприкінці 1920 р. конференція «оновленої» КП(б)У беззастережно прийняла рішення, продиктовані центром.

Головним опонентом більшовиків в Україні була Українська комуністична партія (боротьбистів) – УКП(б). Вона утворилася після розколу партії соціал-демократів незалежних, коли більша їх частина об'єдналася з лівими українськими есерами. Маючи комуністичну програму соціально-економічних перетворень, боротьбисти заперечували цілковите підпорядкування України центральному керівництву. Верхівка УКП(б), не наважуючись на збройну конфронтацію з більшовиками, змушена була укласти угоду про спільні дії на умовах КП(б)У. Завдяки розробленому Леніним плану – запровадженню спільних списків на виборах до рад – члени УКП(б) ввійшли в індивідуальному порядку до складу КП(б)У. У березні 1920 р. ЦК УКП(б) прийняв рішення про самоліквідацію.

Услід за боротьбистами КП(б)У поглинула борьбистську партію. Останньою легальною опозицією з комуністичною програмою була Українська комуністична партія (укапісти) – УКП, що проіснувала до 1925 р. Основу її становила менша частина представників соціал-демократів незалежних після їх розколу. Укапісти вважали, що Україна повинна бути самостійною державою. Але ця партія, яка мала кілька сотень членів та була відірвана від села, не могла реально впливати на політичне життя в суспільстві. Отже, вже *в 1920 р. в Україні в цілому утвердилася однопартійна система*. Її уособлювала КП(б)У, яка була не самостійною партією, а філією РКП(б) зі статутними правами на рівні обласної організації. Тому вона не могла відображати інтереси всіх трудящих України.

Документи і матеріали

«...Вважається, що Українська Соціалістична Радянська Республіка є самостійна, незалежна робітничо-селянська держава. Але це тільки в деклараціях. В дійсності ж політика абсолютного централізму керівників революції звела не тільки державну самостійність України, але навіть її самодіяльність нанівець. Тут так само все, що можна, зцентралізовано, особливо в сфері економіки. Промисловість, транспорт, робітничий ринок, продовольча справа, фінанси – все це залізними дротами прикуте до московського центру, звідки даються накази й директиви, що часто абсолютно не можуть бути погоджені з українськими умовами, але які силою "залізної дисципліни" мусять бути бюрократично виконаними», – писав В. Винниченко.

З публічного листа В. Винниченка «Революція в небезпеці» // Українська суспільно-політична думка в XX столітті: Документи і матеріали. – Мюнхен, 1983. – Т. 1. – С. 466–468.

Запитання і завдання

1. Використовуючи мапу на с. 121, ***розкажіть*** про наступ білогвардійців в Україні.
2. ***Розкажіть*** про Перший зимовий похід армій УНР. ***Які*** він мав наслідки?
3. Н. Махно. ***Що*** вам відомо про життя і діяльність цієї історичної постаті? ***Якими*** були його політичні погляди?

4. ***Схарактеризуйте*** денікінський режим в Україні. ***Як*** денікінці ставилися до української державності?
5. «Масовий опір селянства реставрації поміщицьких порядків улітку 1919 р. переріс у партизансько-повстанський рух. Стихійні виступи селян очолили різні політичні сили, але найвпливовішими виявилися більшовики». Як ви вважаєте, ***чому***? Відповідь ***аргументуйте***. ***Спрогнозуйте***, як таке співвідношення сил вплине на подальший розвиток політичної ситуації в Україні.
6. ***Що*** проголошувалося в резолюції «Про радянську владу в Україні» (грудень 1919 р.)?
7. ***Проаналізуйте*** процес формування однопартійної системи в Україні.
8. Державне будівництво на комуністичних засадах в Україні. ***Схарактеризуйте*** головні ознаки цього процесу.
9. «1920 р. «воєнний комунізм» не тільки зберіг свої характерні ознаки, а й набув системної довершеності». ***Чи поділяєте*** ви цю думку? Випадковим чи закономірним було це явище для українських земель? ***Висловіть*** і ***обґрунтуйте*** свою оцінку політики «воєнного комунізму».

§25 Українські землі: 1920–1921 рр.

1. *Україна в політичних планах Польщі.*
2. *Варшавська угода.*
3. *Радянсько-польська війна і українські землі.*
4. *Другий зимовий похід. Поразка українських військ. Ризький мир.*

***Які** наслідки для України мала радянсько-польська війна?*

1 Польська держава відновила незалежність восени 1918 р. після поразки Німеччини та її союзників у Першій світовій війні. Правлячі кола Польщі мали два погляди щодо майбутнього держави. Політичні сили, які стояли на боці *Р. Дмовського*, прагнули розширити її межі в кордонах Речі Посполитої XVIII ст.: претендували на всю Литву, Білорусь і Правобережну Україну. Табір *Ю. Пілсудського* також не відмовлявся від просування на схід, але допускав появу національних держав, які могли б мати з Польщею федеративні або союзницькі зв'язки. Плани керівників Польщі вийти за етнографічні польські землі не знаходили підтримки на Заході. Але Ю. Пілсудський розумів, що сильна Росія матиме вирішальний голос при визначенні напряму й характеру міждержавних відносин у регіоні. Втрата України, на його погляд, мала ослабити військово-економічний потенціал Росії.

У той час як С. Петлюра за пропозицією поляків пішов на співпрацю з ними, командири УГА спочатку домовилися про спільні дії з денікінцями, а потім перейшли на бік більшовиків. Натомість Директорія УНР вбачала в Польщі єдиного союзника Української держави. Не бажаючи перемоги А. Денікіна, який вів боротьбу за відновлення імперії, Ю. Пілсудський наприкінці серпня 1919 р. припинив просування польської армії на схід. Це стало однією з причин поразки Добровольчої армії.

Польські вояки під час радянсько-польської війни. Фото з книги Н. Дейвіса «Білий орел – червона зірка: польсько-радянська війна 1919–1920 рр.»

22 грудня 1919 р. Раднарком РСФРР запропонував Польщі укласти мир. Існуюча на той час лінія фронту мала стати майбутнім кордоном між двома державами. Попри вигідні умови Ю. Пілсудський будь-що прагнув війни, аби відірвати Україну від Росії. Переговори не відбулися. Польське керівництво будувало свої далекосяжні плани у розрахунку на боєздатність власної армії, яка навесні 1920 р. налічувала понад 700 тис. чол. та була однією з найбільших у Європі.

2 Директорія продовжувала боротьбу за суверенну Українську державу. Вона шукала з польським командуванням компромісів, аби спрямовувати спільні зусилля на боротьбу з більшовиками. 21 квітня 1920 р. у Варшаві між УНР і Польщею були підписані загальна й торговельно-економічна конвенції. В договорі, зокрема, зазначалося, що польський уряд визнає Українську Народну Республіку у межах, які визначатимуться спеціальними угодами з її сусідами. До Польщі мали відійти Холмщина, Підляшшя, Посяння та Лемківщина (зайняті з 1918 р.), п'ять повітів Західної Волині й частина Полісся (окуповані в травні 1919 р.), а також Галичина (окупована у липні 1919 р.). Поступкою з боку поляків була відмова від поновлення кордонів Речі Посполитої станом на 1772 р., тобто до її поділів. Внаслідок Варшавської угоди близько 10 млн етнічних українців опинилися в межах Польської держави. Це негативно сприйняли лідери українського руху, зокрема М. Грушевський, М. Шаповал, й українське населення територій, які відійшли до Польщі. Таким чином, уряд УНР відмовився від претензій на галицькі землі. Згідно з воєнною конвенцією, підписаною 24 квітня 1920 р., українська армія переходила в підпорядкування польського командування. Польща забезпечувала озброєнням три дивізії УНР. На український уряд покладалося утримання польських військ на території України, а поляки брали на себе управління залізницями й фінансами.

3 25 квітня 1920 р. польське командування несподівано для радянських військ розпочало наступ. За чисельної переваги (40 тис. польських та 15 тис. українських вояків проти 16 тис. радянських), застосовуючи ефект раптовості, війська під командуванням маршала Ю. Пілсудського за перший тиждень боїв оволоділи Житомиром, Бердичевом, Козятином, а 7 травня – Києвом. Однак радянські війська (12-та і 14-та армії) зберегли боєздатність та зайняли оборону на схід і південь від Києва.

Успіх польської армії, як з'ясувалося, виявився тимчасовим. Сподівання С. Петлюри на антибільшовицьке повстання українського селянства не виправдалося, бо селяни не хотіли підтримувати нових окупантів. Навпаки, інтервенція викликала обурення населення України. Польські вояки займалися грабунками й реквізиціями, проводили репресії

проти невдоволених, зокрема, православних священиків, вчиняли єврейські погроми. Антибільшовицький рух, який виник водночас із просуванням армії Польщі на схід, завдяки зусиллям чекістів та частин особливого призначення (ЧОП) не переріс у повстання.

Солдати Червоної армії в часи радянсько-польської війни. Фото з книги Н. Дейвіса «Білий орел – червона зірка: польсько-радянська війна 1919–1920 рр.»

Невдовзі співвідношення сил змінилося на користь радянських військ. Керівництво більшовицької Росії передислокувало на Південно-Західний фронт (командувач О. Єгоров) близько 40 тис. бійців із Сибіру, Кавказу, Середньої Азії й інших регіонів. Західний фронт (командувач М. Тухачевський) також зосередив значні резерви у Білорусі для наступу на Варшаву.

5 червня 1920 р. навальною кавалерійською атакою 1-ша кінна армія під проводом М. Будьонного прорвала фронт і вдарила по тилах польської армії, відбивши Житомир та Бердичів. Щоб уникнути оточення, 12 травня 1920 р. польське командування наказало своїм частинам залишити Київ. Війська Західного фронту, вибивши польську армію у червні з Білорусі, вступили на територію Польщі й розпочали наступ на Варшаву.

Загрозливе становище польських військ змусило Ю. Пілсудського звернутися по допомогу до країн Антанти. Англія і Франція погодилися її надати за умови виконання Польщею вимог щодо статусу Східної Галичини. 11 липня 1920 р. британський міністр закордонних справ Дж. Керзон запропонував радянським військам зупинитися на відстані 50 км на схід від лінії, визначеної Антантою як східний кордон Польщі в декларації від 8 грудня 1919 р. Встановлення радянсько-польського кордону по *лінії Керзона* залишало під контролем Польщі стародавні українські землі: Холмщину, Підляшшя, Посяння й Лемківщину. Однак ці пропозиції не були підтримані радянською стороною.

23 липня 1920 р. відновився наступ Західного фронту на Варшаву, а Південно-Західного – на Львів. Проте на Львівському напрямі 1-ша кінна армія наразилася на сильний опір у районі Бродів і була на деякий час зупинена. Спроба взяти Львів з ходу також виявилася невдалою. 13 серпня знекровлені в попередніх боях радянські з'єднання підійшли до Варшави, але взяти її вже не змогли. Загроза втрати незалежності згуртувала найширші верстви польського суспільства, у тому числі й селянство. Провівши мобілізацію і отримавши воєнну допомогу від Франції, війська Ю. Пілсудського швидко відкинули Червону армію за Буг. Наприкінці вересня фронт знову відкотився до Житомира та Бердичева.

4 Відтак знесилені війною Польща й радянська Росія змушені були розпочати мирні переговори, які з перервами тривали спочатку в Мінську, а потім у Ризі з вересня 1920 р. до березня 1921 р. Українські дипломати

від УСРР увійшли до складу спільної російської радянської делегації. 12 жовтня 1920 р. в Ризі радянські та польські представники уклали перемир'я, за умовами якого Західна Україна та Західна Білорусь відходили до Польщі.

Залишившись без союзників, українські війська продовжували вести боротьбу проти більшовиків самостійно. У вересні 1920 р. армія УНР та нечисленні загони російських білогвардійців (так звана 3-тя Російська армія) перейшли р. Збруч і почали просуватися в східному напрямку. 27 вересня частини УНР вступили у Проскурів. Наступ розвивався спочатку успішно, але вже через декілька тижнів настав перелом на користь радянських військ. 14 листопада уряд УНР залишив Кам'янець-Подільський та остаточно виїхав до Польщі. 21 листопада частини української армії, перейшовши Збруч, були інтерновані польською владою й розміщені у спеціальних таборах.

18 березня 1921 р. в Ризі між Польщею, з одного боку, і РСФРР та УСРР, з другого, був підписаний мирний договір, згідно з яким сторони припиняли будь-які воєнні дії. Польща визнавала УСРР, було анульовано Варшавську угоду між Польщею й урядом УНР від 21 квітня 1920 р., встановлено нові кордони. Зокрема, до відновленої Речі Посполитої відходила частина Правобережної України – Холмщина, Західна Волинь і Західне Полісся. (Східну Галичину на правах автономії було остаточно приєднано до Польщі після відповідного рішення 15 березня 1923 р. на конференції у Парижі. В ті ж дні уряд ЗУНР після опублікування антиокупаційного маніфесту самоліквідувався. Рішення країн Заходу розв'язало руки польській владі для широкого наступу на культурно-національні та соціально-економічні права українського населення краю).

Тим часом значна частина бійців армії УНР, яка була вибита з Поділля радянськими військами наприкінці 1920 р. й перебувала на території Польщі, не бажала складати зброю. Ще в березні 1921 р. в Тарнові, де розташувалося майже все керівництво УНР, було утворено *Партизансько-повстанський штаб (ППШ)*. Командування підготовкою майбутньої повстанської армії очолив генерал-хорунжий *Ю. Тютюнник*. У квітні ППШ переїхав до Львова. Розпочалася підготовка до військового рейду вглиб радянської України.

Наприкінці жовтня – у листопаді 1921 р. відбувся *Другий зимовий похід військ УНР*. У ньому, зокрема, взяла участь Подільська група на чолі з підполковниками М. Палієм і С. Чорним, яка 26 жовтня перейшла Збруч. Вона налічувала понад 500 бійців, дійшла з боями до Київщини, захопила численні трофеї й 6 грудня повернулася на польську територію. 4 листопада в похід виступило велике з'єднання – Волинська група (близько 800 чол.) на чолі з Ю. Тютюнником, – яке рушило на Житомирщину, розраховуючи підняти загальне повстання в краї. 7 листопада українські бійці зайняли Коростень. Проте 17 листопада групу розгромила кавалерійська дивізія Г. Котовського. Більше половини вояків потрапило в полон та згодом було розстріляно. Лише близько сотні бійців (у тому числі й Ю. Тютюннику) вдалося 20 листопада знову перетнути польський кордон. 19 листопада з боку Румунії зробила невдалу вилазку Бессарабська група генерала А. Гулого-Гуленка. Так закінчилися спроби організувати збройне повалення радянської влади в Україні.

Мирна конференція в Ризі, жовтень 1920 р. Фото з книги Н. Дейвіса «Білий орел – червона зірка: польсько-радянська війна 1919–1920 рр.»

Отже, Директорія УНР в особі С. Петлюри і його однодумців до кінця обстоювали незалежність України від більшовицької Росії. Проте під тиском низки умов вони мусили піти на союз із Польщею, за який довелося заплатити втратою значної частини українських етнічних земель.

Запитання і завдання

1. ***Чому*** польське керівництво прагнуло війни з радянською Росією?
2. ***Складіть*** хронологічний ланцюжок подій радянсько-польської війни.
3. Використовуючи мапу на с. 121, ***опишіть*** головні події радянсько-польської війни.
4. ***Проаналізуйте*** зміст договору від 21 квітня 1920 р. між Польщею і УНР.
5. ***Схарактеризуйте*** основні положення Ризького договору. ***Яким*** чином вирішувалась доля українських земель?
6. «Більшовиків необхідно побити і швидко, доки вони не зміцнили свої сили. Треба розправитися з ними так, щоб вони це пам'ятали, – казав Ю. Пілсудський. – Для здійснення цього необхідно знайти їх найболючіше місце, щоб вони не змогли учинити належний опір, ухилитися та втекти. Москва не є таким місцем. Київ, Україна – їх вразливий пункт». ***Як*** ви вважаєте, чи вдалося польському командуванню здійснити свої плани? ***Наскільки*** правильним виявився стратегічний план Ю. Пілсудського?

Підсумково-узагальнюючий урок до теми «Українська державність у 1918–1921 рр.»

1. ***Дайте*** відповідь (необхідне позначте).

   Державний переворот, що зумовив перехід влади до П. Скоропадського, відбувся
   1) 18 квітня 1918 р.; 2) 28 квітня 1918 р.; 3) 29 квітня 1918 р.

2. ***Завершіть*** речення (необхідне позначте).

   За часів правління гетьмана П. Скоропадського Україну було перейменовано на
   1) Українську Народну Республіку; 2) Українську Державу; 3) Українську Соціалістичну Радянську Республіку.

3. ***Виберіть*** правильну відповідь.

   Ознакою кадрової політики П. Скоропадського було те, що апарат управління формувався за
   1) національною ознакою; 2) принципом партійної чи класової приналежності; 3) принципом професійності.

4. ***Вкажіть*** дату.

   Директорія виникла в
   1) жовтні 1918 р.; 2) листопаді 1918 р.; 3) грудні 1918 р.

5. ***Назвіть*** у переліку прізвища історичних діячів тих, які входили до складу Директорії.

   1) М. Грушевський; 2) В. Винниченко; 3) С. Петлюра; 4) П. Скоропадський; 5) Ф. Швець; 6) А. Макаренко; 7) П. Андрієвський.

6. ***Позначте*** тлумачення, яке відповідає терміну.

   «Директорія» в перекладі з латинської мови означає
   1) «управління»; 2) «керівництво»; 3) «уряд».

7. ***Назвіть*** діяча, який мав історичне прізвисько «батько».

   1) Д. Терпило; 2) М. Григор'єв; 3) Н. Махно.

8. ***Виберіть*** правильну відповідь.

   6 січня 1919 р. Україну було проголошено
   1) Українською Народною Республікою; 2) Українською Соціалістичною Радянською Республікою; 3) Українською Державою.

9. ***Співвіднесіть*** імена історичних діячів з фактами з їхніх біографій.

1) С. Петлюра;	а) Гетьман, отаман Війська козацького;
2) В. Винниченко;	б) головний отаман, голова Директорії УНР;
3) Є. Петрушевич;	в) голова Раднаркому УСРР;
4) Х. Раковський;	г) голова Генерального секретаріату, голова Директорії УНР;
5) П. Скоропадський.	д) президент Української Національної Ради.

10. ***Встановіть*** послідовність подій.

1) Зречення П. Скоропадського; 2) утворення Директорії; 3) прийняття Конституції; 4) проголошення злуки УНР і ЗУНР; 5) відновлення УНР.

11. ***Про яку*** подію йдеться? ***Назвіть*** її дату та схарактеризуйте подальший її розвиток.

«У головному місті Східної Галичини встановилася українська влада».

12. В Україні (1917–1920) влада переходить від царської адміністрації до комісарів Тимчасового уряду, від них – до Центральної Ради, від Центральної Ради – до гетьмана П. Скоропадського, від гетьмана до Директорії й у кінцевому підсумку до більшовиків. ***Поміркуйте*** над цими процесами. Закономірними чи випадковими вони були? ***Чому***, на вашу думку, перемогли саме більшовики?

13. «Національна демократія, загалом сприймаючи й сповідуючи ідею суверенності Української держави, була, як у попередні періоди часу, поділена на окремі табори, що суперечили один одному в питаннях соціально-економічної орієнтації УНР». ***Доберіть*** факти на підтвердження або спростування цього висновку. ***Спробуйте***, виходячи з конкретно-історичної ситуації 1917–1920 рр., створити проект власної програми соціально-економічних перетворень в Україні.

14. «На принципах федеративних повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави. У цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність в краю, і в її межах перший раз свобідно віджили всі принижені і пригноблені більшовицьким деспотизмом громадяни бувшої Росії... Їй першій належить виступити у справі утворення всеросійської федерації, якої конечною метою буде відновлення великої Росії. В осягненні цієї мети лежить як запорука добробуту всієї Росії, так і забезпечення економічно-культурного розвитку цілого українського народу на міцних підставах національно-державної самобутності».

Назвіть автора процитованого документа. ***Коли*** його було оприлюднено? ***Які*** обставини цьому передували? ***Дайте*** власну оцінку документу. ***Як*** ви вважаєте, чи здійснилася мета, проголошена в документі? Якщо так, то ***коли*** і ***хто*** її здійснив?

15. «В 1919 р. Україну поглинув цілковитий хаос. У новітній історії Європи жодна країна не переживала такої всеохоплюючої анархії, такої запеклої громадянської боротьби, такого остаточного розвалу влади, яких у цей час зазнала Україна. Шість різних армій діяли на її території: українська, більшовицька, біла, Антанти, польська й анархістська», – зауважує О. Субтельний.

Як ви вважаєте, ***чому*** склалася така ситуація в українських землях? Відповідь ***аргументуйте***.

16. «Вже сьогодні рекламуємо найсвятіше для нас, як для кожного народу: право на з'єднання всіх українських земель в самостійну українську державу і домагаємося прилучення всіх українських земель австро-угорської монархії, отже, також української землі в Угорщині, до української держави», – писав Є. Петрушевич.

Дайте визначення поняттю «соборність». ***Поміркуйте***, чому українському політикуму не вдалося вирішити проблему соборності українських земель?

17. ***Назвіть*** найбільш доленосні, на ваш розсуд, події доби Української революції. ***Розташуйте*** їх у порядку спадання значущості. ***Поясніть*** свій вибір.

Тема 5

КУЛЬТУРА І ДУХОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ В 1917–1921 рр.

...Повага до історичної пам'яті спонукає побудувати і нову, незаідеологізовану національну історію української науки і культури...

Історія Національної академії наук України

§26–27 Культурне і духовне життя в Україні (1917–1921 рр.)

1. *Умови розвитку культури. Нові тенденції та чинники культурного процесу в 1917–1921 рр. Українізація культурного життя. Українська ідея в культурі і духовному житті.*
2. *Культурні здобутки українських урядів в освітній політиці.*
3. *Літературний процес. Театральне, музичне та хорове мистецтво. Образотворче мистецтво.*
4. *Діяльність більшовиків у сфері культури. Пролетаризація освіти і науки.*
5. *Релігійне життя.*

? ***Хто** з діячів української культури 1917–1921 рр. вам особливо запам'ятався? **Чому? Розкажіть** про нього.*

1 Лютнева революція 1917 р. відкрила широкі можливості для відродження національної культури та освіти. Науковці, митці, освітяни не могли залишатися сторонніми спостерігачами бурхливих революційних подій. Кращі представники української інтелігенції з ентузіазмом сприйняли можливості для вільного розвитку національної культури. Це наражалося на опір частини бюрократії, антиукраїнських політичних сил. Незаперечним фактом залишається пасивність і відчуженість провінційної інтелігенції від висунутого Центральною Радою гасла українізації суспільного життя. Однак навіть ті заходи, які молода Українська Держава здійснила на культурно-мистецькій та освітянській ниві, не минули марно.

І члени гетьманського уряду, і особисто П. Скоропадський розуміли, що, незважаючи на скрутний час, без підтримки науки, освіти, мистецтва не можна успішно розв'язувати й інші питання державного будівництва.

Калейдоскопічні зміни властей і майже безперервні воєнні дії не змогли припинити розвиток культурного процесу в Україні, хоча й пригальмували його. Негативно позначилося на культурних явищах різне трактування ролі та місця культури та її творців у суспільстві представниками тих режимів, які приходили до влади.

2 Лояльність неукраїнців до новопосталої української держави Центральна Рада намагалася завоювати, видавши «Закон про національно-персональну автономію». Ним передбачалося, зокрема, що національні організації (союзи), утворені національними меншинами, користуються правами самоуправління, і держава їм гарантує невтручання центральної влади у справи національної освіти, культури, соціальної допомоги та еміграції.

Проте для центральної влади найважливішим напрямом культурно-освітньої роботи в той час стала *українізація школи*. Українське товариство шкільної освіти на чолі з відомим громадським діячем І. Стешенком не лише створювало національні навчальні заклади, а й домоглося від міністра освіти Тимчасового уряду дозволу на запровадження української

мови і вивчення українознавчих предметів у народних школах, учительських семінаріях та інститутах, інших навчальних закладах.

У Києві було започатковано три державні гімназії з українською мовою викладання, а всього у містах України до осені 1917 р. відкрилося 53 середні школи.

У кінці березня 1917 р. у Києві відбувся Український педагогічний з'їзд. У резолюціях було висунуто вимоги заснування Головної української шкільної ради, створення національних бібліотек, українізації вчительських семінарій і інститутів, духовних закладів, викладання Закону Божого українською мовою.

Проте ставлення до таких заходів не було одностайно позитивним. Проти швидких темпів українізації школи виступили окремі діячі Київського шкільного округу, професура університету Св. Володимира.

Українське вчительство консолідувалося, створивши Всеукраїнську учительську спілку. Було засновано журнал «Українська школа» як друкований орган для надання методичної допомоги, професійних порад учителям, обміну досвідом. Літо 1917 р. видалося багатим на з'їзди та конференції, присвячені проблемам культурно-освітнього будівництва. Наприкінці липня 2-й Всеукраїнський з'їзд учителів (близько 700 учасників) ухвалив рекомендації для Генерального секретаріату в галузі освіти, запропонував відкрити навчальні заклади за типом єдиної школи, розробленим спеціальною комісією при Товаристві шкільної освіти. Передбачалося заснування комісії при Генеральному секретаріаті для укладення програм українознавства, створення Науково-педагогічної академії, організації по всіх повітах учительських спілок, а по селах – «Просвіт».

Персоналії

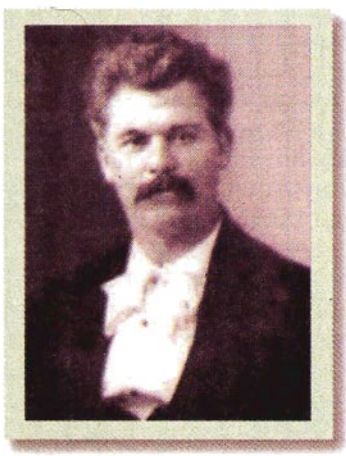

Стешенко Іван (1873–1918)

Український громадський і політичний діяч, педагог, літературознавець і письменник, перекладач. До 1917 р. І. Стешенко був членом Старої Громади, УСДРП і ТУП, Товариства Нестора Літописця, секретарем Українського наукового товариства у Києві, дійсним членом НТШ. По вибуху революції 1917 р. – член Центральної Ради, організатор і голова Товариства шкільної освіти. На посту генерального секретаря (пізніше – міністра) освіти в уряді Центральної Ради здійснив українізацію шкільництва.

На початку серпня 1917 р. відбувся Всеукраїнський професійний учительський з'їзд, який затвердив Всеукраїнську учительську спілку, започатковану ще в травні. На вересневому з'їзді просвітян засновано Всеукраїнську спілку «Просвіта», накреслено широку програму у галузі позашкільної освіти.

Українізація вузів передбачала створення в них кафедр українознавства (української мови та літератури, історії, економіки, права) та викла-

дання національною мовою. Однак якщо у Харківському університеті вже в липні діяли кафедри української історії й філософії, то ректорати Київського та Одеського університетів були категорично проти українізації керованих ними закладів. Проте завдяки зусиллям професора П. Тутковського, доцентів І. Сушицького, О. Грушевського, І. Огієнка (Київський університет), ректора Харківського університету професора Д. Багалія й професора М. Сумцова українознавчі дисципліни впроваджувалися у навчальний процес.

Технічна інтелігенція гуртувалася навколо створеного в березні 1917 р. товариства «Праця». Під егідою цієї організації відбулися з'їзди інженерів, агрономів, лісників, залізничників, на яких обговорювалися актуальні, життєво важливі для України питання її економічного розвитку. Започаткований 5 жовтня з ініціативи товариства Український університет, який працював за державною програмою, мав історико-філологічний, природничо-математичний та юридичний факультети. Заняття для слухачів цього навчального закладу проводили кращі викладацькі кадри і науковці столиці. У грудні 1917 р. Центральна Рада видала закон про підпорядкування всіх шкіл на території України (за винятком неукраїнських) Генеральному секретаріату освіти. Потім було скасовано шкільні округи, дирекції й інспекції народних шкіл. Замість них призначалися губернські та районні комісари народної освіти і функціонували утворені раніше шкільні ради. Протягом 1917 р. в Україні було відкрито 215 нових так званих *вищих початкових шкіл* (до революції таких шкіл налічувалося 356). Всі вони утримувалися за рахунок громадських та приватних коштів. Крім того, у 1918 р. діяло 38 026 «нижчих початкових» однокласних шкіл і 1373 – двокласні. В березні 1918 р. Міністерство освіти УНР розробило план подальшої українізації вищої й професійної освіти, який передбачав створення мережі нових державних вузів, а також розв'язання проблеми підготовки викладацьких кадрів.

Помітною рисою культурного життя України стало створення творчих і громадських об'єднань: Центрального комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва, Фонду ім. Т. Г. Шевченка для виховання обдарованих дітей, Української жіночої спілки та ін. Створене у квітні Товариство українських правників взяло активну участь у розробці юридичної термінології, перекладі й виданні українською мовою діючих законодавчих актів.

Багато культурних проектів так і не вдалося втілити в життя: йдеться, зокрема, про створення українського природничого й сільськогосподарського музею та українського національного музею-архіву.

Гетьманський уряд прагнув впровадити нову концепцію української нації, яка ґрунтувалася не на знанні української мови, а на лояльності до Української Держави. Проте об'єктивно для розвитку національної освіти було зроблено дуже багато. Окрім діючих університетів у Києві, Харкові, Одесі було відкрито ще два навчальні заклади – Київський та Кам'янець-Подільський державні університети. Спроба українізації університету Св. Володимира в Києві ще за часів Української Центральної Ради успіху не мала. Тому Міністерство народної освіти вирішило піти іншим шляхом, створюючи нові університети з українською мовою викладання і широким спектром українознавчих дисциплін.

За Гетьманату розпочали роботу новостворені архітектурний та клінічний інститути у Києві, політехнічний і сільськогосподарський – в Одесі, Український історико-філологічний факультет у Полтаві, були засновані стипендії для студентів.

Міністерство народної освіти ініціювало створення національної початкової школи, видало розпорядження про перехід на українські підручники і мову викладання. В російськомовних гімназіях і реальних училищах запроваджувалися українознавчі предмети.

Уряд фінансував 40 чоловічих гімназій, відкритих за ініціативою міністра освіти М. Василенка. На підвищення заробітної плати вчителям лише у жовтні–листопаді державна скарбниця видала майже 29 млн крб.

На кінець 1918 р. в Україні з 836 діючих гімназій (161 державна, 409 громадських, 266 приватних, з них 474 хлоп'ячі й 362 дівочі) 150 були українізованими.

Пріоритет заснування Української академії наук, про що мріяло кілька поколінь діячів національної культури і науки, належить гетьманській державі. Велику підготовчу роботу зі створення Академії провів міністр народної освіти М. Василенко. Він зумів залучити до цієї справи видатного вченого В. Вернадського, який очолив комісію з питань заснування УАН, де працювали Д. Багалій, М. Кащенко, Г. Павлуцький, О. Сперанський, Є. Тимченко, В. Модзалевський, В. Перетц та ін.

Обґрунтовуючи законопроект про Національну академію, М. Василенко доповідав Раді міністрів: «Коли в Києві закладається Українська академія наук, то це викликається не самісінькими науковими інтересами. З цим пов'язуються міркування величезної національної та державно-економічної ваги... Викликають Академію до життя, з одного боку, зріст та поглиблення національної свідомості українського громадянства, а з другого – необхідність підняти виробливість та трудову міць українського народу та й використати в найвищій мірі виробливі сили».

14 листопада 1918 р. П.Скоропадський затвердив закон про заснування *Української академії наук* як державної установи. УАН складалася з трьох відділів: історико-філологічних, фізико-математичних та соціальних наук. До першого затвердженого гетьманом списку з 12 академіків увійшли Д. Багалій, А. Кримський, М. Петров, С. Смаль-Стоцький, В. Вернадський, С. Тимошенко, М. Кащенко, П. Тутковський, М. Туган-Барановський, Ф. Тарановський, В. Косинський і О. Левицький. Першим президентом УАН став В. Вернадський.

Персоналії

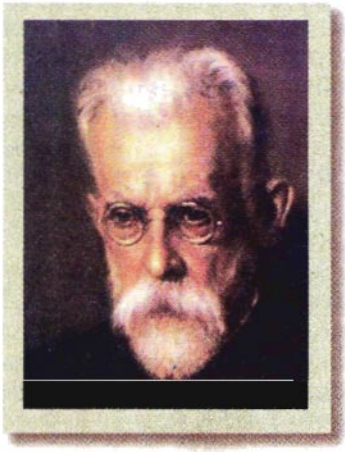

Вернадський Володимир (1863–1945)

Український філософ, природознавець, мислитель, засновник геохімії, біогеохімії та радіогеології, космізму. Один із засновників Української академії наук, став дійсним членом АН України та першим її президентом (з 1919 р.). Засновник першої наукової бібліотеки в Україні (нині названа його ім'ям). З 1921 р. жив у Росії. Збагатив науку глибокими ідеями, що лягли в основу нових провідних напрямів сучасної мінералогії, геології, гідрогеології, визначив роль організмів у геохімічних процесах. Дійсний член НТШ та ряду академій (Паризької, Чеської).

Пам'ятна медаль імені В. І. Вернадського, заснована в 1997 р.

У системі УАН створювалися не лише інститути, а й Національна бібліотека, ботанічний сад, астрономічна обсерваторія, музеї, видавнича база – всього 45 структур. Академія одержала статус юридичної особи, а також право заснування наукових закладів. Усі видання УАН повинні були виходити українською мовою, а за бажанням авторів – й іншими мовами.

③ Революційні події не загальмували мистецьке життя, а надали йому нового, національного забарвлення. Перед діячами культури поставали питання про те, в якому напрямі слід розвиватись українській культурі, на які взірці належить орієнтуватись і якою бути взагалі.

У цей час бурхливо розвивалася *українська література*. Поряд із тими письменниками, які працювали ще на початку XX ст., у літературу ввійшло багато молодих майстрів красного письменства. Плідно працювали І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, О. Кобилянська, О. Маковей, В. Стефаник, М. Черемшина, Л. Мартович, С. Васильченко, В. Самійленко, А. Тесленко, М. Вороний, Олександр Олесь, В. Винниченко. Поруч із ними творили А. Кримський, М. Яцків, С. Черкасенко, Г. Чупринка, М. Чернявський, Б. Лепкий, Л. Старицька-Черняхівська та ін. Саме тоді розпочало творчий шлях нове покоління літераторів – М. Рильський, П. Тичина, М. Семенко.

Персоналії

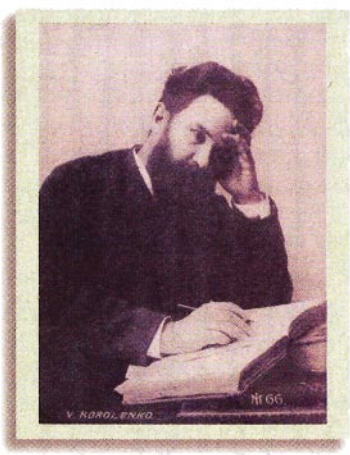

Короленко Володимир (1853–1921)

Російський та український письменник, журналіст, публіцист і громадський діяч. Народився на Житомирщині. Загальноросійське визнання здобув завдяки повісті «Сліпий музикант» (1886), де В. Короленко з великим знанням людської психології, по-філософськи підходить до розв'язання вічної проблеми людини і суспільства. Простежуючи долю сліпонародженого хлопчика, він підводить читача до думки про те, що природним покликанням людини є не тільки боротьба за власне щастя. Повноту й гармонію життя можна відчути, лише усвідомивши себе кровною часточкою народу, подолавши почуття егоїзму. Значне місце у творчості письменника займає повість «Без язика» (1895). В. Короленко активно засуджував засоби, що їх використовували більшовики для побудови соціалізму. Великий громадянський резонанс мали його клопотання на захист вітчизняних діячів культури. Письменник висловлювався проти будь-якого терору: як білого, так і червоного. «Ні, не вихваляти треба терор, а застерігати від нього, звідки б він не виходив, – писав він у 1919 р. – І благо тій стороні, яка першою зуміє відокремитись від кривавого туману й першою зга-

дає, що мужність у відкритім бою може йти поряд із людяністю і великодушністю до переможеного... Історія нас розсудить...». Сьогодні ім'я Короленка надано Полтавському педагогічному інституту, Харківській державній науковій бібліотеці, Чернігівській обласній бібліотеці та іншим науковим і освітнім установам. У Полтаві та Житомирі працюють музеї В. Короленка. 1990 р. Спілка письменників України встановила літературну премію імені Короленка за найкращий твір, написаний російськомовними літераторами України.

Кримський Агатангел (1871–1942)

Український історик, письменник і перекладач кримськотатарського походження, один з організаторів Академії наук України. Народився в м. Володимирі-Волинському, навчався в Колегії Павла Галагана, у Лазаревському інституті східних мов у Москві, на історико-філологічному факультеті Московського університету. А. Кримський добре володів німецькою, французькою, польською, грецькою, італійською і турецькою мовами. А. Кримський брав активну участь в українському національному житті кінця XIX – початку XX ст. Протягом 1898–1918 рр. викладав арабську, перську, турецьку мови та історію країн мусульманського Сходу в Лазаревському інституті східних мов; після встановлення 1917 р. української державності А. Кримський вирішив повернутися на батьківщину. В 1918 р. став професором Київського університету. У червні–листопаді 1918 р. А. Кримський разом з В. Вернадським, М. Василенком був одним з організаторів Української академії наук, незмінним секретарем та головою історико-філологічного відділу. Протягом 1921–1929 рр. А. Кримський очолював Інститут східних мов у Києві. У травні 1928 р. після чергового переобрання А. Кримського секретарем УАН більшовицький уряд не затвердив його на цю посаду, а невдовзі були ліквідовані всі установи, очолювані вченим. У 1930-ті роки учений був практично усунений від науково-викладацької роботи в академічних установах України, а 1941 р. його було заарештовано співробітниками НКВС, звинувачено в антирадянській націоналістичній діяльності. А. Кримський помер у в'язниці 1942 р. А. Кримський – автор численних праць з історії та культури арабських країн; художніх переказів Омара Хайяма, Сааді та інших відомих східних поетів. Ім'я А. Кримського міститься у затвердженому XVI Генеральною асамблеєю ЮНЕСКО переліку видатних діячів світу.

На новий рівень вийшло *наукове літературознавство*, насамперед завдяки працям М. Драгоманова, І. Франка, С. Єфремова, М. Грушевського, М. Возняка та В. Щурата. Розвивалася літературна й мистецька критика (В. Горленко, М. Вороний, М. Євшан).

Після встановлення більшовицької влади в Україні частина старої демократичної української літературної інтелігенції емігрувала. Так, за кордоном опинилися Олександр Олесь, М. Вороний, В. Самійленко, В. Винниченко, С. Русова та багато інших діячів культури.

1917 р. відкрив небачені до того часу можливості й для *українського книгодрукування та преси*. Видавництва «Українська школа», «Вік», «Час», «Українське видавництво», «Добровільне товариство видання дешевих і корисних книжок», «Сіяч» та інші зосередилися на випуску під-

Газета «Нова Рада»

ручників та популярних книжок для народу. Значна частина видавничої продукції мала агітаційно-пропагандистський характер, що цілком відповідало тому історичному моменту. За даними Головної книжкової палати, у 1917 р. вийшло понад 1000 назв українських книжок.

Прикметою цих років стала активізація української преси: газети видавалися не тільки в губернських центрах, а й у повітових осередках. Популярними серед читачів були газети «Нова Рада» (орган УПСР), «Робітнича газета» (орган УСДРП), «Народна воля» (орган «Селянської спілки»).

Новим для України явищем був вихід офіційних урядових видань: «Вісті з Української Центральної Ради», «Вісник Генерального секретаріату Української Народної Республіки», вісники міністерств тощо, а також педагогічних, школярських, дитячих, студентських часописів. Із культурологічних і літературно-мистецьких видань варто згадати квартальник історії, літератури, культури і мистецтва «Наше минуле» (1918–1919) за редакцією В. Короліва (Старого), пізніше М. Зерова; «Літературно-критичний альманах» (1918), в якому брали участь переважно символісти П. Савченко, Я. Савченко, О. Слісаренко.

Бурхливі соціальні потрясіння не оминули *театральне життя*. У квітні було створено Комітет українського національного театру, серед членів якого – актори І. Мар'яненко, Лесь Курбас, композитор О. Кошиць, літератори В. Винниченко, Олександр Олесь, Л. Старицька-Черняхівська, публіцисти С. Єфремов, І. Стешенко. Найбільших творчих успіхів на ниві творення новітнього українського театру досягли Український національний театр під керівництвом І. Мар'яненка, трупа

Микола Садовський

Панас Саксаганський

М. Садовського і започаткований Лесем Курбасом «Молодий український театр», який ставив виключно українські п'єси. Київська міська опера почала підготовку двох опер українською мовою – «Тарас Бульба» М. Лисенка та «Черевички» П. Чайковського. Лібрето для останньої постановки переклала Л. Старицька-Черняхівська, декорації створив Г. Нарбут.

Фрагмент вистави «Розбійники» Ф. Міллера. О. Корольчук в ролі Франца Моора. Державний народний театр. 1918 р.

В Одесі наприкінці 1917 р. також виник український театр, в інших містах театральне життя було ще у зародковому стані.

Активізація мистецького життя спостерігалась і в часи Української Держави. Прагнучи, щоб українська театральна та музична культура вийшла на європейський рівень, гетьман П. Скоропадський приділяв особливу увагу діяльності творчих колективів. У травні його уряд виділив 165 тис. крб. товариству «Національний театр», ініціаторами створення якого були трупа М. Садовського, «Молодий театр» Леся Курбаса та Музично-драматична школа ім. М. Лисенка. У серпні було створено Державний драматичний театр, Державний народний театр під керівництвом

Фундатори Української академії мистецтв. Стоять (зліва направо): Георгій Нарбут, Василь Кричевський, Михайло Бойчук; сидять: Абрам Маневич, Олександр Мурашко, Федір Кричевський, Михайло Грушевський, Іван Стешенко, Микола Бурачек. Київ, листопад 1917 р.

П. Саксаганського, в якому працювали М. Заньковецька, Г. Затиркевич-Карпинська, І. Замичковський та інші видатні митці.

За активного сприяння Міністерства народної освіти і мистецтва було створено Перший український національний хор у Києві, Державну капелу бандуристів Г. Хоткевича, про що подбав сам гетьман. Уряд асигнував 66 тис. крб. на заснування Державного симфонічного оркестру ім. М. Лисенка. Оркестр працював під керівництвом А. Горєлова, диригувалиР. Глієр, Ф. Блуменфельд і Ф. Бертьє. Плідно працювали Київська, Одеська й Харківська консерваторії. В 1918 р. активно творили М. Вериківський, Г. Верьовка, Б. Лятошинський, Л. Ревуцький, А. Демуцький та інші діячі музичного мистецтва.

Національного забарвлення за доби Української революції набуло й *образотворче мистецтво*. 18 грудня 1917 р. з ініціативи видатних діячів культури, науки і мистецтва – академіка М. Грушевського, вчених Д. Антоновича і Г. Павлуцького, художників В. Кричевського, Ф. Кричевського, В. Меллера, М. Бойчука, О. Мурашка, Г. Нарбута, М. Бурачека, М. Жука, А. Маневича було створено Українську академію мистецтв. У 1918 р. її першим президентом став Микола Григорович Бурачек, відомий живописець, історик мистецтва. Його пейзажі тонко передають колірне багатство природи, її мінливість, позначені впливом імпресіонізму.

Вона стала головним вищим навчальним закладом з підготовки кадрів українського образотворчого мистецтва й архітектури. У ній готували фахівців з малярства, різьбярства, гравюри, художніх промислів, будівництва. В академії у той час сформувались всесвітньо відомі мистецькі школи М. Бойчука, Г. Нарбута, Ф. Кричевського. Творчість багатьох її талановитих випускників стала надбанням не лише української, а й світової культури.

Персоналії

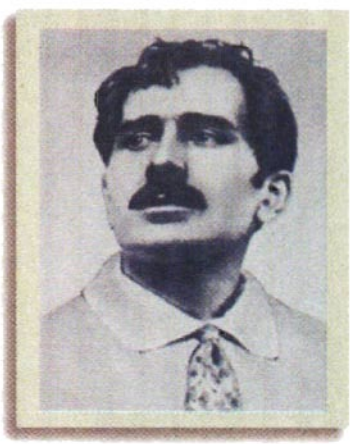

Кричевський Федір (1879–1947)

Український художник і педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР. Один із засновників і перший ректор Української академії мистецтв. Учнями Ф. Кричевського в різний час були С. Григор'єв, В. Костецький, Г. Меліхов, Т. Яблонська, С. Отрощенко. У 20-х роках XX ст. митець був одним із організаторів АХЧУ (Асоціації художників червоної України), УМО (Українського мистецького об'єднання), брав участь у створенні Спілки художників України. Закінчив Московське училище живопису, скульптури та архітектури, а згодом – Петербурзьку академію мистецтв, де навчався у І. Рєпіна, Д. Кордовського, Ф. Рубо. По завершенні навчання здійснив річну подорож Східною Європою, під час якої також брав уроки у Відні в Густава Климта, вплив котрого помітний як у філософії, так і в технічній манері Ф. Кричевського. Митець жив і творив у дві епохи, зазнав впливу різних течій і напрямів, але зумів витворити власний стиль у мистецтві. Ф. Кричевський залишався вірним реалістичній манері, вбачаючи головну вартість митця не у частій зміні мистецьких орієнтацій, а в постійній вимогливості до удосконалення живо-

писної майстерності. Водночас він послідовно відстоював національні традиції, розробляючи українську тематику засобами, перейнятими під час закордонних поїздок. Один із найвідоміших творів – триптих «Життя». Більшість творів художника зберігається у Національному художньому музеї.

Любов. Фрагмент триптиха «Життя». Художник Ф. Кричевський

Сім'я. Фрагмент триптиха «Життя». Художник Ф. Кричевський

Повернення. Центральна частина триптиха «Життя». Художник Ф. Кричевський. 1927 р.

Персоналії

Нарбут Георгій (1886–1920)

Графік. Творчість Г. Нарбута – яскрава сторінка в українському мистецтві. Його по праву називають одним з найвидатніших графіків сучасності. Як це зрозуміло з його творів, він послідовно відстоював свою принципову позицію – творити сучасне мистецтво України, не зрікаючись її історичних високохудожніх здобутків. Крім ілюстрацій, Нарбут створював шрифтові обкладинки, силуетні портрети, малював з натури пейзажі, створював алегоричні композиції, натюрморти. Його твори експонувалися на міжнародних виставках у Римі й Лейпцигу, Брюсселі й Празі, Берліні й Петербурзі. Як добрий знавець українського стародавнього мистецтва й геральдики, він виконав безліч гербів. Власний герб Г. Нарбут підписав «Мазепинець полку Чернігівського, Глухівської сотні, старшинський син, гербів і емблем живописець».

Г. Нарбут. Грошові знаки. Аверс

Г. Нарбут. Поштові марки. Ювілейні поштові марки, 2008 р.

Весна.
Художник А. Маневич. 1900-ті роки

В образотворчому мистецтві України цієї доби розвиваються мистецькі течії *реалізм*, *символізм* і *модерн*. Однак вітчизняні художники надають їм національного забарвлення, створюючи власні самобутні стилі.

Серед митців, котрі прокладали дорогу українському живопису у широкий світ, був А. Маневич. Європейське визнання прийшло до нього 1913 р. після тріумфальної виставки у паризькій галереї Дюран Рюеля. Самобутнє мистецтво А. Маневича увібрало у себе різні художні стилі.

Основами імпресіоністичного живопису блискуче володів М. Бурачек – відомий український пейзажист, котрий пройшов школу у Кракові та Парижі. Еволюція його творчості – шлях від пейзажів, що фіксують мінливість світу («Золота осінь», «Ґанок взимку»), до композицій, де образ землі є синтезом тривалих спостережень і глибоких узагальнень.

Одним із визначних представників стилю модерн в Україні вважається О. Новаківський. Як і більшість майстрів того часу, він був прихильником традицій народного мистецтва та народних образів, що становили для нього основу національної самобутності культури.

Образна мова модерну органічно поєдналася з національними рисами у роботах М. Жука, учня відомого польського майстра С. Виспянсько-

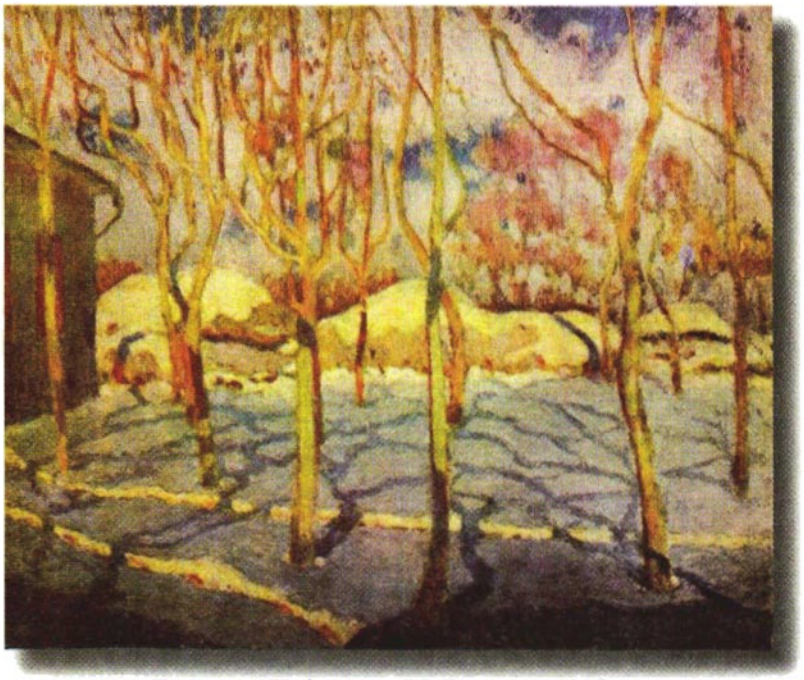

Березень. Художник М. Бурачек. 1917 р.

Золота осінь. Художник М. Бурачек

го. Декоративна орнаментальність його мистецтва надихалася красою рослинного світу. У численних панно художника можна побачити польові квіти, чорнобривці, жоржини. Естетичні засади модерну яскраво позначилися й на творчості П. Холодного.

На початку XX ст. поряд із майстрами, творчість яких ґрунтувалася на реалістичних засадах, виступили художники – фундатори нового мистецтва. *Авангард* в Україні виник як органічна складова загальноєвропейського авангарду. Ідеї, народжені на Заході, на теренах України збагачувалися попереднім художнім досвідом, надихалися національними здобутками народного мистецтва. Таким чином з'являлися нові стильові напрями – яскраві відбитки бурхливої епохи.

Визначне місце у тогочасному мистецькому житті займали брати В. і Ф. Кричевські. Ф. Кричевський тяжів до синтезованих образів, які на-

Флокси. Художник О. Наваківський. 1917 р.

Казка. Художник М. Жук. 1914 р.

роджувалися у процесі роздумів художника про долю народу. Його дипломна картина «Наречена» стала справжньою програмою подальшої творчості митця, позначеної рисами національної самобутності, реалізмом, монументальністю й декоративною силою живопису.

Державний герб УНР. Автор дизайну В. Кричевський. 1918 р.

Свою міру в поєднанні умовності та реальності віднайшов старший з братів, В. Кричевський, котрий успішно застосовував принципи модерну як у живописі, графіці, так і в архітектурі. Він вважається творцем нової української архітектури і першим художником вітчизняного кіно. В. Кричевський був автором дизайну національного герба України, затвердженого Центральною Радою у 1918 р. Саме цей проект використовується нині в незалежній Україні як малий державний герб.

Брати В. і Ф. Кричевські стали родоначальниками відомої династії митців, які працювали і працюють не лише в Україні, а й у Європі та Америці.

Ярмарок у Сорочинцях. Художник В. Кричевський

Персоналії

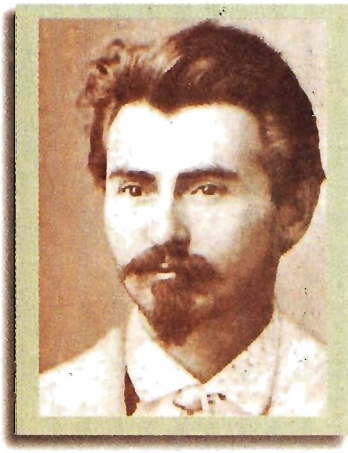

Кричевський Василь (1872–1952)

Український живописець, графік і сценограф, майстер декоративно-ужиткового мистецтва й дизайнер, мистецтвознавець і педагог. По закінченні технічної школи працював під керівництвом архітекторів С. Загоскіна і О. Бекетова. Пізніше викладав історію українського мистецтва у Харківському університеті. З 1895 р. самостійно розробляв деякі проекти шкільних і приватних будівель. Кричевський є автором нового архітектурного стилю – так званого українського модерну, за який його назвали «батьком української архітектури». Він став новатором у галузі української книжкової графіки, блискуче оформивши твори М. Грушевського, В. Винниченка та багатьох інших. Неперевершений знавець народного мистецтва, він зробив вагомий внесок у вітчизняну сценографію і театральний дизайн. У 1907–1910 рр. оформляв у театрі Садовського спектаклі «Тарас Бульба», «Ревізор», «Богдан Хмельницький» та інші, потім – вистави «Пані Марра» і «Уріель Акоста» в Українському державному театрі.
У 1943 р. художник із сім'єю виїхав на Захід. Працював у Львові, потім дістався Парижа. Згодом перебрався до Венесуели, де й помер у 1952 р.
С. Гординський сказав про В. Кричевського: «Якщо уявити собі мистецтво якогось народу як храм, що спирається на колони, то, власне, однією з таких колон українського мистецтва був... Василь Кричевський».

Яскравим прикладом розвитку як художнього, так і пластичного мистецтва була творчість О. Архипенка.

Персоналії

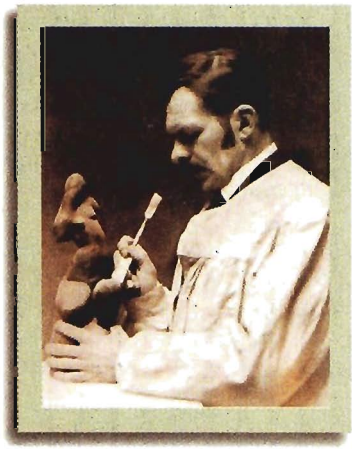

Олександр Архипенко за роботою

Архипенко Олександр (1887–1964)

Український та американський скульптор і художник, один із основоположників кубізму в скульптурі. Народився в Києві, де розпочав навчання у Київському художньому училищі, а продовжив у Московському училищі живопису, архітектури й скульптури. У 1908 р. переїхав до Парижа, де продовжив освіту у Паризькій мистецькій школі. Згодом заснував власні школи мистецтв у Парижі та Берліні. З 1923 р. оселився у США. О. Архипенко є родоначальником кубізму в скульптурі, працював у манері конструктивізму, абстракціонізму та інших новітніх мистецьких течій («Жінка», «Жозефіна Бонапарте», «Заратустра», «Балерина» та ін.). Творчість О. Архипенка мала великий вплив на розвиток модерністського мистецтва, зокрема архітектури та дизайну в країнах Європи та Америки.

Блакитна танцівниця. Скульптор О. Архипенко. 1913 р.

Жінка, яка зачісується. Скульптор О. Архипенко. 1915 р.

Твори О. Архипенка перевернули уявлення про скульптуру. Саме О. Архипенко вперше склав єдину «форму» з різних нееквівалентних форм, вводячи у композиції скло, дерево, метал, целулоїд. Пластика, рух, проявлена конструкція і конструктивність, ліричність – основні якості його творів, високо оцінені сучасниками. У 1920-х – 1930-х роках брав участь у художніх виставках в Україні, працював над пам'ятниками Т. Шевченку, І. Франку, князеві Володимиру Святославичу для парку в Чикаго. За життя О. Архипенка відбулося 130 його персональних виставок; його твори зберігаються в багатьох музеях світу, а також у Національному художньому музеї України, Національному музеї у Львові. Твори О. Архипенка мають за честь експонувати найпрестижніші музеї та галереї світу: Центр Помпіду в Парижі, музей Modern Art та галерея Соломона Гугенгайма в Нью-Йорку, музеї Стокгольма, Берліна, Тель-Авіва, Москви... Ім'я О. Архипенка посідає гідне місце в ряду митців XX ст.: Матісс, Пікассо, Брак, Лєже, Малевич.

4 **Більшовицька ідеологія, ґрунтована на засадах колективізму та демократичного централізму підпорядкувала волю кожного пересічного громадянина залізній волі партії. Ставлячи класові (а по суті партійні) інтереси над загальнолюдськими, комуністи вписували культуру в жорсткі рамки ідеології. На цьому фундаменті будувалася політика РКП(б) і КП(б)У в галузі культури.**

Політико-виховну й культурно-масову роботу серед населення України координував та спрямовував створений на початку 1919 р. Народний комісаріат пропаганди, який очолювали Артем (Ф. Сергєєв), а пізніше – О. Коллонтай.

Масова політична і культурна робота, згідно з рішеннями VIII з'їзду РКП(б), мала проводитися в трьох напрямах: *комуністична пропаганда, загальна освіта, культурно-масова робота*. Основним культурним осередком на селі стали *хати-читальні*, положення про які Наркомат освіти УСРР оприлюднив у липні 1920 р., а в містах – *народні будинки, бібліотеки, клуби*. В 1920 р. на території республіки діяло 1300 клубів, понад 550 хат-читалень, близько 400 «Просвіт», 3100 бібліотек. Однак потенціал цих закладів не міг бути використаний на повну потужність через масову неписьменність. Було створено республіканську комісію з ліквідації неписьменності (серпень 1920 р.). Випуск підручників, букварів, навчальних програм дозволив розпочати подолання цього негативного явища. На кінець 1920 р. 51,9 % населення України вже вміло читати й писати.

2 липня 1919 р. уряд УСРР схвалив «Положення про єдину трудову школу», яке закріплювало обов'язковість та безоплатність навчання дітей віком від 7 до 16 років, спільне навчання хлопчиків і дівчаток, викладання навчальних предметів рідною мовою, політехнічний характер освіти. Наприкінці 1920 р. в Україні налічувалося 22 тис. шкіл, у яких навчалися 2 млн 250 тис. учнів, половина з них – українською мовою.

Внаслідок тривалої війни стали *сиротами* й *безпритульними* десятки тисяч дітей. 1 липня 1920 р. Наркомат освіти УСРР оприлюднив «Декларацію про соціальне виховання дітей», згідно з якою в республіці розгорнувся рух на допомогу знедоленим підліткам. У всіх губернських центрах і промислових містах було відкрито дитячі будинки, проводився збір коштів і пожертв для сиріт та безпритульних.

Для забезпечення педагогічними кадрами середньої й вищої школи Наркомат освіти УСРР прийняв рішення про мобілізацію професорсько-викладацького складу. Для підготовки вчителів протягом 1920 р. було відкрито 20 педінститутів, 48 педагогічних технікумів, близько сотні вчительських курсів.

Система вищої освіти зазнала істотних змін. Замість університетів, які скасовувалися, було створено кілька спеціалізованих самостійних інститутів. У 1920 р. в УСРР діяло 38 інститутів, у яких навчалися 57 тис. студентів. Навчання у вузах було безоплатним.

Радянська влада створила умови для професійної освіти: в 665 професійних школах і на 13 робітничих факультетах навчалися 60 тис. студентів.

У 1919 р. було поновлено діяльність Української академії наук. Дослідження в галузі історико-філологічних, фізико-математичних і соціально-економічних наук проводили 3 інститути й 26 кафедр.

Необхідність забезпечення загальноосвітньої і вищої школи підручниками й навчальними посібниками, а також потреби комуністичної пропаганди спричинили бурхливий розвиток *видавничої справи*. У кожному губернському та повітовому центрі виходила одна або кілька газет російською, українською, а інколи й єврейською мовами. Всього ж у 1919 р. налічувалося 388, у 1920 р. – 360 періодичних видань. У поєднанні з літературою агітаційно-пропагандистського спрямування періодична преса стала могутнім засобом формування нової суспільної свідомості народу України.

Бурхливо розвивалася художня література. Широку популярність мали поетичні збірки «Сонячні кларнети» (1919), «Плуг» (1920) П. Тичини, «Заспів» (1920) В. Чумака, «Удары молота и сердца» (1920) В. Блакитного, «В польському раю» (1920) І. Кулика. Успіх у Харкові

мала літературна група «Гроно» (1920). Її учасники проводили численні поетичні диспути, на яких точилися гарячі дискусії. Тут сперечалися про те, кому та як будувати соціалізм, про революційні настрої мас, чи знайдеться місце романтиці й ліриці у новому суспільстві.

На той час припадає початок творчої діяльності майбутніх класиків української літератури – А. Головка, Остапа Вишні, О. Донченка, Івана Ле, С. Скляренка.

Поетичну скарбницю України поповнили твори Олександра Олеся (О. Кандиби), В. Сосюри та інших поетів.

Керівні органи радянської влади визначали напрям розвитку й *театрального мистецтва*. Так, Харківський губревком уже 4 січня 1920 р. запропонував відділу народної освіти у двотижневий термін закрити аполітичні театральні установи та підготувати список тих театрів, які «необхідно відкрити для робітників, підібравши відповідний репертуар як для театрів, так і для кінематографів». У Києві були організовані професійні та робітничо-селянські театри, зокрема народний театр профспілки артистів сцени та арени «Синяя птица», театр Першого комуністичного полку, театр Червоної армії, театр «Арлекін».

Талановитий творчий колектив склався у київському театрі ім. Т. Шевченка, в спектаклях якого брали участь відомі актори Г. Борисоглібська, Л. Гаккебуш, О. Мар'яненко, О. Сердюк та інші. Справжнім явищем театрального життя став вінницький театр ім. І. Франка, заснований на початку 1920 р. Гнатом Юрою.

Розвиток музичного мистецтва пов'язаний із творчістю симфонічного оркестру ім. М. Лисенка, організованого у Києві 1919 р., концертною діяльністю Державної української мандрівної капели («ДУМКА») під керівництвом Н. Городовенка. Успішно діяли симфонічні оркестри у Харкові, Катеринославі, Одесі.

Плідно працювала й Українська академія мистецтв. На той час припадає сплеск *«монументальної пропаганди»* – створення скульптурних пам'ятників видатних революціонерів, діячів культури і мистецтва минулого.

Перші кроки робив український *кінематограф*, який продукував стрічки переважно агітаційно-пропагандистського змісту.

Особливість заходів радянської влади в галузі культури у роки революції й громадянської війни полягала в тому, що «пролетарська» культура формувалася під важким ідеологічним пресом. Метою культурної політики більшовиків було формування принципово нової людини, вихованої на класових цінностях. Відтак і кількісний стрибок у розвитку освітньої мережі, і пробудження в робітничих масах прагнення до знань були насамперед засобами втілення цієї мети. Усі надбання світової культури оцінювалися з класового погляду. На позитивну характеристику заслуговували лише ті твори науки, літератури й мистецтва, які відображали боротьбу гноблених трудящих мас за власне визволення або обґрунтовували її вирішальний вплив на розвиток людства. Це тягло за собою вихолощення гуманістичного змісту культури, втрату орієнтирів на загальнолюдські цінності.

Більшовики стежили за настроями в академічному середовищі. Відхилення в бік «чужої ідеології» загрожувало професурі суворими репресіями. Так, було заарештовано історика С. Єфремова, позбавлено громадянських прав історика В. Косинського, і лише після неодноразових клопотань керівництва УАН академіки дістали змогу працювати.

5 Релігія завжди була одним із головних чинників формування ментальності, національної самосвідомості народу.

У 1917 р. постала проблема статусу православної церкви в Україні. У ній з'явилося три течії: *обновленська*, *автокефальна* й *автономна*. Обновленська течія висувала вимогу внутрішнього реформування й оновлення церкви, дві інші – розрізнялися за протилежними політичними і національними орієнтирами. Послідовники традицій Російської православної церкви (РПЦ) на чолі з митрополитом київським Володимиром підтримували зв'язки з Московською патріархією. Прихильники ідеї незалежної церкви (автокефалії) влітку 1917 р. утворили Український церковний комітет, який у листопаді було реорганізовано в Церковну раду.

Незабаром борці за суверенну українську церкву розгорнули активну підготовку до скликання православного церковного Собору. Вимога створення автокефальної (незалежної) української церкви прозвучала на III Всеукраїнському військовому з'їзді. На ньому була прийнята відповідна резолюція, що прискорила утворення Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР). Її члени звернулися до глави РПЦ із проханням про дозвіл на скликання Всеукраїнського Собору. Не діставши санкції, діячі ВПЦР на чолі з В. Липківським призначили, однак, початок його роботи на 28 грудня 1917 р. Проте через захоплення Києва більшовицькими військами засідання було перенесено на січень 1918 р.

Центральна Рада розв'язувала різноманітні проблеми релігійного життя. 10 березня 1917 р. на її засіданні було ухвалено надіслати Тимчасовому урядові телеграму про «визволення митрополита галицького і кардинала папського Шептицького», який перебував на засланні. У березневому зверненні «До українського народу» йшлося про необхідність вживання української мови священнослужителями. Центральна Рада заохочувала призначення на місцеві кафедри єпископів-українців.

Деякі рішення Центральної Ради були не на користь церкви. Постановами, прийнятими в червні, серпні й грудні 1917 р., церковнопарафіяльні школи та управління ними передавалися до компетенції Секретаріату (міністерства) освіти, як і деякі будинки, споруджені на церковні кошти.

Прийняття Центральною Радою декрету про землю, згідно з яким монастирські й церковні угіддя переходили у розпорядження земельних комітетів, поставило в опозицію до нової влади багатьох представників православного, уніатського кліру та єпископату.

У січні 1918 р. в уряді В. Голубовича було створено Департамент сповідань на чолі з М. Безсоновим. До повноважень даного органу належало інформування церковних установ про рішення УЦР та виконавчої влади й контроль за їх виконанням.

Департамент відіграв позитивну роль у збереженні пам'яток церковної старовини та архітектури, виступав проти реквізицій церковних і монастирських будівель (зокрема, в Києво-Печерській лаврі) на користь світських установ.

Однак ставлення діячів УЦР до єпископату зводили результати його діяльності лише до розв'язання матеріальних проблем. Захоплення соціалістичними гаслами не дозволило лідерам Центральної Ради побачити в православній церкві фактор, що міг сприяти консолідації народу, різних політичних сил під спільними знаменами й гаслами.

Тим часом Всеукраїнський Собор розпочав роботу 6 січня 1918 р. До його керівних органів було обрано багатьох представників Церковної ради, які проводили ідею автокефалії.

Сподівання УЦР, пов'язані з роботою Собору, висловив перед його учасниками комісар у справах сповідань О. Карпінський: «Якщо ви бажаєте служити народу, перед вами лише один шлях: дати українській церкві автокефалію. Таким чином ви виконаєте завдання, що його переслідує уряд УНР». Але через непевне становище Центральної Ради та наближення більшовицьких військ до столиці учасники Собору зайняли очікувальну позицію. Коли воєнні дії впритул наблизилися до міста, група з 49 делегатів подала до президії заяву про обов'язкове вирішення невідкладних питань до розпуску Собору. Серед цих питань були визначення структури вищої церковної влади, статусу українського православ'я, становища духовної освіти.

Окрема заява українських делегатів Собору про необхідність розриву будь-яких зв'язків з російськими церковними установами через війну, розв'язану Росією проти України, реального впливу не мала. Український табір не зміг повести за собою Собор, оскільки більшість єпископату наполягала на канонічній єдності з Російською православною церквою (РПЦ).

Більшовицька влада не встигла за час перебування в Києві якось офіційно задекларувати своє ставлення до церкви. Проте кілька фактів не залишали сумнівів у її позиції: загін червоноармійців, по-варварськи вдершись на територію Лаври, розстріляв митрополита Володимира. Через обстріли й реквізиції постраждало також кілька київських храмів.

Оскільки на території Української Держави проживало здебільшого православне населення, головна увага *гетьманського уряду* зосередилася навколо проблеми існування православної церкви.

Повернення Російської православної церкви до патріаршої форми управління викликало рух за оновлення релігійного життя, зближення архієреїв з нижчим духовенством та мирянами. Архієреї усіляко противилися будь-яким змінам, зокрема українізації та демократизації церкви, тому виступали проти поновлення діяльності Всеукраїнського церковного собору. Скликання другої сесії перерваного більшовицьким наступом церковного форуму настійливо домагалися члени Тимчасової всеукраїнської православної церковної ради.

Велику роль у налагодженні державно-церковних взаємин відігравало Міністерство сповідань, яке очолював спочатку професор В. Зіньківський, з 24 жовтня до 14 листопада – О. Лотоцький, а потім — М. Воронович. Відділи та департаменти Міністерства співпрацювали з єпархіями й консисторіями, архієреями РПЦ, євангельсько-лютеранськими церковними радами, іудейськими рабинами.

Міністерство сповідань активно опікувалося проблемами Київської духовної академії (КДА). Ученим комітетом Міністерства було розроблено її новий статут, положення якого, зокрема, передбачали автономію Академії; впровадження обов'язкових курсів історії України, української мови, літератури й права, історії Української церкви з відкриттям відповідних кафедр. Для надання стипендій студентам Академії уряд на друге півріччя 1918 р. виділив 211,9 тис. крб.

Кадри православного духовенства готувалися також у Холмській, Кам'янець-Подільській, Білгородській, Житомирській й інших духовних семінаріях та духовних і пасторських школах.

Підтримуючи православну церкву, гетьманський уряд сподівався, що керівництво Російської православної церкви (РПЦ) підтримає ідею про автономний статус українського православ'я й створення відповідного керівного церковного органу в Україні. Проте більшість архієреїв украй негативно поставилися до ідеї українізації церкви.

У вересні 1918 р. Всеросійський помісний собор затвердив «Положення» про вищу церковну владу в Україні, визнавши автономію Української православної церкви (УПЦ).

У жовтні почала роботу третя сесія Всеукраїнського собору. 14 листопада перед делегатами виступив міністр сповідань О. Лотоцький: «Основна засада Української центральної влади полягає в тому, що в самостійній державі має бути й самостійна церква. Ніякий уряд... не може погодитися на те, щоб осередок церковної влади перебував в іншій державі. Українська церква має бути автокефальною під головуванням київського митрополита та в канонічному зв'язку з іншими самостійними церквами. Автокефалія Української церкви – не лише церковна, а й національна необхідність. Це конечна потреба нашої церкви, нашої держави, нашої нації».

Однак урядова криза не дозволила належним чином підкріпити цю позицію. До того ж саме в цей день була опублікована сумнозвісна Грамота гетьмана, яка кардинально змінювала політичні орієнтири. Відчувши зміни, що насувалися, делегати Собору майже одностайно відкинули ідею автокефалії Української церкви.

І все ж гетьманський період у житті православної церкви був надзвичайно плідним і повчальним. Церква відновила соборноправність і виступила не як елемент державної структури, а як суспільна самодостатня інституція.

В основу *більшовицької політики* щодо релігії й церкви було покладено Декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (про свободу совісті) від 20 січня 1918 р. Йшлося про заборону релігійним громадам та церкві мати власність, позбавлення їх прав юридичної особи, націоналізацію церковного майна. Документ не залишав жодних вказівок про порядок втілення його в життя. Реалізацію цього закону доручили спеціальному відділу Наркомату юстиції. Розпочався процес будівництва «войовничо-атеїстичного» суспільства. Церква як консервативна за своєю суттю і призначенням організація стала в опозицію до цих соціалістичних перетворень. Цього було досить, аби «войовничий атеїзм» на практиці призвів до витіснення церкви із суспільного життя країни, обмеження її впливу на різні верстви населення.

Декрет про свободу совісті в Україні набув чинності лише в 1919 р., але вже незабаром виявився його згубний вплив. Оголошення духовенства «п'ятою колоною контрреволюції», «агентами буржуазно-поміщицьких і націоналістичних сил» змушувало церковне керівництво виявляти свою лояльність до радянської влади. На тих, хто відверто виявляв непокору, чекали репресії, а то й смерть.

Радянська влада чинила всілякі утиски церкві, інколи просто знущаючись зі священнослужителів і представників релігійних громад. Місцеві власті вимагали укладання договорів на оренду храмових при-

міщень, хоча культове майно, згідно з декретом, мало переходити до релігійних організацій у безплатне користування. Духовенство обкладалося непосильними податками. Бували випадки заборони на збір у парафіях пожертв для придбання церковно-богослужбових предметів і на господарські цілі. Деякі представники влади взагалі забороняли будь-які збори груп віруючих, вбачаючи в них можливість змови. Окремі ревні чиновники вимагали оформлення спеціальних документів бажаючим відбути культові відправи і обряди, що кваліфікувалися декретом як «незаконне, таке, що підлягає кримінальному покаранню».

Пропагандистський антирелігійний плакат. 1920-ті роки

Особливу роль у гоніннях на церкву відігравала Всеукраїнська надзвичайна комісія.

Конституція РСФРР 1918 р. і Основний Закон УСРР 1919 р. позбавили ченців і церковнослужителів активного і пасивного виборчого права, перетворивши їх на неповноцінних громадян.

29 липня 1920 р. Народний комісаріат юстиції прийняв рішення про ліквідацію святих мощей «у всеросійському масштабі». Усвідомлюючи, що цими діями вони ображають релігійні почуття значної частини населення, більшовики рекомендували здійснювати експертизу релігійних святинь лише за сприятливих умов та доводити справу до кінця (тобто вивозити мощі до музеїв або ховати їх).

Було заборонено викладання будь-яких віровчень у державних, громадських і приватних навчальних закладах, за винятком спеціальних богословських.

Незважаючи на те, що віра в Бога визнавалася на законодавчому рівні приватною справою, держава втручалась у справи церкви й віруючих. У партійній програмі, прийнятій VIII з'їздом РКП(б) у 1919 р., наголошувалося: «РКП керується переконаннями, що лише здійснення планомірності та свідомості в усій суспільно-господарській діяльності мас потягне за собою повне відмирання релігійних забобонів». Досягненню цієї стратегічної мети підпорядковувалися всі наступні кроки більшовиків щодо релігії й церкви.

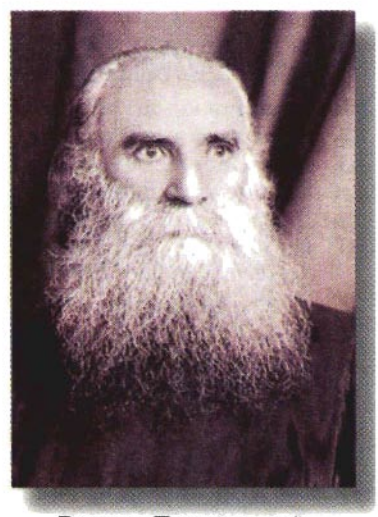
Василь Липківський, митрополит

Для України за радянської влади залишалася актуальною проблема автокефалії православної церкви. Користуючись правом реєструвати статути релігійних громад в органах влади, колишні члени Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) при Миколаївському соборі Києва заснували гурток при-

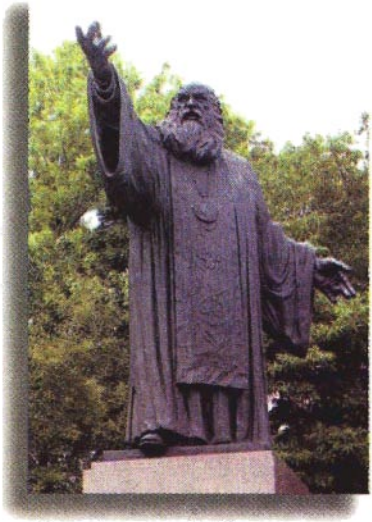

Пам'ятник В. Липківському в містечку Баунд-Брук, штат Нью-Джерсі, США

хильників автокефалії. На чолі гуртка стояв М. Мороз, а його заступником був В. Липківський. Вони ж очолили другу ВПЦР, засновану в квітні 1919 р. Для повнокровного життя автокефальній церкві бракувало власного єпископату. Діячі ВПЦР пішли на повний розрив з Московською патріархією і 5 травня 1920 р. проголосили Українську православну церкву автокефальною та соборноправною.

Більшовики якщо й не сприяли, то і не ставили перешкод діяльності автокефалістів. У липні 1919 р. Київський губвиконком передав їм Софійський собор. Швидкими темпами здійснювався переклад богослужбових книг українською мовою, у чому посильну допомогу надавали академік А. Кримський та професор Г. Голоскевич. Розпочалася організація духовної освіти.

Прихильники автокефалії української церкви скористалися особливістю радянського законодавства, згідно з яким факт існування релігійних організацій встановлювався не рішенням вищого духовного центру, а державними органами, які їх реєстрували. Саме це мав на увазі голова президії ВПЦ М. Мороз, коли в червні 1920 р. писав: «Історія Української православної церкви навіки занотує той безперечний факт, що Українська церква мала змогу розпочати своє відродження і оновлення лише під час радянської влади, яка проголосила закон про відокремлення церкви від держави, а тим самим і про передачу церковної справи виключно самодіяльності віруючого народу». У жовтні 1921 р. відбувся Всеукраїнський православний церковний собор, на якому було обрано першого митрополита УАПЦ В. Липківського.

Запитання і завдання

1. ***Назвіть*** відомі вам прізвища діячів: а) науки; б) літератури; в) мистецтва.
2. ***Складіть*** план доповіді «Національно-культурне будівництво в часи УЦР».
3. ***Розкажіть*** про мистецьке життя в Україні.
4. Культурний процес в Україні за радянських часів. ***Укажіть*** його головні ознаки.
5. ***Дайте*** характеристику духовного життя в Україні за часів Центральної Ради.
6. ***Порівняйте*** церковне життя в Україні за часів Центральної Ради й Української Держави.
7. ***Чим*** відрізнялася політика радянської влади щодо церкви від церковної політики УНР та Української Держави?
8. Використовуючи текст підручника, додаткову літературу, ***підготуйте*** та проведіть засідання «круглого столу» з теми «Культурний процес в Україні 1917–1921 рр.».
9. Уявіть, що ви науковець. ***Підготуйте*** тези доповіді «Духовне життя в Україні 1917–1921 рр.».

Підсумково-узагальнюючий урок до теми «Культура і духовне життя в Україні в 1917–1921 рр.»

1. ***Укажіть*** дату.

   Українська академія наук була заснована в
   1) 1918 р.; 2) 1919 р.; 3) 1920 р.

2. ***Назвіть*** прізвище першого президента Української академії наук.

   1) О. Богомолець; 2) В. Вернадський; 3) М. Грушевський.

3. ***Виберіть*** правильну відповідь.

   Першим ректором Української академії мистецтв був
   1) Г. Нарбут; 2) Ф. Кричевський; 3) В. Кричевський.

4. ***Назвіть*** історичного діяча.

   Громадський і політичний діяч, педагог, письменник, перекладач. Дійсний член НТШ. Член Центральної Ради, голова Товариства шкільної освіти. В уряді Центральної Ради здійснив українізацію шкільництва
   1) Д. Багалій; 2) І. Огієнко; 3) І. Стешенко.

5. ***Укажіть*** прізвище фундатора Молодого українського театру.

   1) Лесь Курбас; 2) М. Садовський; 3) І. Мар'яненко.

6. ***Завершіть*** речення (необхідне позначте).

   У жовтні 1921 р. відбувся Всеукраїнський церковний собор, на якому було обрано першого митрополита УАПЦ. Ним став
   1) М. Мороз; 2) В. Липківський; 3) А. Храповицький.

7. Серед історичних діячів ***укажіть*** імена представників

   а) української; б) російської; в) французької; г) англійської літератури та мистецтва.
   1) Л. Толстой; 2) Б. Шоу; 3) П. Сезан; 4) Г. Нарбут; 5) М. Бойчук; 6) М. Горький; 7) П. Чайковський; 8) К. Моне; 9) Е. Золя; 10) П. Тичина; 11) О. Архипенко.

8. ***Доберіть*** до терміна відповідне тлумачення.

   Модернізм у перекладі з французької мови означає
   1) «оновлення»; 2) «новітній»; 3) «сучасний».

9. У наведених твердженнях ***знайдіть*** помилки та ***виправте*** їх.

   1) Г. Нарбут – графік, автор триптиха «Життя»;
   2) Лесь Курбас – театральний режисер, керівник Українського національного театру;
   3) В. Короленко – письменник, автор поетичних збірок «Сонячні кларнети», «Плуг»;
   4) О. Архипенко – скульптор, родоначальник кубізму в скульптурі;
   5) А. Кримський – композитор, автор художніх переказів О. Хайяма, Сааді.

10. ***Виберіть*** з наведених процесів саме той, що мав, на вашу думку, непересічне значення для розвитку культури українських земель у 1917–1921 рр.

1) національно-культурний розвиток за часів Центральної Ради;
2) національно-культурний розвиток за часів Української Держави П. Скоропадського;
3) діяльність більшовиків у галузі культури.
Поясніть свій вибір.

11. «... своєрідність українського варіанта модернізму полягає і в тім, що він із естетичного феномену перетворився на культурно-історичне явище, став спробою подолання провінційності, другорядності, вторинності української національної культури, формою залучення до надбань світової цивілізації. Він ніби символізував перехід українського суспільства від етнографічно-побутової самоідентифікації, тобто виокремлення себе з-поміж інших, до національного самоусвідомлення – визначення свого місця і ролі в сучасному світі». (О. Бойко. Історія України. – С. 315).

Визначте ознаки поняття «модернізм». Спираючись на ілюстрації та текст підручника (§ 8; § 26–27), ***доберіть*** до поняття «модернізм» історичні приклади. ***Висловіть*** судження щодо «своєрідності українського варіанта модернізму».

12. Використовуючи навчальний матеріал з всесвітньої історії, ***порівняйте*** культурні процеси в Західній Європі та в українських землях на початку XX ст. ***Знайдіть*** спільні риси.

13. Спираючись на ілюстрації та текст підручника (§ 26–27), використовуючи додаткову літературу, ***схарактеризуйте*** історичних діячів, які відіграли визначну роль у культурному процесі в українських землях у 1917–1921 рр.

14. «Будь-яка реформа обов'язково є компромісом із минулим; тоді як будь-який прогрес, що досягається революційним шляхом, завжди містить у собі зародок для майбутнього», – зауважував російський мислитель П. Кропоткін.

Простежте тенденції розвитку культури й духовного життя в українських землях упродовж 1917–1921 рр., які містять «у собі зародок для майбутнього».

Тема 6

НАШ КРАЙ У 1900–1921 рр.

Вивчення теми «Наш край у 1900–1921 рр.» передбачає розв'язання подвійного завдання: розкриття та аналіз основних історичних подій, явищ визначеного періоду на основі краєзнавчого матеріалу та співвіднесення їх із відповідними процесами вітчизняної історії. Дотримання такої органічної єдності дозволить поглибити розуміння історичних процесів та їхніх закономірностей, навчить співставляти історичні факти, розуміти історичні мікропроцеси через вивчення мікроісторії, сприятиме формуванню історичної пам'яті про минуле рідного краю і тим самим вихованню любові до Батьківщини.

§28 Особливості модернізації регіону та краю в 1900–1921 рр.

1. *Процеси модернізації економічного і соціального життя на початку XX століття. Політичне життя. Духовне життя, звичаї, традиції, побут, повсякденність.*
2. *Вплив революції 1905–1907 рр. на життя краю.*
3. *Вплив Першої світової війни на соціальне і економічне життя.*
4. *Події Української революції на території краю. Ставлення населення до політичних подій.*
5. *Руйнація традиційного способу життя.*

1 Використовуючи мапи, вміщені в підручнику, з'ясуйте, до складу якого регіону входила територія (місто, село), де ви живете. Використовуючи історико-краєзнавчу літературу або матеріали, що знаходяться в краєзнавчому музеї, підготуйте розповідь про соціально-економічний розвиток вашого краю на початку XX ст. Знайдіть спільне й відмінне в господарському розвиткові вашого краю порівняно з іншими регіонами України. З'ясуйте особливості модернізаційних процесів у вашій місцевості. Укажіть на мапі торговельно-промислові центри, що зросли на початку XX ст. Назвіть галузі промисловості та сільського господарства, що розвивалися у вашому краї. Оцініть зміни, що сталися внаслідок модернізації економічного і соціального життя на початку XX ст.

Яким було суспільно-політичне життя у вашому регіоні на початку XX ст.? Чи діяли у вашому краї громадські об'єднання, організації? З'ясуйте, до якої з течій суспільно-політичного руху вони належали. Назвіть відомих вам земляків – активних учасників суспільно-політичного життя краю.

На початку XX ст. у більшості регіонів України відбувалися певні зрушення на краще в галузі культури. Тому слід систематизувати дані про розвиток освіти у вашому краї. Розкажіть про мистецькі процеси, назвіть імена ваших земляків, які зробили вагомий внесок у розвиток культури вашої місцевості. Представники яких національностей та етнічних груп проживали на ваших теренах на початку XX ст.? Чи змінився етнічний склад населення вашого краю внаслідок модернізаційних процесів на початку XX ст.? Яким чином? (Інформацію з подібних питань ви можете знайти на офіційних сайтах ваших адміністративних центрів, а також у краєзнавчому музеї.) Чи змінилися під впливом модернізаційних процесів звичаї, традиції та побут населення вашого краю? Розкрийте ці зміни.

Якщо у вашій родині збереглися фотографії початку XX ст., попрацюйте з родинними «фотоархівами». Порівняйте зовнішній вигляд ваших батьків, ваших однолітків і тих родичів чи близьких людей, які зображені на старовинних фото. Що відмінного ви помітили? Які деталі одягу, інтер'єру ви вважаєте віджилими? Чому?

2 Якщо ваш регіон був територіальною одиницею Наддніпрянської України, то, використовуючи краєзнавчий матеріал і мапу на с. 12, розкажіть про вплив революції 1905–1907 рр. на життя краю. Що ви може-

те розповісти про селянський та робітничий рухи на ваших теренах? Назвіть імена найвідоміших його учасників.

Що вам відомо про особливості реформи, яку ініціював П. Столипін, у вашому краї? Користуючись матеріалами з офіційних сайтів вашої області, району, матеріалами краєзнавчого музею, назвіть земляків, які переселилися внаслідок реформи на Далекий Схід, до Казахстану чи інших регіонів Російської імперії. Чи залишилися вони назавжди на новоосвоєних землях чи повернулися додому? Чому?

Визначте за допомогою мап на сс. 32 і 45 місця масового переселення мешканців України на початку XX ст. Що таке «Сірий клин», «Зелений клин»? Чи маєте ви родичів у місцевостях, позначених на цих мапах? Як вони опинилися у тих віддалених краях? Коли?Чому? Чи збереглися у вашій родині перекази про переселенців? Запишіть їх і зробіть презентацію або доповідь у класі.

3 Використовуючи історико-краєзнавчу літературу або матеріали, що знаходяться в краєзнавчому музеї, підготуйте повідомлення про вплив Першої світової війни на соціально-економічне життя вашого краю. Чи торкнулися ці події вашої місцевості? Напишіть про це письмову або підготуйте усну розповідь.

Чи були у вашій родині учасники Першої світової війни? Якщо так, то в армії якої імперії – Російської чи Австро-Угорської – вони воювали? Чи перебували вони в полоні? Які спогади залишили своїм нащадкам? Чи переповідаються ці спогади у вашій родині? Яке враження вони справили на вас? Якщо у вашій родині зберігаються фото тих часів, використайте їх під час доповіді у класі.

4 Використовуючи історико-краєзнавчу літературу, розкажіть про вплив подій Української революції на життя вашого краю. Характеризуючи діяльність політичних партій та організацій на території краю під час Української національно-демократичної революції, зверніть увагу на особливості їх суспільно-політичної програми та форми і методи їхньої діяльності. Розкриваючи це питання, варто порівняти діяльність на території рідного краю як загальноукраїнських партій, так і загальноросійських організацій. Підготуйте повідомлення про ставлення населення вашої місцевості до політичних подій упродовж 1917–1921 рр., а також складіть політичні портрети / описи видатних політичних і громадських діячів міста чи села. Чи були у вашій родині учасники тих подій? В якій армії чи у яких збройних формуваннях вони брали участь? Як характеризують їх родинні перекази? Можливо, у вашій родині приховували інформацію про цих родичів та їхню діяльність. Чому? Якою була їхня подальша доля?

5 Що вам відомо про руйнацію традиційного способу життя у вашій місцевості, що була викликана братовбивчими війнами, збройними конфліктами та частою зміною влади у ході політичної боротьби? Варто ознайомитися зі статистичними даними рівня життя населення до революційних подій, розкрити зміни, які внесла революція у свідомість різних соціальних категорій населення, у їхній побут, вияснити, як зміни режимів впливали на повсякдення життя населення. Доберіть історико-краєзнавчий матеріал, що розповідає про зміни.

Як змінився спосіб життя членів вашої родини внаслідок суспільно-політичних змін, які відбулися протягом 1900–1921 рр.? Чи змінили вони місце проживання, вид діяльності, країну? Чому? Як це позначилося на їхній подальшій долі та долях їхніх нащадків?

§29 Вплив воєнно-політичних подій 1917–1921 рр. на становище в краї

1. *Зміни влади, перерозподіл власності та ставлення населення до цих процесів.*
2. *Особливості культурних процесів. Внесок діячів культури краю в розвиток вітчизняної культури.*

1 До складу яких держав входив ваш край протягом 1917–1921 рр.? Які воєнно-політичні сили боролися за владу у вашому регіоні? Чи вели вони бойові дії? Коли? Використовуючи історико-краєзнавчу літературу або матеріали, що знаходяться в краєзнавчому музеї, підготуйте розповідь про те, як протягом цих років змінювалася влада на теренах вашого краю.

Як представники кожної з тих форм влади ставилися до приватної власності? Якою була їхня економічна політика? Як пропонували вони розв'язувати земельне питання? Які наслідки для місцевого населення це тягло за собою? Як ставилося місцеве населення до представників влади? Чи співробітничав місцевий люд з новою владою? Яких форм це набувало?

Чи відбувалися на території вашого краю суспільно-політичні рухи, спрямовані проти політики нової влади? Якщо були, то під якими гаслами вони відбувалися? Хто брав у них участь? Якими були перебіг і тривалість цієї боротьби? За наявності відповідного матеріалу складіть суспільно-політичні портрети відомих місцевих активістів соціального протесту – селянських ватажків, лідерів робітничого руху та революційних організацій та ін.

Чи вплинули воєнно-політичні події 1917–1921 рр. безпосередньо на представників вашої родини? Як? Хто з ваших родичів чи близьких брав особисту участь у тих подіях?

2 У чому полягали особливості культурних процесів у зазначений період? Покажіть це на прикладі життя вашого краю. Якою була освітня політика представників різних властей, які перебирали владу у вашому краї? Які освітні заклади та заклади культури було відкрито на ваших теренах? Які збереглися з дореволюційних часів? Назвіть відомих вам діячів культури вашої місцевості. Розкажіть про їхній внесок у розвиток вітчизняної культури.

До яких релігійних конфесій належать мешканці вашого міста або села? Як буремні роки Української революції позначилися на становищі релігійних общин? Які храми, зведені до революції, вціліли у полум'ї боротьби за владу в Україні? Якою була політика представників різних політичних сил щодо релігії та релігійних громад у вашому краї?

Аби дати відповіді на ці запитання, попрацюйте з тогочасною періодикою, доступ до якої зможете дістати у фондах краєзнавчого музею або бібліотеки. Цікавий матеріал можуть дати фотографії, плакати, листівки, особисті документи (листи, щоденники тощо), офіційні документи, які також знаходяться у відповідних фондах обласних архівів або краєзнавчих музеїв. Сприятимуть вашій пошуковій роботі й інтернет-ресурси відповідних обласних, районних, міських адміністрацій тощо.

З метою сприяння розвитку історичного мислення, інтересу до вивченого матеріалу, ознайомлення з культурно-суспільним надбанням рідного краю важливим є проведення тематичних екскурсій до місцевого історичного музею та організація краєзнавчих походів по історичних місцях, пов'язаних з подіями Української революції, ознайомлення з пам'ятками історії та культури, що стали свідками тих подій.

Підсумковим своєрідним звітом може стати реферат, повідомлення чи презентація, з якою ви виступите на уроці, а також есе на тему «Рідний край у вирі буремних подій 1900–1921 рр. очима нащадка».

Хронологія подій

1900–1903 рр.	економічна криза в Україні
1905–1907 рр.	буржуазно-демократична революція в Російській імперії
17 жовтня 1905 р.	маніфест російського імператора Миколи II про демократичні свободи
1906–1911 рр.	Столипінська аграрна реформа
1907–1909 рр.	опублікування чотиритомного словника української мови Б. Грінченка
1907 р.	заснування в Києві першого стаціонарного українського театру на чолі з М. Садовським
1909–1913 рр.	промислове й економічне піднесення України
Серпень 1914 р.	створення Союзу визволення України (СВУ), Головної української ради (ГУР)
Серпень 1914 р.	формування легіону Українських січових стрільців
22–24 січня 1915 р.	початок контрнаступу німецько-австрійських військ
Квітень–травень 1915 р.	бої за гору Маківка в Карпатах
Весна 1916 р.	Брусиловський прорив
3–4 березня 1917 р.	утворення Української Центральної Ради
19 березня 1917 р.	100-тисячна національна демонстрація в Києві
6–8 квітня 1917 р.	Український Національний конгрес
10 червня 1917 р.	I Універсал Центральної Ради. Проголошення автономії України
15 червня 1917 р.	утворення Генерального секретаріату Центральної Ради
8–15 вересня 1917 р.	з'їзд народів у Києві
7 листопада 1917 р.	III Універсал Центральної Ради. Проголошення Української Народної Республіки
12 грудня 1917 р.	проголошення радянської влади в Харкові
17 грудня 1917 р.	створення першого радянського уряду України – Народного секретаріату
18 грудня 1917 р.	створення Української академії мистецтв
9 січня 1918 р.	IV Універсал Центральної Ради. Проголошення незалежності УНР
16 січня 1918 р.	бій під Крутами
9 лютого 1918 р.	підписання мирного договору між УНР і державами Четвертного союзу в Брест-Литовську
29 квітня 1918 р.	прийняття Центральною Радою Конституції Української Народної Республіки
28–29 квітня 1918 р.	переворот П. Скоропадського й встановлення Гетьманату
1 листопада 1918 р.	Українське національне повстання у Львові. Проголошення створення національної держави на українських землях колишньої Австро-Угорської імперії
13 листопада 1918 р.	легітимація Західноукраїнської Народної Республіки
13–14 листопада 1918 р.	утворення Директорії

24 листопада 1918 р.	урочисте відкриття Української академії наук
14 грудня 1918 р.	перехід влади до Директорії
6 січня 1919 р.	проголошення у Харкові Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР)
22 січня 1919 р.	урочисте проголошення на Софійському майдані Києва Акта злуки (об'єднання) Західноукраїнської Народної Республіки з Українською Народною Республікою
23–28 січня 1919 р.	Трудовий конгрес у Києві
6–10 березня 1919 р.	III Всеукраїнський з'їзд рад у Харкові. Прийняття Конституції УСРР
Липень 1919 р.	окупація польськими військами Східної Галичини
5 серпня 1919 р.	наказ Н. Махна про створення Революційної повстанської армії України (махновців)
Грудень 1919 р. – квітень 1920 р.	«Перший зимовий похід» військ УНР
21 квітня 1920 р.	Варшавський договір, укладений між УНР і Польщею
Квітень–жовтень 1920 р.	радянсько-польська війна
18 березня 1921 р.	підписання Ризького миру
14–30 жовтня 1921 р.	Всеукраїнський церковний собор у Києві. Відновлення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Обрання В. Липківського першим митрополитом УАПЦ
28 грудня 1920 р. –	Москва. Підписання союзного договору між УСРР і РСФРР. Взаємне визнання суверенітету і незалежності республік, встановлення військового й господарського союзів.

СЛОВНИК ІСТОРИЧНИХ ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

Авторитарний режим – форма державного правління, за якої: правителі (владарюючі групи) призначають самі себе (чи обираються) на високі посади і громадяни не можуть змістити їх шляхом вільних виборів; влада істотно обмежує можливості утворювати організації й політичні партії з метою відкритої боротьби за владу або вільного заперечення рішень, що приймаються владою.
Акціонерне товариство – форма організації підприємства, капітал якого формується за рахунок продажу спеціальних цінних паперів – акцій.
Анархія – 1) стан суспільства, в якому відсутні організована влада, закони, немає певних обов'язкових норм поведінки; 2) безвладдя.
Антисемітизм – форма національної та релігійної нетерпимості, що виражається у ворожому ставленні до євреїв.

Біженці – люди, що залишають місце свого проживання під час війни або стихійного лиха.
Білогвардієць – той, хто воював проти радянської влади в лавах Білої гвардії; контрреволюціонер.
Більшовизм – ідейні, теоретичні, стратегічні й тактичні основи революційного пролетарського руху та революційного перетворення капіталістичного суспільства в комуністичне.

«Воєнний комунізм» – здійснювані більшовиками в 1917–1921 рр. соціально-економічні перетворення на підконтрольній їм території колишньої Російської імперії. Ця політика передбачала: проведення повної націоналізації всіх підприємств, мілітаризацію праці, жорсткий централізм, введення продрозверстки, скасування товарно-грошових відносин, натуралізацію в оплаті праці, урівнення в розподілі матеріальних благ.

Демократія – форма управління, політичний лад, за якого верховна влада належить народові.
Депортація – 1) вигнання, заслання, вислання з країни; 2) примусове переселення окремих осіб, груп, народів.

Експансіонізм – прагнення до розширення сфери панування монополістичних об'єднань або держав, що здійснюється як економічними, так і неекономічними методами.

Злука – те саме, що з'єднання.

Інкорпорація – включення до свого складу чого-небудь, приєднання.
Інтелігенція – соціальна група, що складається з освічених людей, яким притаманна велика внутрішня культура, які професійно займаються розумовою працею, розвитком і поширенням культури.

Комунізм – суспільно-економічна формація, що ґрунтується на усуспільненні засобів виробництва.
Консисторія – у дореволюційній Росії – установа з церковно-адміністративними й судовими функціями, що підлягала єпархіальному архієреєві.
Контрреволюція – боротьба проти росту революції за збереження своєї держави, а також за повернення дореволюційного ладу.
Концентрація виробництва – зосередження виробництва одного або декількох споріднених видів продукції на великих підприємствах у межах невеликого регіону.
Кооперація – 1) особлива форма організації праці, за якої багато людей разом беруть участь у тому самому процесі або в різних, але зв'язаних між собою процесах праці; 2) масове виробниче, торговельне і т. п. об'єднання, створене його членами-пайовиками.
Кооптація – введення до складу якого-небудь виборного колегіального органу нових членів (або кандидатів) за його власним рішенням без проведення додаткових виборів.

Люмпени – декласовані прошарки населення – жебраки, злодії тощо.

Маніфест – 1) урочисте письмове звернення верховної влади до народу з приводу якоїсь дуже важливої події (прийняття важливого законопроекту, оголошення війни тощо); 2) письмове звернення політичної партії або громадської організації, яке має програмний характер.
Марґінал – той, хто втратив колишні соціальні зв'язки і не пристосувався до нових умов життя (звичайно про представників національних меншин, мігрантів, вихідців із села).
Махновщина – збройна боротьба селянсько-анархістських формувань в Україні проти УНР, німців, Гетьманату, Директорії, білогвардійців і радянської влади в 1918–1924 рр., очолювана отаманом Н. І. Махном.
Мілітаризація – 1) перенесення форм і методів воєнної організації в галузь цивільних відносин; 2) воєнізація промисловості.
Мобілізація – 1) призов військовозобов'язаних на службу в діючу армію у зв'язку із запровадженням воєнного стану; 2) залучення кого-небудь для виконання якогось важливого завдання, масового заходу; 3) переведення всіх галузей промисловості у воєнний стан.
Модернізація – оновлення, удосконалення, зміни, які відповідають вимогам сучасності.
Модернізм – напрям у мистецтві, якому притаманні заперечення реалізму, традиційних форм, пошук нових естетичних принципів.
Монархізм – політичний напрям, що обстоює монархію як найдосконалішу форму державного управління.
Монополізація – установлення монополії на що-небудь.
Монополія – 1) виключне право окремої особи, групи людей, держави тощо на виробництво, торгівлю, промисел і т. п.; 2) велике об'єднання (трест, синдикат, концерн), що виникло на ґрунті концентрації виробництва й капіталу з метою

встановлення панування в певній галузі господарства та одержання максимальних прибутків.

Націоналізм – 1) в українській політичній термінології XIX – початку XX ст. – поняття, що охоплювало патріотизм, активну національну свідомість, боротьбу за самостійну державу; 2) ідеологія й політика, в основу якої покладено ідеї переваги національних інтересів над усіма іншими.
Національна меншина – національність, яка за чисельністю становить меншість порівняно з основною масою населення країни.
Незалежність – самостійність держави в міжнародних відносинах та у внутрішніх справах.
Нейтралітет – 1) політичне й правове становище держави, яка не бере участі у війні, зберігає мирні відносини з воюючими країнами і не надає жодній з них воєнної допомоги; 2) невтручання у чужі справи, будь-яку боротьбу, суперечку і т. ін.

Окупаційний режим – спеціальний режим, який установлюють загарбники на окупованій ними території.
Окупація – тимчасове захоплення частини або всієї території однієї держави збройними силами іншої держави.
«Отаманщина» – 1) повстансько-партизанський рух (аграрний, антигетьманський, антибільшовицький, антиденікінський) в Україні у 20-х роках XX ст.; 2) вид політичного режиму у вигляді особистої військової диктатури, який у 1919–1920 рр. існував в Україні та в інших регіонах колишньої Російської імперії.
Офензива – атакуюча позиція, наступальна військова операція.

Панславізм – громадська й політична течія серед слов'янських народів, в основі якої лежать уявлення про етнічну і мовну спорідненість слов'ян, необхідність їх політичного об'єднання.
Патріотизм – любов до Батьківщини, відданість своєму народові, готовність до подвигів і жертв в ім'я інтересів своєї вітчизни.
Переселенці – ті, хто переселився, переселяється на нове місце проживання або переселені куди-небудь.
Підприємництво – 1) діяльність підприємця; 2) самостійна ініціатива, систематична, на власний ризик діяльність по виробництву продукції, виконанню робіт, наданню послуг та заняття торгівлею з метою отримання прибутку.
Політичні свободи – сукупність усіх політичних прав громадян (свобода слова, друку, зборів, мітингів, виборчі та ін. права громадян).
Професійна спілка – масова організація, що на добровільних засадах об'єднує працівників однієї галузі господарства, однієї професії чи близьких професій.

Рада – орган державної влади, який є формою політичної організації суспільства.
Ратифікація – затвердження верховним органом державної влади міжнародного договору, який із цього моменту стає чинним у державі.
Революція – докорінний переворот, глибокі якісні зміни в житті суспільства, які приводять до ліквідації віджилого суспільного ладу й утвердження нового.
Резолюція – рішення, постанова, прийнята, ухвалена з'їздом, зборами і т. ін. внаслідок обговорення будь-яких питань.
Реквізиція – примусове вилучення державою майна у власника в державних або громадських інтересах із виплатою йому вартості майна.
Репрезентація – представлення кого-, чого-небудь і представництво від когось, чогось.
Різночинці – «люди різного чину і звання», міжстанова категорія населення в Російській імперії XVIII – XIX ст. – вихідці з духівництва, купецтва, міщанства, селянства, дрібного чиновництва і збіднілого дворянства, що здобули освіту й відірвалися від свого колишнього соціального середовища. На початку XX ст. – прогресивно налаштовані інтелігенти недворянського походження.

Самостійники – учасники, прибічники національного руху, руху за незалежність своєї держави.

Сепаратизм – прагнення до відокремлення, відособлення. У багатонаціональних державах – політичний рух національних меншин, скерований на відокремлення від державного цілого й утворення самостійної держави.
Соборність – рух за возз'єднання націй, народів, які з певних історичних причин були роз'єднані.
Спекуляція – незаконне скуповування та перепродаж товарів за підвищеними цінами для наживи.
Страйк – форма боротьби, яка полягає в колективному відмовленні робітників і службовців від праці з пред'явленням підприємцям або урядові економічних і політичних вимог.

Терор – найгостріша форма боротьби проти політичних супротивників із застосуванням насильства аж до фізичного знищення.

Ультиматум – 1) у міжнародних відносинах або під час воєнних дій – категорична вимога, невиконання якої загрожує розривом дипломатичних відносин, застосуванням сили і т. ін; 2) взагалі якась категорична вимога, що супроводжується погрозою.
Універсал – звернення декларативно-програмного характеру до українського народу, опубліковані в 1917–1918 рр. Українською Центральною Радою.

Чорносотенці – члени крайньо правих організацій в Російській імперії в 1905–1917 рр., які виступали під гаслами монархізму, великодержавного шовінізму та антисемітизму.

Шовінізм – крайній вияв націоналізму, що пропагує винятковість окремої нації, ненависть до інших етносів, розпалює ворожнечу між країнами й народами.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

Білоцерківський В. Я. Історія України. – К., 2007.
Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. – К., 2008.
Верстюк В. Махновщина. – К., 1992.
Вєтров Р. І. Політичні партії України на початку XX століття (1900–1925 рр.): навч. посіб. – Дніпродзержинськ, 1997.
Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К., 1996.
Губарев В. К. Історія України: Довідник школяра і студента. – Д., 2004.
Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст.: Нариси політичної історії. – К., 1993.
Історія України в особах. XIX–XX ст. – К., 1995.
Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – К., 1995.– Т. 2.
Політологія: Підруч. для студ. вищих навч. закладів / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К., 2001.
Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К., 1993. – Т. 2.
Слюсаренко А., Томенко М. Історія української конституції. – К., 1993.
Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки: У 4 т. – Х., 2008.
Субтельний О. Україна: історія. – К., 1996.
Українська діаспора у світі: Довідник. – К., 1993.
Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1996–1997. – Т. 1–2.

ЗМІСТ

Юні друзі! 3

Тема 1. УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ 5

§ 1. Україна у складі Російської та Австро-Угорської імперій 6
§ 2. Економічне становище України на початку XX ст. (1900–1904 рр.) 9
§ 3. Початок політичного етапу визвольного руху 18
§ 4. Російська революція 1905–1907 рр. в Україні 22
§ 5. Передумови економічного піднесення після революції 1905–1907 рр. 27
§ 6. Політичні зміни в Україні в 1908–1913 рр. 36
§ 7. Західноукраїнські землі на початку XX ст. 41
§ 8. Особливості розвитку культури України 50
Підсумково-узагальнюючий урок до теми «Україна на початку XX століття» 69

Тема 2. УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 71

§ 9. «Українське питання» напередодні війни 72
§ 10. Воєнні дії на території України в 1914–1917 рр. 80
§ 11. Посилення економічної та політичної кризи в Російській та Австро-Угорській імперіях. Життя на фронті і в тилу 86
§ 12. Зміни в «українському питанні» 95
Підсумково-узагальнюючий урок до теми «Україна в роки Першої світової війни» 100

Тема 3. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (березень 1917 – початок 1918 р.) 103

§ 13. Лютнева демократична революція і Україна 104
§ 14. Проголошення автономії України 109
§ 15. II Універсал 116
§ 16. Наростання політичної боротьби в Україні в липні–жовтні 1917 р. 120
§ 17. Проголошення Української Народної Республіки. Спроба більшовиків захопити владу в Україні 125
§ 18. Війна радянської Росії проти Української Народної Республіки. Проголошення незалежності УНР 134
Підсумково-узагальнюючий урок до теми «Українська революція (березень 1917 – початок 1918 р.)» 147

Тема 4. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ в 1918–1921 рр. 149

§ 19. Українська Держава 150
§ 20. Директорія УНР 159
§ 21. Західноукраїнська Народна Республіка 169
§ 22. Встановлення радянської влади в Україні в 1919 р. 181
§ 23–24. Україна: події 1919 – початку 1920 р. 187
§ 25. Українські землі: 1920–1921 рр. 195
Підсумково-узагальнюючий урок до теми «Українська державність у 1918–1921 рр.» 201

Тема 5. КУЛЬТУРА І ДУХОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ В 1917–1921 рр. 203

§ 26–27. Культурне і духовне життя в Україні (1917–1921 рр.) 204
Підсумково-узагальнюючий урок до теми «Культура і духовне життя в Україні в 1917–1921 рр.» 227

Тема 6. НАШ КРАЙ У 1900–1921 рр. 229
§ 28. Особливості модернізації регіону та краю в 1900–1921 рр. 230
§ 29. Вплив воєнно-політичних подій 1917–1921 рр. на становище в краї 232
Хронологія подій 234
Словник історичних термінів і понять 235
Додаткова література 238

Навчальне видання

РЕЄНТ Олександр Петрович
МАЛІЙ Ольга Володимирівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рівень стандарту, академічний рівень

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Редактор *Олена Радзивілл*
Відповідальна за випуск *Наталія Заблоцька*
Обкладинка *Володимира Соловйова*
Макет і художнє оформлення *Павла Машкова, Світлани Железняк*
Підготовка ілюстрацій *Володимира Соловйова*
Технічний редактор *Валентина Олійник*
Коректори *Інна Іванюсь, Любов Федоренко*
Комп'ютерна верстка *Юрія Лебедєва, Людмили Ємець*

Формат 70×100/16. Умовн. друк. арк. 19,50. Обл.-вид. арк. 18,72.
Наклад 169 117 (2-й з-д: 106 141–169 117) прим. Вид. № 1064. Зам. № 0-0985.

Видавництво «Генеза», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців серія ДК № 25 від 31.03.2000 р.

Віддруковано у ВАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"», вул. Енгельса, 11, м. Харків, 61012.
Свідоцтво ДК № 2891 від 04.07.2007 р.
www.globus-book.com